

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 35 (38)

Київ 2015

УДК 32:159.9 (082)
ББК 88.5 я 43
Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 5/15 від 23 квітня 2015 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова, м. Київ),
В. Г. Кремень (м. Київ), С. Д. Максименко (м. Київ),
Р. Клуве (м. Гамбург, ФРН), Л. Е. Орбан-Лембрик
(м. Івано-Франківськ), Т. С. Яценко (м. Ялта)*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
Л. М. Коробка – канд. психол. наук (заст. голови);
О. Є. Блинова, О. М. Васильченко, В. В. Горбунова, П. П. Горностай,
З. С. Карпенко, Л. А. Найдьонова – доктори психол. наук;
В. В. Жовтянська – кандидат психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (постанова президії ВАК України № 1–05/4 від 26.05.2010 р.)

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2014 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології. Обговорюється широке коло соціально-психологічних проблем, зумовлених трансформацією українського суспільства, – від аналізу динаміки політичних та психологічних процесів у сучасній Україні до деабслютизації цінностей традиційної сім'ї та шлюбу. Презентуються результати теоретичних та емпіричних досліджень у сфері масової політичної свідомості, соціальної психології особистості, групової взаємодії, медіапсихології та медіаосвіти. Аналізуються психологічні проблеми освіти і виховання у соціальному та політичному вимірах. Пропонується методичний інструментарій соціальної та політичної психології.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

ББК 88.5 я 43

© Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, 2015

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

М. М. Слюсаревський

ІСТОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНЕ ПІДГРУНТЯ ЇЇ РОЗВИТКУ

На основі зіставлення підручників та навчальних посібників, які використовуються на пострадянському просторі, зокрема в Україні, і країнах Заходу, здійснено порівняльний аналіз основних елементів соціально-психологічного знання, що містяться в цих підручниках та навчальних посібниках. Проаналізовані елементи співвіднесено, у свою чергу, з першими соціально-психологічними теоріями, що з'явилися в Західній Європі на рубежі XIX – XX століть. При цьому висунуто положення, згідно з яким перші соціально-психологічні теорії правомірно розглядати як загальні орієнтири розбудови соціально-психологічного знання. Продемонстровано, як у процесі переходу до так званого експериментального етапу в розвитку соціальної психології відбулося неправомірне звуження її змістового обсягу, предметних і проблемних полів. Показано, що, як це не парадоксально на перший погляд, вітчизняні уявлення про зміст і структуру соціально-психологічного знання ближчі до західноєвропейської наукової традиції, ніж уявлення більшості сучасних західних учених. Обґрунтовано потребу концептуалізації поняття надіндивідуальних психічних явищ як передумови повноцінного розроблення соціально-психологічної теми, яка на Заході досі посідає маргінальне місце.

Ключові слова: історія соціальної психології, перші соціально-психологічні теорії, структура соціально-психологічного знання, теоретичні уявлення про онтологію психічного, надіндивідуальні психічні явища.

Проблема. Українське суспільство сьогодні одержиме ідеями ленінопаду та люстрації, яку здійснює зокрема й самочинно, викидаючи можновладців у сміттєві баки. Вкупі з євроінтеграційними устремліннями це легко може спричинитися до якоїсь подоби люстрації в соціогуманітарних науках – до форсованого перегляду здобутків радянського періоду на користь канонів і стандартів розвитку цих наук, вироблених у країнах Заходу. Природно, кандидатами на потрапляння до сміттєвих баків найшвидше можуть стати ті галузі вітчизняної науки, що є найменше схожими на західні аналоги (якщо слово “аналог” тут узагалі до місця). До таких галузей і належить соціальна психологія.

Справа в тому, що тієї соціальної психології, яку ми знаємо з підручників радянських і пострадянських часів, на Заході просто не існує. Про це треба сказати прямо. Але чи означає це, що ми повинні беззастережно наслідувати сучасні західні зразки? А головне – чи правомірно вважати їх такими, що повною мірою реалізують потенціал історіогенезу соціальної психології як науки?

Мета статті полягає в намаганні дати відповідь на поставлені запитання, звернувшись до історії розвитку соціально-психологічної думки, до першопочатків її теоретичного оформлення.

У вітчизняній науковій традиції соціально-психологічне знання складається, як відомо, з таких основних структурних елементів, що дають назви відповідним розділам підручників і навчальних посібників: *соціальна психологія особистості; психологія міжособового спілкування та міжособової взаємодії; психологія малих груп (інколи також – середніх груп); психологія великих груп і масових явищ; психологія міжгрупової взаємодії*. У різних підручниках і посібниках ці основні елементи (тематичні блоки) соціально-психологічного знання можуть розташовуватись у різній послідовності, але сам їхній склад залишається, як правило, незмінним.

Нічого подібного в американській та західноєвропейській навчальній літературі ми не знаходимо. У ній основні розділи або інколи й увесь підручник відображають окремі соціально-психологічні явища – такі, як атитюди, соціальна перцепція, каузальна атрибуція, соціальні уявлення, соціальний контроль, соціалізація тощо. Правда, вважається, що на Заході є дві соціальні психології – соціологічна і психологічна. Проте якщо б і скласти до купи їх обидві, все одно нічого суттєво не зміниться: у назвах основних розділів з вітчизняною традицією збігаються хіба що дві категорії – міжособові стосунки і мала група. Окремих розділів, які було б спеціально присвячено психології великої групи, психології мас, ба навіть соціальній психології особистості, в американських та західноєвропейських виданнях зазвичай немає.

А якщо вони в останні десятиріччя подеколи й з'являються, то мають вочевидь маргінальний статус, не входять в основне “тіло” соціально-психологічного знання. Ілюстрацією справедливості цієї тези може слугувати ситуація з тематикою психології мас, яку наприкінці ХХ ст. буквально відродив з небуття, дав їй “друге дихання” такий велетень західної соціальної психології, як С. Московічі. Його історичний трактат “Доба натовпів” [6] став справжнім гімном цій течії соціально-психологічної думки, однак у виданому за його ж редакцією підручнику із соціальної психології, що витримав багато перевидань, зокрема й російською мовою, для психології мас усупереч очікуванням

віднайшлося лише вельми скромне місце в останній, присвяченій прикладним напрямом соціально-психологічної науки частині – поряд із такими хоча й важливими, але далеко не наріжними темами, як расова дискримінація, пропаганда, поширення чуток тощо [7].

При цьому, так би мовити, неозброєним оком видно, що загалом структура соціально-психологічного знання на Заході є менш виразною, набагато аморфнішою, ніж на вітчизняних теренах. Для прикладу наведу назви основних частин і розділів усе того ж підручника за редакцією С. Московічі:

Частина I. Вплив та зміна настановлень

Розділ 1. Конформізм і підпорядкування

Розділ 2. Інновація і вплив меншини

Розділ 3. Зміна настановлень

Розділ 4. Зовнішнє наслідування і внутрішня перебудова

Частина II. Індивіди і групи

Розділ 5. Вибіркові ставлення

Розділ 6. Креативність груп

Розділ 7. Групові рішення

Розділ 8. Групові процеси і суди присяжних

Розділ 9. Відносини між групами

Частина III. Мислення і життя суспільства

Розділ 10. Епістемологія здорового глузду

Розділ 11. Теорія атрибуції

Розділ 12. Вірування, переконання та ідеології

Розділ 13. Соціальне уявлення: феномени, концепт і теорія

Розділ 14. Соціальні уявлення

Розділ 15. Стили поведінки та соціальні уявлення про них

Розділ 16. Мова і комунікація

Частина IV. Соціальна психологія і соціальні проблеми

Розділ 17. Расизм, забобони і дискримінація

Розділ 18. Висловлювання і переконування

Розділ 19. Масові комунікації

Розділ 20. Маси, натовп, щільність

Розділ 21. Від науки – до здорового глузду

Можна навести й інші подібні приклади (мабуть, іще наочніші), які засвідчують, що коли в межах вітчизняної традиції соціально-психологічне знання вибудовується на основі базисної категоріальної тріади “особистість – група – взаємодія (чи спілкування)”, то на Заході воно структурується скоріше за принципом інвентаризації наявних результатів емпіричних досліджень і не має у своєму підґрунті чітко

окресленого логічного ядра. Останнє можна хіба що відтворити шляхом певних реконструкцій.

Цим я жодною мірою не намагаюся применшити теоретичних та емпіричних досягнень західної соціальної психології. Наразі вони незрівнянно більші тих, на які спромоглися соціальні психологи в колишньому Радянському Союзі, і тих, які маємо у своєму доробку ми в пострадянський період. Заперечувати це безглуздо. Мова про інше – про те, що структура соціально-психологічного, як і будь-якого іншого наукового знання відображає його реальний і потенційний змістовий обсяг, його предметні і проблемні поля. Інакше кажучи, коли ми порівнюємо ті чи інші варіанти структурної будови цього знання, то йдеться де-факто про те, якою бути соціальної психології сьогодні і в майбутньому, що вона має досліджувати, аби відповідати тій суспільній місії, заради котрої її свого часу, власне, і було покликано до життя.

Цю місію першими усвідомили й почали реалізовувати автори соціально-психологічних теорій, що з'явилися на рубежі XIX – XX століть, передусім В. Вундт, Е. Дюркгайм, Г. Лебон, Г. Тард. Вони, по суті, запропонували певний *первинний проект наукової дисципліни, яку нині називають соціальною психологією*. Тому в пошуку відповідей на поставлені вище запитання доцільно поглянути в минуле соціальної психології, співвіднести її нинішній стан і проблематику з її первинним проектом, окресленим творцями перших соціально-психологічних теорій.

Щоправда, сучасні західні автори ставляться до цих теорій вельми поблажливо, а то й напівзневажливо, називаючи їх “протосоціальними психологіями”, спадщиною “доекспериментального століття” тощо [9; 11]. Проте такі оцінки якщо й справедливі, то лише почасти. Адже йдеться про спадщину, без якої важко сказати, чи взагалі існувала б сьогодні соціальна психологія як така; а твори її першопрохідців користувалися протягом десятиріч, та певною мірою користуються й дотепер, такою популярністю, якій сучасний учений може хіба позаздрити. І коли той же Московічі пише, що серед усіх наук за рівнем впливу на суспільство із соціальною психологією може зрівнятися тільки політична економія [7, с. 26], то має на увазі саме соціальну психологію рубежу XIX – XX століть, а не її пізніші версії. З огляду на це зіставити нинішні уявлення про структуру і відтак про зміст соціально-психологічного знання з уявленнями його фундаторів не лише цікаво, а й повчально.

Не вдаючись у подробиці, для яких тут бракує місця (докладніше див. у [3]), зазначу, що провідними темами авторів перших соціально-психологічних теорій були, з одного боку, великі групи і маси (народи і натовпи), з другого – особистість у контексті взаємодії з ве-

ликими групами і масами. Саме ці наріжні камені лежать в основі історіогенезу соціальної психології як науки.

Автори перших соціально-психологічних теорій добре знали те, про що писали. Їхні описи соціально-психологічної реальності базувалися на глибоких спостереженнях подій і явищ, сучасниками або й безпосередніми учасниками яких вони були, що надавало зробленим висновкам, принаймні багатьом із них, очевидної достовірності. Проте на початку ХХ ст. для визнання тих чи тих студій науковими простої очевидності стало вже недостатньо. Панівні критерії науковості, що сформувалися на засадах позитивізму, потребували підтвердження описуваних тенденцій і закономірностей кількісними даними, експериментальної перевірки гіпотез. Це зумовило розчарування умоглядними підходами тодішньої соціальної психології, зокрема й з боку деякого із її першопрохідців. Так, Е. Дюркгайм констатував, що вона “скоріше є лише словом, яке позначає всілякі загальні розмірковування, суперечливі, неточні й без визначеного об’єкта” [1, с. 56], і відтак виступив одним із батьків-засновників іншої науки – соціології.

Отже, час вимагав переходу до експериментального етапу в розвитку соціальної психології, і цей перехід відбувся, виявивши, однак, непридатність експерименту для вирішення низки проблем, порушених авторами перших соціально-психологічних теорій, що, у свою чергу, потягло за собою прикрі спрощення досліджуваної реальності. Знаковою з погляду таких спрощень можна вважати монографію німецького психолога В. Мьоде зі, здавалось би, абсолютно неймовірною назвою – “Експериментальна психологія мас: внесок в експериментальну психологію групи” [10]. У ній масу фактично було ототожнено з малою групою, процеси в якій можна вивчати експериментально. Підстави для такого ототожнення було знайдено, як не дивно, в лабіринтах класичної спадщини соціальної психології, а саме в теорії Г. Тарда, згідно з якою у колективній душі маси, мовляв, немає нічого, крім наслідування, іншими словами, крім індивідуальних ідентифікацій із її лідером (див. [6, с. 216]). Тобто класична спадщина в певному сенсі містила і зерна самозаперечення.

Монографія Мьоде справила значний вплив на, так би мовити, офіційного провісника експериментального етапу американця Ф. Оллпорта, який визначив соціальну психологію як “науку, котра вивчає поведінку індивіда тією мірою, якою його поведінка стимулює поведінку інших індивідів або є реакцією на їхню поведінку; і котра описує свідомість індивіда як усвідомлення соціальних об’єктів і соціальних реакцій” [8, р. 12]. Наведене визначення, з більшими чи меншими варіаціями, стало на Заході домінуючим майже на ціле століття. Тим самим проблематику груп і мас було зредуковано до малої групи

або й діад і тріад, а проблематику особистості – до атитюдів та ідентифікацій. У такому вигляді соціальна психологія, що була визнана експериментальною дисципліною, набула жаданої науковості, але за суспільною значущістю своїх результатів ще й досі не може дорівнятися до здобутків “доекспериментальної” доби, які так високо оцінює Московічі.

На цьому тлі у значно вирашнішому світлі постають вітчизняні уявлення про структуру соціально-психологічного знання, що, як неважко пересвідчитися, збігаються з первинним проектом соціальної психології. Вони викристалізувалися в процесі дискусій щодо її предмета, які точилися в колишньому Радянському Союзі наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. І тим, що ці уявлення сформувалися чи, можна сказати, бодай десь відродилися, світова соціально-психологічна наука має завдячувати радянським соціальним психологам – попри всі можливі претензії до них.

Особливо наполягали радянські вчені, як відомо, на вивченні психології великих груп – зрозуміло, насамперед класів, нещадно критикуючи за їх ігнорування західних колег. Проте пріоритетність тематики великих груп було радше задекларовано, ніж зреалізовано. Насправді вивчалися переважно так звані колективи, що належать до тих же малих або середніх груп. Причин можна назвати чимало, приміром, дефіцит методів пізнання явищ, якими характеризується групове життя людей. Однак головна полягала, мабуть, перш за все в обмеженості теоретичних уявлень про онтологію психічного в усій різноманітності його соціальних виявів. Нічого путящого, крім тривіальної істини, що група як ціле не зводиться до суми своїх членів, у теоретичному плані проголошено, власне, й не було. Отже, *сьогодні завдання вбачається в тому, щоб наповнювати справді психологічним змістом ті розділи соціальної психології, котрим такого змісту бракує*. А не примітивно секвеструвати їх.

На мою думку, вирішення цього завдання потребує, зокрема, концептуалізації поняття *надіндивідуальних психічних явищ*. Розумію: це питання далеко не просте і навіть у певному сенсі дражливе, адже визнання онтології надіндивідуальної психіки завжди було каменем спотикання для психологів, вихованих на уявленнях про психіку як функцію високоорганізованої матерії. Але чи доречно й надалі цю високоорганізовану матерію зводити до ізольованого в черепній коробці мозку окремого індивіда? Психологічній науці, причому аж ніяк не лише релігійно-містичного спрямування, давно відомі ідеї, що відходять від такого розуміння субстрату психічного, наприклад, ідеї теорії поля К. Левіна чи тлумачення О. М. Леонтьєвим психіки як функціонального органу діяльності, а не мозку. Згадані ідеї вочевидь не менш

“фантастичні”, ніж концепт колективної душі, і з успіхом можуть бути поширені на неї ж. Ніщо не заважає тлумачити її, скажімо, як той же функціональний орган діяльності. Це, власне, й зробили В. П. Зінченко та Є. Б. Моргунов, стверджуючи, що душа, психіка, свідомість можуть розглядатись як функціональні органи не лише індивіда, а й соціуму [2, с. 121].

Надання наукового статусу надіндивідуальним аспектам психічного видається нагальною потребою, оскільки поза ними, у гносеологічних межах індивідуальної психіки та міжособової взаємодії, не піддається розв’язанню низка фундаментальних проблем як психології груп і мас, так і соціальної психології особистості. Це переконливо демонструє історія психологічної науки. Як відомо, К. Г. Юнг в основу своєї теорії особистості поклав принцип архетипу – утворення колективного несвідомого. А З. Фройд, почавши з того, що назавжди розсварився з Юнгом через неприйняття архетипу, закінчив прийняттям так званого постулату психології мас, згідно з яким враження минулого зберігаються у психічному житті цих мас однаковими у формі мнестичних слідів. За певних умов такі враження можна відновити й оживити, при цьому що давніші вони, то краще зберігаються. І що ж це, спитаймо, як не подоба архетипу?

За Фройдом, постулат психології мас неприйнятний з наукового погляду. Але хоч яким би неприйнятним він був, його слід прийняти, бо “якщо ми вчинимо інакше, то не зможемо зробити більше ні кроку тією дорогою, якою почали рухатися... Це неминуча зухвалість” (цит. за: [6, с. 354]). До такої ж “неминучої зухвалості” вдаються й інші автори, як тільки намагаються запропонувати загальну теорію особистості, наприклад С. Д. Максименко, коли доводить свою провідну тезу: особистість завжди починається з любові.

Ключове слово тут “завжди”. Це виводить на проблему соціальної спадковості. Учений наголошує, що “спадковий матеріал як структурно-функціональна цілісність не синтезується людиною за період її життя, а передається, зберігається у певному вигляді протягом всієї історії людства і доповнюється історією життя конкретної людини. Звідси ж стає зрозумілою вічність любові: якщо дана конкретна людина з’явилася (зачалась) без любові, це не означає, що вона взагалі не несе її в собі. Спадковість батьків має, несе в собі любов поза їхніми актуальними почуттями: любов як утілення життя тисяч людських поколінь” [5, с. 76].

Звичайно, існує загроза, що за нинішнього рівня відповідних природничонаукових знань теоретизування з приводу надіндивідуальної психіки нагадуватимуть теорію флогістону. Але, знову ж таки, запитаймо себе: чи така вже це велика загроза? Адже на основі теорії

флогістону в хімії було відкрито немало реальних закономірностей, а геоцентрична теорія Птолемея, за свідченням Т. Куна, давала змогу передбачати положення зірок навіть краще від геліоцентричної теорії Коперника [4, с. 101]. Тому з позицій сучасного наукознавства головне в теорії не її претензії на абсолютну істинність (бо абсолютної істини досягнути й неможливо), а те, чи дає вона змогу здійснювати конкретні дослідження і виявляти конкретні закономірності. У теоретизуваннях сьогодні потрібно більше евристичності й прагматизму, ніж обережності та снобізму.

А на завершення додам, що в науковців, які працюють у галузі соціальної психології, суворі, але справедливі екзаменатори. Це монументальні постаті рубежу XIX – XX століть. Тож, не поділяючи їхніх крайнощів і відверто застарілих сентенцій, іспит перед ними слід складати самостійно, а не за шпаргалкою пізніших поколінь зарубіжних соціальних психологів. Шпаргалкою, яка, трапляється, містить і не зовсім ті відповіді, і зовсім не на той білет.

Висновки

1. Є вагомі підстави розглядати соціально-психологічні теорії, що з'явилися в Західній Європі на рубежі XIX – XX століть, як загальні орієнтири розбудови соціально-психологічного знання, визначення його предметних і проблемних полів.

2. Провідними темами авторів перших соціально-психологічних теорій були, з одного боку, великі групи і маси, з другого – особистість у контексті взаємодії з великими групами і масами. Саме ці наріжні камені лежать в основі історіогенезу соціальної психології як науки.

3. Хоч як це не парадоксально на перший погляд, наші вітчизняні уявлення про зміст і структуру соціально-психологічного знання ближчі до західноєвропейської наукової традиції, ніж уявлення більшості сучасних західних учених. Цю обставину потрібно враховувати, розв'язуючи далеко не прості проблеми інтеграції вітчизняної соціально-психологічної науки в європейську і світову.

4. Інтереси дальшого розвитку соціальної психології спонукають наповнювати справді психологічним змістом ті її розділи, котрим такого змісту бракує. Вирішення цього завдання потребує, зокрема, концептуалізації поняття надіндивідуальних психічних явищ.

Література

1. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – 3-е изд., доп. и исправл. / Эмиль Дюркгейм; пер. с фр., сост., вст. ст. и примеч. А. Гофмана. – М.: ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – 400 с. – (СОЦИОЛОГОС).

2. *Зинченко В. П.* Человек развивающийся: Очерки российской психологии / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.
3. Історіографічні та методологічні координати теорій соціальної психології: [монографія] / [М. М. Слюсаревський, В. В. Жовтянська, М. М. Скорик та ін.] ; за наук. ред. М. М. Слюсаревського ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – 360 с.
4. *Кун Т.* Структура научных революций : [пер. с англ.] / Томас Кун // Структура научных революций / Томас Кун ; [сост. В. Ю. Кузнецов]. – М. : АСТ, 2003. – С. 9–268.
5. *Максименко С. Д.* Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : КММ, 2006. – 240 с.
6. *Московичи С.* Век толп: исторический трактат по психологии масс / Серж Московичи ; [пер. с фр. Т. П. Емельяновой]. – М. : Академический проект, 2011. – 395 с.
7. Социальная психология / под ред. С. Московичи. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 592 с. – (Серия “Мастера психологии”).
8. *Allport F. H.* Social Psychology / F. H. Allport. – Boston : Houghton Mifflin Company, 1924. – 433 p.
9. *Lubek I.* A critical gaze and wistful glance at handbook histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? / I. Lubek, E. Apfelbaum // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – 2000. – Vol. 36, № 4. – P. 405–428.
10. *Moede W.* Experimentelle Massenpsychologie: Beiträge zur Experimental psychologie der Gruppe / W. Moede. – Leipzig : Hirzel, 1920. – 239 s.
11. *Samelson F.* Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology / F. Samelson // Journal of the History of the Behavioral Sciences. – Vol. 36, № 4. – New York : John Wiley & Sons, 2000. – P. 499–506.

References

1. Durkgeym, E. (2008). *Sotsiologiya. Yeyo predmet, metod, prednaznachenie* [Sociology. Its subject, method, and mission], 3rd ed. Moscow: TERRA – Knizhnyy klub (SOTSIO-LOGOS) (rus).
2. Zinchenko, V. P. and Morgunov, E. B. (1994). *Chelovek razvivayushchisya: Ocherki rossiyskoy psikhologii* [Developing man: Essays in Russian psychology]. Moscow: Trivola (rus).
3. Slyusarevskyy, M. M., Zhovtyanska, V. V., Skoryk, M. M., Khazratova, N. V. et al. (2013). *Istoriografichni ta metodolohichni koordynaty teorii sotsialnoi psykholohii* [Historical and methodological coordinates of the theories in social psychology]. Edited by M. M. Slyusarevskyy, National academy of pedagogical science of Ukraine, Institute for social and political psychology. Kirovohrad: Imex-Ltd (ukr).
4. Kuhn, T. (2003). *Struktura nauchnykh revolyutsiy* [Structure of scientific revolutions]. In T. Kuhn, *Struktura nauchnykh revolyutsiy* [Structure of scientific revolutions] (pp. 9–268). Moscow: AST (rus).
5. Maksymenko, S. D. (2006). *Heneza zdiisnennia osobystosti* [Genesis of Accomplishment of Personality]. Kyiv: KMM (ukr).

6. Moscovici, S. (2011). *Vek tolpy: istoricheskiy traktat po psikhologii mass* [The age of the crowds: a historical treatise on mass psychology]. Moscow: Akademiicheskiy proekt (rus).
7. Moscovici, S. (Ed.) (2007). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social psychology]. 7nd ed. St. Petersburg: Piter (rus).
8. Allport, F. H. (1924). *Social Psychology*. Boston: Houghton Mifflin Company.
9. Lubek, I. and Apfelbaum, E. (2000) A critical gaze and wistful glance at handbook histories of social psychology: did the successive accounts by Gordon Allport and successors historiographically succeed? *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, volume 36, no 4, pp. 405–428.
10. Moede, W. (1920). *Experimentelle Massenpsychologie: Beiträge zur Experimentalpsychologie der Gruppe*. Leipzig: Hirzel.
11. Samelson, F. (2000). Whig and anti-whig histories – and other curiosities of social psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, volume 36, no 4, New York: John Wiley & Sons, pp. 499–506.

Слюсаревский Н. Н. История социальной психологии как методологическое основание ее развития

На основе сопоставления учебников и учебных пособий, которые используются на постсоветском пространстве, в частности в Украине, и странах Запада, осуществлен сравнительный анализ основных элементов социально-психологического знания, содержащихся в этих учебниках и учебных пособиях. Проанализированные элементы соотнесены, в свою очередь, с первыми социально-психологическими теориями, появившимися в Западной Европе на рубеже XIX – XX веков. При этом выдвинуто положение, согласно которому первые социально-психологические теории правомерно рассматривать как общие ориентиры построения социально-психологического знания. Продемонстрировано, как в процессе перехода к так называемому экспериментальному этапу в развитии социальной психологии произошло неправомерное сужение ее содержательного объема, предметных и проблемных полей. Показано, что, как это ни парадоксально на первый взгляд, отечественные представления о содержании и структуре социально-психологического знания более близки к западноевропейской научной традиции, чем представления большинства современных западных ученых. Обоснована необходимость концептуализации понятия надындивидуальных психических явлений как предпосылки полноценной разработки социально-психологической тематики, которая на Западе до сих пор занимает маргинальное место.

Ключевые слова: история социальной психологии, первые социально-психологические теории, структура социально-психологического знания, теоретические представления об онтологии психического, надындивидуальные психические явления.

Slyusarevsky M. M. History of Social Psychology as a Methodological Background for Its Development

Based on comparison of handbooks and textbooks used in post-Soviet countries, namely in Ukraine, and in the West, the comparative analysis of the main elements of social psychological knowledge was undertaken. The analyzed elements

were correlated with the first social psychological theories that emerged in Western Europe at the turn of the XIX and XX centuries. Thus, an assumption was put forward claiming that the first social psychological theories can be rightly considered as the general guidelines for development of social psychological knowledge. It is demonstrated how the semantic scope, subject and problem fields of social psychology were wrongfully narrowed during the transition to so-called experimental stage in the development of social psychology. Paradoxically as it may appear at first glance, it is shown that the domestic understanding of the content and structure of social psychology is closer to Western European scientific tradition rather than the understanding of the most modern Western scholars. The author substantiates the need to conceptualize the notion of supra-individual psychic phenomena as the prerequisite for the proper development of social psychological problems, which are still marginal in the West.

Key words: history of social psychology, first social psychological theories, structure of social psychological knowledge, theoretical understanding of ontology of psyche, supra-individual phenomena.

© Слюсаревський М. М.

О. М. Кочубейник

АРХІТЕКТОНІКА СОЦІАЛЬНОГО ДІАЛОГУ: ПРОЕКЦІЯ В ДИСКУРСИВНИЙ ВИМІР

Як специфіка соціального діалогу розглядається розгортання його в конкретному, визначеному певними спільнотами інформаційному полі, пов'язаному із сутністю вирішуваної соціальної проблеми. Це переміщує діалог у площину когнітивного спілкування, яке в найширшому сенсі можна тлумачити як спілкування, що відбувається в ході вирішення певного завдання. За важливий момент аналізу соціального діалогу визнається розуміння того, що соціальна проблема завжди є фокусом, у якому сходяться різні – часом навіть конфліктні – інтереси, наміри й цілі різних груп. Соціально оформленою репрезентацією кожної із цих тенденцій стає дискурс. Саме взаємодія інтересів, потреб і цілей визначає зрештою, як означається те чи те суспільне явище. Від характеру взаємодії інтересів залежать і способи реагування суспільства на ту чи ту соціальну проблему. Наголошується, що до соціального діалогу як практики комунікативного суспільства сьогодні долучаються люди різних професій, верств, етнічних та будь-яких інших спільнот, адже фрагментація соціуму є очевидною характеристикою соціальної реальності. Фрагментація агентів соціального діалогу означає, що ані початкова, ані кінцева кількість його учасників (або їх вичерпний перелік) не можуть бути задані “ззовні” чи сформовані заздалегідь. Звертається увага на те, що архітектоніка соціального діалогу є надзвичайно складною. Така складність пов'язується з двома

розщепленнями, що відбуваються в комунікативному просторі соціальної проблеми: перше розгортається між енкратичними та акратичними дискурсами, друге – між стильовими дискурсами.

Ключові слова: комунікативний простір соціальної проблеми, соціальна конотація, енкратичний дискурс, акратичний дискурс, публічна арена.

Проблема. Соціальний діалог у просторі політології та державного управління позиціонується як ефективний “інструмент дієвої політики сучасних правових демократичних держав, що розвивають національну соціально орієнтовану ринкову економіку, спрямовану на реальне забезпечення прав і свобод громадян, стабільного високого життєвого рівня населення, створення сучасних і доступних систем освіти, охорони здоров’я, культури, соціального забезпечення і соціального захисту” [2, с. 1]. Наразі існують численні трактування змісту поняття “соціальний діалог”, представлені у відповідному дискурсі. Найбільш прийнятним для вибудовування соціально-психологічної концепції видається розглядати соціальний діалог як особливу форму дискусії довкола широкого кола питань, які є предметом інтересів різних соціальних груп і суспільства загалом. У цьому значенні соціальний діалог передбачає а) широкий формат учасників: на партнерській основі рівноправно беруть участь дві, три і більше сторін, причому жодна з них не має переваг, не домінує з огляду на свій статус, а розбіжність поглядів нівелиюється внаслідок взаємних поступок; б) специфічність комунікації: дискусія відбувається не на рівні міжособового спілкування, а на рівні дискурсів локальних ідентичностей, а також у її опосередкованому характері через ЗМК, що докорінним чином позначається на характеристиках комунікативного процесу.

Соціальний діалог пропонуємо визначати як *практику комунікативного суспільства, спрямовану на конструювання соціорелевантних тенденцій суспільного життя й забезпечення узгодженості інтерсуб’єктивно значущих взаємодій*. Таке визначення фіксує відмінності аналізованого феномена, по-перше, від інших форм масової комунікації, вирізняючи його прагматичну специфіку; по-друге, від міжособової комунікації в малій групі з приводу соціальних проблем. Однак тлумачення соціального діалогу, де він позиціонується як практика комунікативного суспільства, що розглядається в дискурсивній проекції, потребує коментарів щодо основних методологічних засад такого тлумачення та їхніх наслідків для процедури емпіричного дослідження.

Мета статті: охарактеризувати основні чинники, що визначають архітектуру соціального діалогу як практику комунікативного суспільства, що розгортається між не фіксованими у своїх межах та кількості агентами.

Можливість вичерпного врахування в соціальному діалозі особливостей представлення інтересів різних груп і суспільства загалом, як це зазначено в розширеному трактуванні аналізованого феномена, пов'язана, на наш погляд, з перенесенням його в таку проекцію соціальних стосунків, яка забезпечувала б утримання у фокусі уваги інтересів, цілей та намірів агентів комунікації.

Вважаємо, що таку можливість визначають три теоретичні положення:

1. Соціальний діалог – це практика комунікативного суспільства, визначальною рисою якого (і рисою його соціальної реальності) є те, що соціальна структура – у традиційному розумінні цього терміна – починає замінюватися комунікаційними й інформаційними структурами, які перетинають умовні межі традиційно виокремлених сфер суспільства.

2. Соціальна реальність є текстуальною, а отже, специфіка її феноменів не може бути розкрита поза закономірностями мовного конструювання, а тому соціальна проблема, будучи фокусом діалогу, є соціально сконструйованою (і має текстуальну природу).

3. Дискурс є “сукупністю соціально обумовлених практик організації комунікації і текстів, вибудованих за допомогою цих практик” [4, с. 49], застосування яких спричинює конструювання ідентичності.

Крім того, уточнімо, архітектоніка соціального діалогу визначається значною мірою тим, що до такого діалогу як практики комунікативного суспільства сьогодні долучаються люди різних професій, верств, етнічних та будь-яких інших спільнот, адже фрагментація соціуму є очевидною характеристикою соціальної реальності. Згадана фрагментація породжує, на наш погляд, важливий наслідок для дослідження, оскільки це означає, що ані початкова, ані кінцева кількість учасників соціального діалогу (їх вичерпний перелік) не можуть бути задані “ззовні” чи сформовані заздалегідь. Оформлення окремого самостійного “голосу” (тобто ідентичності, що бере участь у діалозі) є наслідком конфігурації соціального діалогу як процесу масової комунікації, тобто дискурсивним ефектом організації діалогу.

Тлумачення дискурсу, на яке ми тут спираємося, запропоноване “пізнім Фуко”, зокрема в його “Археології знання”. Дослідник розглядає дискурс як тонку контактну поверхню, що зближує мову й реальність, як практику, котра систематично формує об'єкти, про які вони (дискурси) говорять, проте не як сукупність знаків (“елементів, що означають”, які відсилають до змісту або репрезентації) [4, с. 49]. А отже, дискурс є соціально-психологічним феноменом, який – що буде показано далі – кардинальним чином визначає ідентичність. Що ж до

стосунків, які встановлюються між реальністю і дискурсом, то така позиція не заперечує існування “реальності поза дискурсом”, але ставить під сумнів можливість її сприйняття “не через дискурс” і позадискурсні структури, оскільки в процесі сприймання соціальних фактів відбувається їх категоризація та інтерпретація досвіду і подій відповідно до структур, що перебувають у розпорядженні суб’єкта, і подолати межі цих структур хоч і можливо, але доволі складно.

Розвиток цієї тези пропонують Е. Лаклау і Ш. Муфф, які стверджують, що всі так звані нон-дискурсні комплекси, наприклад політичні інтервенції, технології тощо, це не якась об’єктивна реальність, а відносні системи диференційних ідентичностей, що не конструюються об’єктивною необхідністю (Богом, Природою, Розумом) і які можна вважати тільки дискурсними артикуляціями [7, р. 107]. Дискурсна артикуляція, так само будучи практикою, яка встановлює відносини між елементами таким чином, що їхня ідентичність модифікується в результаті цієї артикуляційної практики, по суті, є тим процесом, у результаті якого утворюється дискурсна формація – усе те, що може і повинно бути сказано.

І якщо дискурс тлумачиться як сукупність соціально обумовлених практик організації комунікації і текстів, вибудованих за допомогою цих практик, то важливим стає інше зауваження М. Фуко: “Правила формації перебувають не в ментальності чи свідомості індивіда, а в самому дискурсі. Отже, вони нав’язуються відповідно до якогось різновиду анонімної одноманітності всім індивідам, які намагаються говорити в цьому полі” [5, с. 63]. У річищі цього підходу ідентичність постає як функція дискурсу, а не як елемент особистісної або колективної свідомості. “Найімовірніше, суб’єктивні психологічні реальності конституюються за допомогою дискурсу, який визначається як ситуативне використання мови або використання мови в повсякденних текстах і мовленні” [3, с. 175]. Іншими словами, людина під час мовлення ідентифікує себе з тим чи тим типом ідентичності, пропонованим дискурсом у напередзаданому вигляді. У такому випадку ідентичність особи є наслідком її ідентифікації в поточний момент мовлення: ідентичність безпосередньо пов’язана з актуальною практикою, у процесі якої відбувається неусвідомлюване ототожнення з іншим агентом, з власною позицією в соціальному просторі. Саме тому одним з важливих ефектів соціального діалогу є вибудовування ідентичності, що тлумачиться як дискурсивна за своєю природою. І, нарешті, оскільки дискурс – це взаємодія соціальних груп та індивідів, яка відбувається в конкретному соціальному контексті, то він є способом експлікації соціальних структур (та їхніх комунікативних основ) певного суспільства.

Специфіка соціального діалогу полягає в тому, що він розгортається в конкретному, визначеному певними спільнотами інформаційному полі, пов'язаному із сутністю вирішуваної соціальної проблеми. Це переміщує *соціальний діалог у площину когнітивного спілкування* (яке в найширшому сенсі можна тлумачити як спілкування, що відбувається під час вирішення певного завдання).

При цьому варто пам'ятати, що сприйняття суспільства як комунікативного означає тлумачення його феноменів як прямо чи опосередковано породжуваних комунікацією. Іншими словами, соціальна проблема втрачає “незалежне” існування як сукупність об'єктивних соціальних умов, натомість постає як результат процесу колективного визначення (означування того чи того соціального ефекту як проблеми). Мало того, тлумачення соціальної проблеми як ефекту, що виникає в комунікативному просторі, зміщує точку дотику науковців, адже тим уможлиблюється не лише “вивчення наявного”, тобто того, що вже зафіксоване як соціальна проблема, що вже перебуває у фокусі суспільної уваги і стурбованості, але й того, що лише означається (“стає”) соціальною проблемою. Наслідком такого розуміння є те, що соціальний діалог з приводу соціальної проблеми розпочинається не в момент її піднесення на “пік напруження”, а значно раніше – з фази її конструювання.

Важливий момент для розуміння архітекτονіки соціального діалогу та його динаміки – визнання того, що соціальна проблема завжди є фокусом, де сходяться різні – часом навіть конфліктні – інтереси, наміри й цілі. Соціально оформленою репрезентацією кожної із цих тенденцій стає дискурс (“голос”). Саме взаємодія інтересів, потреб і цілей визначає зрештою, як означається те чи те суспільне явище. Від характеру взаємодії інтересів залежать і способи реагування суспільства на ту чи ту соціальну проблему. Отже, соціальний діалог – це взаємодія цілей та інтересів, озвучених різними “голосами”.

Спільний контур, у межах якого відбувається ця взаємодія, може бути означений як *комунікативний простір соціальної проблеми*, тобто сукупність текстів, що прямо чи опосередковано стосуються обговорення соціальної проблеми – якими бачаться її можливі чи реальні причини, прогнози розвитку, прямі чи віддалені наслідки, дотичні проблеми тощо. Важливо, що цей простір не є лише оболонкою або пасивним вмістилищем, у якому її розміщено: він – активний простір її конструювання.

Властивістю цього простору є необмежений семіозис, спричинений тим, що, будучи текстуальним за своєю природою, він зберігає всі особливості, притаманні текстуальним конструкціям. І тут варто згадати, що час життя тексту в культурі значно довший за час життя

будь-якого предмета реальності (у тому числі й фізичного примірника тексту), оскільки останній живе в позитивному ентропійному часі, тобто колись та руйнується. Текст з плином часу, навпаки, обростає все більшою кількістю інформації. Що давнішим є текст, то вищою є його інформативність, оскільки він акумулює в собі інформацію про свої колишні потенційні прочитування, обростаючи величезною кількістю коментарів. Більше того, текст стає “первинною реальністю”: читач не відновлює незрозумілі місця тексту зі знання реальності, а скоріше, навпаки, відновлює втрачену реальність за тією інформацією про неї, яку зберігають тексти. Тому соціальний діалог неухильно опиняється в просторі необмеженого семіозису, де кожен дотик до будь-якого його елемента спричинює зростання числа нових інтерпретацій. (Якщо відбувається цензура комунікативного простору соціальної проблеми або він найвищою мірою ідеологізований, тоді, навпаки, маємо згортання інтерпретант та вироджений семіозис, принаймні на офіційних публічних аренах, але можливим є і зворотне – на альтернативних аренах комунікації.)

Обговорюючи архітектоніку соціального діалогу, слід ввести два умовні членування, що поділяють агентів на “сторони комунікації” і внаслідок чого, власне, й виникає складна система інтеракцій між інтересами й цілями агентів. Перше членування можна позначити як горизонтальне, друге – вертикальне.

Горизонтальне членування є похідним від стосунків агента з владою. Тут доречно пригадати бартівський розподіл дискурсів на енкратичні та акратичні. Перші з них висловлюються, розвиваються, набувають своїх характерних рис узгоджено щодо влади, її численних державних, соціальних та ідеологічних механізмів. Другі ж виробляються, набуваються, розгалужуються “поза” владою або “проти” неї. Р. Барт, визначаючи основну відмінність між двома групами дискурсів, перші з них описує як такі, що є “нечіткими, розпливчастими, виглядають як “природні” і тому складносприймані; це мова масової культури (великої преси, радіо, телебачення), а в певному сенсі також і мова побуту, усталених думок (докси); сила енкратичної мови зумовлена її суперечливістю – вона водночас і прихована (її нелегко розпізнати), і панівна (від неї нікуди не подінешся): “липка і всеосяжна”. Навпаки, акратична мова має різко відособлений, відокремлений від докси простір, а притаманна їй енергія розриву породжена її систематичністю: вона ґрунтується на думці, а не на ідеології. Важливо, що енкратичний дискурс тлумачиться як неподільний, тоді як усередині акратичної сфери відбуваються нові розділи, виникають свої мовні розмежування і конфлікти. Між цими дискурсивними системами, зазначає Барт, існують відносини, побудовані на силі. Сильною є така

мовна система, яка здатна функціонувати за будь-яких умов, зберігаючи свою енергію всупереч нікчемності реальних носіїв мови [1].

Вертикальне членування пов'язане з тим, що в комунікацію з приводу соціального факту, який визначається як проблема, залучаються різні спільноти з різними потребами, цілями, інтересами (наслідок фрагментації суспільства). Що глобальнішою є проблема (у сенсі: конструюється як глобальна), то строкатішим буде склад учасників діалогу. Але включеність у комунікативний простір соціальної проблеми численних спеціальних дискурсів (юридичних, економічних, медичних, педагогічних, конфесійних тощо) зумовлює проблему взаєморозуміння між його учасниками. З огляду на специфіку функціонування мови проблему вдається розв'язати завдяки існуванню елементів дискурсу, які, з одного боку, є зрозумілими для всіх, а з другого – становлять частину спеціальних дискурсів. Таким чином, спеціалізація людського знання компенсується інтегративними елементами дискурсу, тобто так званим інтер-дискурсом (сукупністю відносно стійких рекурентних колективних символів, які, проте, можуть бути пов'язані з різними спеціальними дискурсами). А проте комунікативний простір соціальної проблеми може зазнавати істотних членувань складної архітектоники в межах одного спеціального дискурсу, ускладнюючи архітектонику соціального діалогу: в окремому просторі, що координує та контролює конструювання соціальної проблеми, виникають кілька дискурсивних спеціалізованих сегментів.

На наш погляд, для більшості просторів характерними є такі:

- а) *науковий*, тексти якого висвітлюють теорії, науково-дослідні програми, відкриття, а його носієм є фахівець з високим інтелектуальним рівнем, який приділяє увагу аргументам, що базуються на логічних висновках;
- б) *фахово-спеціалізований*, тексти якого характеризуються тим, що їх продукує обмежене коло риторів-фахівців певної галузі знань, а також те, що тут наявна регламентація мовних засобів, зокрема використовується вузькоспеціальна термінологія (активне вживання професіоналізмів), професійні жаргони, безеквівалентна лексика;
- в) *науково-популярний*, тексти якого спрямовані на поширення професійних знань у спрощеній формі;
- г) *соціально-побутовий*, у текстах якого відбувається обробка, передача, пропаганда, поширення професійної інформації, що набула статусу постулату; текст постає як провідник ідеологічних впливів;
- д) *периферійний*, який складають переважно художні й рекламні тексти, які, попри свою відмінність, виконують функцію опосередкованої фіксації силових позицій дискурсу.

Неодмінною вимогою до аналізу соціального діалогу є врахування ролі публічних арен [6]. Найбільшою з-поміж них за масштабами, а отже, і найпотужнішою вважають засоби масової комунікації.

Беручи участь у конструюванні соціальної проблеми, вони: 1) презентують теми спільного інтересу; 2) привертають соціально різноманітну і переважно велику аудиторію, пропонуючи широкий діапазон змісту, орієнтованого на різні смаки та інтереси; 3) виступають чинником сегментації соціального діалогу, “центруючи” навколо себе певну спільноту й відокремлюючи її від іншої. Однак ЗМК не є просто транслятором “голосу”: колективне визначення якогось суспільного факту як соціальної проблеми передбачає розвиток громадської думки, носієм якої може бути тільки консолідована аудиторія медіа, в полі яких і відбувається обговорення різних поглядів і досягнення консенсусу (компромісу) щодо конкретної ситуації. І оскільки саме процес колективного визначення зумовлює виникнення соціальних проблем, точніше, перетворення суспільного факту на проблему, то важливим стає аналіз того, як у процесі згаданого визначення формулюється підхід до проблеми, її розгляд, форма розроблюваного офіційного плану вирішення проблеми і трансформація цього плану по мірі його здійснення. Іншими словами, процес колективного визначення детермінує розвиток і долю соціальної проблеми від її виникнення до кінцевого пункту існування. Це знову повертає до тези, що соціальний діалог з приводу вирішення соціальної проблеми – лише верхівка айсберга.

Отже, можемо стверджувати, що соціальні проблеми є різноманітним спільним діяльністю. Мало того, процес колективного визначення – це комунікативна практика, оскільки в кожній зі стадій соціального діалогу, а саме: виникнення соціальної проблеми; її легітимація; мобілізація дії щодо проблеми; формування офіційного плану заходів; трансформація офіційного плану в ході його емпіричного здійснення – у ролі сильного актора беруть участь публічні арени, а особливості комунікації постають як конститuent соціальної реальності (у цьому разі – соціальної проблеми): ми можемо аналізувати соціальний діалог як *комунікацію не обмеженої в часі, просторі та за кількістю учасників аудиторії*.

Важливо, що публічні арени, особливо ЗМК, окрім простору, в якому відбувається колективне визначення/перевизначення соціально релевантних фактів, є точкою докладання зусиль чинників недискурсивної природи, які, проте, чинять потужний вплив на комунікативні практики. Так, більшість публічних арен перебуває під могутнім впливом панівних політичних, економічних або інституційних груп, а це істотним чином позначається і на архітектоніці соціального діалогу, і на його динаміці, позаяк виникає дисбаланс сил і відбувається викривлення комунікативного простору.

Висновки. Підбиваючи підсумки, хочемо наголосити, що паритетність учасників соціального діалогу є обов'язковим елементом тео-

ретичної моделі. Адже саме паритетність визначає можливість реалізації інтенцій на пошук спільних смислів та скоординованих дій з боку різних агентів. Залученість політичних, економічних, інституційних агентів кардинальним чином порушує і паритетність, і добровільність. Це означає, що розвиток соціального діалогу можливий у тому разі, коли в комунікативному просторі соціальної проблеми елімінується чи нівелюється те чи те владне спотворення (або принаймні демаскується).

Залучення ресурсів критичного дискурс-аналізу (КДА) може бути важливим компонентом супроводу соціального діалогу. Наприклад, процедури КДА можуть виявити силових агентів, а саме: визначити, чиї голоси роблять певний факт предметом суспільної уваги, як цей факт висвітлюється, якими соціальними конотаціями він оформлюється в смисловому просторі. Тут варто врахувати, що така комунікативна дія, як означування факту в термінах соціальної проблеми, водночас виявляється драматургічною дією: “голос”, відтворений за допомогою дискурсу, у комунікативному полі соціальної проблеми постає як засіб конструювання ідентичності тої чи тої спільноти. Оскільки в найширшому сенсі будь-який дискурс є засобом експлікації вимоги, то саме в дискурсі фіксується можливість афективно оформленої вербалізації заяви про зміст ціннісно-потребової позиції. Отже, процедури КДА можуть забезпечити моніторинг ідентичностей, виявляючи залучення (або оформлення) нових “голосів”.

Демаскування владних викривлень (тобто політичних, економічних чи інституційних впливів) може здійснюватися, наприклад, шляхом аналізу того, які риторичні прийоми використовуються, які засоби переконання аудиторії застосовуються, які комунікативні стратегії є найбільш вживаними для того чи того агента тощо. Спеціальною можливістю КДА, на наш погляд, є його здатність відрізнити спрямованість агента на діалог від псевдодіалогічної позиції. Псевдодіалог виникає тоді, коли агент захищає не власні інтереси або його драматургічною дією позиціонується інша комунікативна інтенція. Інструментально, наприклад, це виявляється за допомогою таких запитань: чим пояснюється і як насправді позиціонується інтерес агента щодо певної проблеми? чи справді він стурбований через цю проблему або ж ідеться про орієнтацію на успіх в іншій масовій кампанії, у межах якої відбувається драматургічна дія?

Отже, розвиток соціального діалогу означає створення умов паритетності агентів, подолання владних викривлень у комунікативному полі соціальної проблеми. Для цього досить успішно можуть застосовуватися процедури критичного дискурс-аналізу.

Л і т е р а т у р а

1. Барт Р. Разделение языков : пер. с фр. / Ролан Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика / сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 519–534.
2. Петрое О. Соціальний діалог у державному управлінні: спроба структурування проблеми / О. Петрое [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/dutp/2008-2/doc-pdf/petroe.pdf>
3. Филлипс Л. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Филлипс, М. В. Йоргенсен. – Х. : Гуманитар. центр, 2008. – 352 с.
4. Фуко М. Археология знания : пер. с фр. / Мишель Фуко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
5. Фуко М. Порядок дискурса // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / Мишель Фуко. – М. : Касталь, 1996. – С. 47–97.
6. Hilgartner S. The Rise and Fall of Social Problems. A Public Arenas Model / S. Hilgartner, Ch. L. Bosk // Journal of Sociology. – 1988. – Vol. 94. – № 1. – P. 53 – 78.
7. Laclau E. Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics / E. Laclau, Ch. Mouffe. – London : Verso, 1985. – 197 p.

R e f e r e n c e s

1. Barthes, R. (1989). Rasdeleniye yazyrov [The Rustle of Language]. In: Izbrannyye raboty: *Semiotika. Poetika* Semiotics. Poetics. Moscow : Progress Publ. (rus).
2. Petroie, O. (2008). Sotsialnyi dialog u derzhavnomu upravlinni: spoba strukturuvannya problemy [*Social dialogue in public administration: structuring problem attempt*], <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/dutp/2008-2/doc-pdf/petroe.pdf> (ukr).
3. Fillips, L. and Yorgensen, M. V. (2008) *Diskurs-analiz. Teoriya i metod* [Discourse Analysis as Theory and Method]. Kharkov: Humanities Center Publ. (rus).
4. Foucault, M. (2008). *Arkeologiya znaniya* [The Archaeology of Knowledge] Kyiv; Nika-Centre Publ. (rus).
5. Foucault, M. (1996). Poryadok diskursa [The order of discourse]. In: *Volya k istine: po tu storonu znaniya, vlasti i seksualnosti*. [The Will to Truth: Beyond the knowledge, power and sexuality] Moscow: Castal Publ., (rus).
6. Hilgartner, S. and Bosk, Ch.L. (1988). The Rise and Fall of Social Problems. A Public Arenas Model. *Journal of Sociology*, Vol. 94, no. 1, 53 – 78.
7. Laclau, E. and Mouffe, Ch. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.

Кочубейник О. Н. Архитектоника социального диалога: проекция в дискурсивное измерение

Как специфика социального диалога рассматривается разворачивание его в определенном, заданном конкретными сообществами информационном поле, которое связано с сущностью решаемой социальной проблемы. Это перемещает диалог в плоскость когнитивного общения, которое в самом широ-

ком смысле можно толковать как общение, имеющее место при решении определенной задачи. В качестве важного момента анализа социального диалога признается понимание того, что социальная проблема всегда является фокусом, в котором сходятся разные – порой даже конфликтные – интересы, намерения и цели различных групп. Социально оформленной репрезентацией каждой из этих тенденций становится дискурс. Именно взаимодействие интересов, потребностей и целей определяет в конечном счете, каким образом представляется то или иное общественное явление. От характера взаимодействия интересов зависят, в свою очередь, способы реагирования общества на ту или иную социальную проблему. Акцентируется тот факт, что в социальный диалог как практику коммуникативного общества сегодня включаются люди различных профессий, слоев, этнических и любых других общностей, поскольку фрагментация социума является очевидной характеристикой социальной реальности. Фрагментация агентов социального диалога означает, что ни начальное, ни окончательное число его участников (либо их исчерпывающий перечень) не могут быть заданы “извне” или сформированы заранее. Отмечается, что архитектура социального диалога является чрезвычайно сложной. Такая сложность связывается с двумя расщеплениями, происходящими в коммуникативном пространстве социальной проблемы: первое развивается между энкратическими и акратическими дискурсами, второе – между сегментарными стилевыми дискурсами.

Ключевые слова: коммуникативное пространство социальной проблемы, социальная коннотация, энкратический дискурс, акратический дискурс, публичная арена.

Kochubeynyk O. M. Social Dialogue Architectonics: Discourse Dimension

The article is devoted to social dialogue. One of the most important features of this problem is consideration of social dialogue as process which takes place in a particular information field associated with substance of solvable social problems. This thesis places social dialogue in the field of cognitive communication. The latest is considered as communication which happens in the process of problem-solving procedures. An important aspect of social dialogue is an understanding that social problem is always the focus, in which the different – sometimes conflicting – interests, intentions and goals are impacted. Author says it is the discourse that produces a great number of socially decorated representations of each of these trends. According to the declared point of view interaction of group interests and goals works as the main factor that defined each public fact. Communicative features of the interaction of interests determine how societies respond to any social problem. One should note here that today a large number of various communities are involved in the practice of social dialogue, because fragmentation of society is undeniable characteristic of social reality. Fragmentation of social dialogue means that a number of participants in social dialogue have neither initial beginning nor final end, nor limitations or demarcations. Separation of the independent "voice" is a consequence of the configuration of social dialogue as a process of mass communication, that is a discursive effect of dialogue. The author argues that social dialogue has extremely complicated architectonic. The complexity comes from the two splitting of the

communicative space of social problems. The first splitting is between encratic and acratic discourses, whereas the second is between stylistic ones.

Key words: communicative space of social problems, encratic discourses, acratic discourses, social connotation, discursive asymmetry, public arena.

© Кочубейник О. М.

В. В. Жовтянська

ІДЕОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ СУСПІЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Обстоюється теза про визначальний вплив суспільної свідомості на характер розвитку соціуму. Аспекти суспільної свідомості, які визначають напрям соціального розвитку, розглядаються як ідеологічні. На основі теоретичного аналізу виділено такі детермінанти суспільного розвитку, як ліберальні ціннісні орієнтації, громадянська суб'єктність, соціальна компетентність. Наголошується, що це ті аспекти суспільної свідомості, наявність яких забезпечує успішний розвиток соціуму за демократичною моделлю державного устрою; коли ж їх немає або вони недостатньо виражені, суспільство функціонуватиме за корупційною, авторитарною або тоталітарною моделями державного устрою. Зроблено висновок, що тоталітарна модель формується в разі пануванні в суспільстві антиліберальних ідеологій. Проведений аналіз дає змогу пояснити регулярність появи реакцій післяреволюційних ліберальних перетворень у соціумі.

Ключові слова: ідеологія, суспільна свідомість, ліберальні ціннісні орієнтації, громадянська суб'єктність, соціальна компетентність.

Проблема. Виявлення детермінант суспільного розвитку є одним з головних і водночас інтригуючих завдань соціогуманітарної науки. Завдяки пріоритетній ролі марксизму в інтерпретації соціальних явищ у нашій науці протягом тривалого часу превалювала думка про те, що ці детермінанти закорінені в так званому матеріальному базисі. Але і в пострадянський період, коли марксизм уже потроху почав сходити з авансцени, ця думка, принаймні спочатку, не втрачала своїх панівних позицій. Це пов'язано з тим, що в період розбудови капіталізму і ринкових відносин економічним чинникам приділялося багато уваги. При цьому психологічні засади суспільного розвитку негласно розглядалися як другорядні. Головне практичне завдання соціальної

психології тоді вбачалося передусім у напрацюванні механізмів адаптації людей до нових соціальних умов.

Видається, саме зараз як ніколи стає очевидною думка, що немає ніяких “нових соціальних умов” поза новою суспільною свідомістю. І саме зміни в цій свідомості стають визначальними для становлення й утвердження нових соціальних форматів. Це стало помітним тому, що зміни в суспільній думці на пострадянському просторі відбуваються за історичними мірками настільки швидко, що не побачити їх, а разом з тим і їхніх соціальних наслідків стає просто неможливо.

Крім того, неважко помітити, що на тому ж пострадянському просторі успішність реформ і розбудови нового демократичного суспільства виявилася малозалежною від стартового економічного базису. Натомість більш важливими видаються такі чинники, як соціальний досвід, культурні та ментальні особливості країни. Також можна зауважити, що, скажімо, країни “третього світу” обдаровані природними ресурсами не меншою, а навіть більшою мірою, ніж країни “золотого мільярда”. А проте цих природних багатств, виявляється, недостатньо для того, щоб подолати перманентні соціальні негаразди в таких країнах.

Іншими словами, саме так звану ідеологічну надбудову, а не матеріальний базис слід розглядати як основний чинник соціального розвитку. Нагадаю, що Маркс таким чинником вважав виробничі потужності і відносини, а ідеології відводив вторинну роль, що мало виправдовувати і закріплювати вигідний елітам класовий розподіл [2]. Така модель соціогенезу цілком узгоджується з матеріалістичним постулатом про онтологічний примат буття над свідомістю, але вона явно неспроможна пояснити ті соціальні колізії, які ми спостерігаємо в сучасному світі.

Наразі зовсім не хочу стверджувати, що ідеологія, точніше – ідеологічне вчення, не може використовуватися елітами для закріплення влади (про це йтиметься окремо). Але прийняття чи неприйняття цих учень суспільством, так само як і прийняття чи неприйняття ним того або того соціального устрою, саме залежить від запитів, бажань уявлень, цінностей і норм цього суспільства, тобто змістових характеристик масової свідомості. До речі, саме комплекс поглядів та очікувань щодо соціального устрою (те, яким він має бути і як його досягти), прийнятий у соціальній групі, називається в психологічній науці ідеологією [3]. Тобто це не обов’язково ті ідеологічні вчення, які пропонуються елітами для суспільства (хоча, в окремих випадках, можливо, і вони, за умови, що їх прийматиме й поділятиме суспільство). Я обстоюю тезу про те, що саме такі представлені в суспільстві ідеоло-

гії, а зовсім не матеріальний базис є первинною детермінантою історіогенезу. Отже, змістові особливості суспільної свідомості, передусім ідеологічні, ми будемо розглядати як вихідні засади соціального і зокрема державного розвитку.

Мета статті: спробувати окреслити ідеологічні компоненти суспільної свідомості, які задають різні формати функціонування соціуму на сучасному етапі історіогенезу.

Звісно, до певної міри питання про пріоритет свідомості чи буття (або ідеології чи матеріального базису) – це питання про курку і яйце, і його завжди слід розглядати діалектично. Але оскільки саме “об’єктивні” чинники довго перебували на першому плані в науковому аналізі суспільного розвитку, хотілося б більше уваги приділити протилежній складовій діалектичної пари.

Крім того, сходячи від абстрактно-філософських проблем до конкретного суспільної практики, слід зауважити таке. У разі демократичного державного устрою роль суспільної свідомості виходить на перший план. Справді, тут влада і владне кермо належать демосу, і саме від його соціальних поглядів, його відповідальності і компетентності залежить, як буде розвиватися суспільство.

Гарантія прав і свобод, яка існує в сучасних ліберальних демократіях, передбачає мінімум обмежень, мінімум диктату держави щодо громадянина. Така модель соціального устрою буде життєздатною, лише якщо громадянин разом із свободами буде мати й відповідальність. Іншими словами, мінімум зовнішнього контролю має бути компенсованим максимумом внутрішнього контролю – добровільного дотримання громадянином норм моралі і букви закону.

Це означає, по-перше, що в громадянина має бути сформована просоціальна система цінностей, яка буде превалювати над можливими ситуативними антисоціальними інтересами. За таких умов виконання законів є результатом не страху перед покаранням, а особистісних переконань. По-друге, добровільне підпорядкування законові означає, що цей закон приймається громадянином як щось належне, а не як зовнішній, нав’язаний примус. Це також можливо лише тоді, коли законодавчі норми є результатом суспільного договору, який приймають громадяни і держава. Тобто громадянин постає як суб’єкт правотворення і може прямо чи опосередковано впливати на прийняття чи зміни законодавчих актів і навіть самих державних засад, представлених у конституції. Тобто ми приходимо до того, що для ефективного функціонування демократичного суспільства громадянин має бути активним і компетентним суб’єктом.

Це, звісно, не означає, що в демократичному суспільстві всі його члени ідеальні, не порушують закон і т. ін. Просто антисоціальні громадяни в реальних функціонуючих демократіях посідають хіба що маргінеси. Але якщо кількість таких громадян починає перевищувати певне критичне значення, то таке суспільство дуже швидко вироджується в так звану фасадну демократію. Це означає, що державні інститути перестають виконувати свої функції або виконують їх неефективно, відтак гарантовані законом права і норми переходять до розряду формальних приписів, а не реально діючих механізмів.

Отже, попередньо можна говорити, що для успішного становлення і розвитку демократичного суспільства важливими є такі змістові аспекти суспільної свідомості: просоціальності цінності, активна і відповідальна громадянська позиція, соціальна компетентність. Для конкретизації цих характеристик доцільно звернутися до аналізу тих зрушень у суспільному світосприйнятті, які відбулися в пострадянській Україні. Можливо, найбільш наочно такі зрушення проявилися на останньому Майдані під час Революції Гідності.

Найбільш значущими цінностями, які при цьому були заявлені і, що більш важливо, знайшли своє втілення в поведінці людей, можна назвати такі базові соціальні орієнтири. Перш за все це, звичайно, права і свободи людини як первинна цінність. Державу при цьому розглядають як інструментарій, котрий повинен забезпечити реалізацію цих прав і свобод. Але головним фактором, що не дає перетворити ці вже до болю звичні фрази в порожнє гасло, є приписування відповідальності за події в державі самій особистості – громадянині цієї держави. Іншими словами, з цієї ідеологічної позиції саме громадянин виступає суб'єктом суспільних відносин. Ця суб'єктність, власне, виявляється в тому, що йому дається свобода, а також у тому, що він при цьому наділений і відповідальністю, яка є необхідним доповненням цієї самої свободи. Фактично тут ідеться про ліберальну ідеологічну орієнтацію.

Ця орієнтація помітно контрастує з тими соціально-політичними поглядами, які ще не так давно домінували в Україні, та й нині досить поширені, особливо в південно-східних областях. Ідеться насамперед про патерналізм, тобто покладання відповідальності за події в країні на державу. Саме держава при цьому розглядається як первинний соціальний суб'єкт, і про примат особистості над державою не йдеться. Відповідно, і права, і свободи особистості не є визначальними цінностями. На перше місце в шкалі цінностей тут виходить забезпечення державою безпеки, пов'язаної з прогнозованим соціальним майбутнім, – так званої стабільності. Зазначимо, що суб'єктність держави при цьому розглядається переважно не як якась абстракція, а на прикладі конкретних державних діячів і насамперед – політичного лі-

дера, постаті якого надається особливе значення. Ця ідеологія може бути названа патерналістською, чи авторитарною, тому що реалізує насамперед запит на “сильну руку”. Зрозуміло, що вона значною мірою є спадщиною попереднього державного ладу. Соціальна пасивність, перекидання відповідальності за події на державу і страх змін, притаманні таким ідеологічним поглядам, – усе це пояснюється тим, що може бути названо низькою соціальною компетентністю носіїв такої ідеології.

Щоб зрозуміти, про що конкретно йдеться, звернімося до даних емпіричного дослідження, яке ми провели у 2007 р. Під час цього дослідження вивчалися, зокрема, особливості бачення громадянами України соціально-політичної ситуації. На основі фокус-групових інтерв'ю, проведених у різних регіонах країни, було виділено два способи репрезентації соціально-політичної ситуації респондентами [1].

Перший з них був позначений як “конкретно-практичний” і виявлявся таким чином. Респондент, описуючи ситуацію, виділяв окрему проблему, яка стосувалася в тому числі і його життєдіяльності. Наприклад: “Наша болюча проблема – мізерні пенсії. Скажімо, у мене пенсія ...”. Ситуація при цьому описувалася через перерахування окремих проявів, які в основному стосувалися задоволення індивідуальних потреб. Другий спосіб репрезентації був названий “об’єктивно-логічний”, і в нашій вибірці він траплявся рідше. Тут ситуація описувалася в термінах об’єктивних закономірностей, причинно-наслідкових зв’язків і т. ін. Опис та аналіз при цьому здійснювалися безвідносно до індивідуальних потреб респондента. Наприклад: “Головна причина проблем у країні полягає в тому, що нехтується буква закону...”.

У процесі обробки фокус-групових інтерв'ю виявилось, що особливості опису ситуації пов’язані із суб’єктивною локалізацією факторів впливу на неї. Так, респонденти, які вдавалися до конкретно-практичного типу репрезентації, основні фактори впливу на ситуацію найчастіше приписували владі; влада, на їхню думку, несла і всю відповідальність за події. Респонденти, які демонстрували переважно об’єктивно-логічний тип репрезентації, фактори впливу на ситуацію, як правило, бачили в кожному, і відповідальність за те, що відбувається в соціумі, приписували самим громадянам. Отже, способи бачення людиною соціально-політичної ситуації корелюють з тими способами бачення нею соціальної суб’єктності, за якими ми розрізняли ліберальну й авторитарну ідеології: хто є первинним суб’єктом соціальних відносин – громадянин чи держава.

Цей зв’язок цілком зрозумілий. Справді, якщо людина недостатньо компетентна щодо аналізу суспільних проблем, якщо вона не орієнтується в механізмах і причинах їх розвитку, якщо соціальна

дійсність для неї – це те, через що вона задовольняє свої потреби, то ця людина суб'єктивно (та й об'єктивно) залежна від цієї дійсності і на-вряд чи буде почуватися її суб'єктом і руйнівною силою. Як особа за-лежна, вона, природно, шукатиме авторитет, який може впоратися з усіма численними складнощами, пов'язаними із життям соціуму. Далі, зважаючи на свою низьку соціальну компетентність й узалежненість, такій людині важко прогнозувати можливі соціальні зміни і тим біль-ше – адаптуватися до них, тому вона суб'єктивно буде орієнтована на соціальну стабільність. Будь-які зміни для неї обтяжені страхом неви-значеності, просто тому що вона не розуміє, по-перше, що відбуваєть-ся, а по-друге, що із цим робити.

А проте не можна сказати, що соціальна компетентність є пер-винним чинником, що визначає вибір ідеології. Мабуть, вона є одним із системи чинників, що співіснують у взаємній залежності. Адже мо-жна дати і зворотну інтерпретацію. Так, якщо людина вважає себе від-повідальною за події в соціумі, то в неї буде мотив розбиратися в тому, що відбувається, виділяти механізми і причинно-наслідкові зв'язки, тобто підвищувати свою соціальну компетентність. У цілому, напевно, більш коректно було б говорити, що громадянська суб'єктність і соці-альна компетентність – це взаємозалежні чинники, кожен з яких важ-ливий не тільки для вибору ліберальної ідеології, а й для її втілення, тобто переведення суспільства на ліберально-демократичний спосіб функціонування. У цьому сенсі обидва ці фактори, а також ціннісні орієнтації на права і свободи особистості можна вважати соціальним потенціалом суспільства, котрий, як свідчить новітня історія, є більш значущим для його розвитку, ніж той же економічний потенціал.

Хоча перелічені чинники і пов'язані між собою, проте їхні зв'язки не є жорсткими. Також слід зазначити, що суспільна свідомість у цілому досить неоднорідна і різні її носії, різні соціальні групи і прошарки можуть відрізнятися вираженістю тих чи тих змістів. Цією неоднорідністю суспільства, а також нежорсткими зв'язками згаданих вище чинників можна пояснити такий відомий соціальний феномен, як реакція. Ідеться про відступи назад у суспільному розвитку, які майже завжди мають місце після революційних ліберальних перетворень. Ліберальні революції як такі є наслідком запиту суспільства на розши-рення громадянських прав і свобод. Водночас цей запит може бути притаманний не всьому суспільству, а лише деяким соціальним верст-вам. При цьому інші (а інколи навіть і всі) верстви населення можуть виявитися неготовими до подібних перетворень. Адже, як уже зазна-чалось, ліберальна форма правління передбачає високу соціальну від-повідальність і компетентність, а вони вимагають певного рівня соціальної культури і досвіду. Суспільство, яке переходить до лібера-

льної форми існування від авторитарних чи тоталітарних режимів, може не мати (а найчастіше і не має) таких напрацювань. Якщо суспільство не демонструє достатньої компетентності й відповідальності, щоб впоратися із свободою, у ньому починають виявлятися деструктивні тенденції, соціальні й економічні негаразди і згодом настає реакція.

Отже, повалення тоталітарного устрою ще зовсім не обов'язково гарантує перехід до демократичного суспільного розвитку, і це ми можемо спостерігати на прикладі країн – республік колишнього Радянського Союзу. Деструктивні тенденції, як ми бачимо, виявляються в розгулі бандитизму, праві сильного, незаконних економічних оборудках, зрощенні криміналу і влади – усіх тих симптомах, які можна було спостерігати в період “бурхливих дев'яностих”. У результаті на теренах СНД сформувалися держави з корупційною моделлю державного устрою, до яких належить й Україна.

Утім, корупційна модель державного устрою є не дуже стійкою внаслідок своєї очевидної соціальної і економічної неефективності. Для виходу з її складних тенет існує два способи. Перший – це перехід до відкритого суспільства, що можливо лише після накопичення соціального досвіду і, як наслідок, значущих зрушень у масовій свідомості (тобто “дорослішання” суспільства). Власне, це якраз той шлях, яким зараз і намагається йти Україна. Другий спосіб – відмова від ліберальних орієнтирів.

Останній варіант є досить поширеним у сучасному світі. Річ у тім, що якщо суспільство не готове контролювати себе саме, то в ньому дуже швидко з'являється запит на “сильну руку” і нестача внутрішнього контролю компенсується зовнішнім. Найчастіше це реалізується в авторитарних моделях правління. Але цікавим є те, що й такий спосіб соціального устрою є нестійким. І причин тут може бути дві.

По-перше, завжди буде існувати страта населення, яка не сприйматиме жорсткі методи правління й обмеження громадянських прав і свобод. Зазвичай такою стратою є інтелігенція. Надалі все буде залежати від потужності цієї страти, її ролі й авторитету в суспільстві, а також від того, наскільки запропоновані нею погляди, норми і цінності будуть прийняті широкими верствами населення.

Друга причина пов'язана знову-таки з не надто високою ефективністю такого способу правління, яке економічно завжди буде програвати вільним ринковим демократіям. Значною мірою це пояснюється тим, що авторитарна модель дуже часто поєднується з корупційною. Від того, наскільки авторитарній верхівці вдається “приборкати” неринкові схеми, значною мірою залежить і життєздатність таких режимів. Як приклад можна навести українські реалії часів президентства В. Януковича, якому постійно закидали звинувачення в

системній корупції і правління якого закінчилося поваленням його тоді ще слабкого, але вже авторитарного режиму. Натомість авторитарне правління Лукашенка в Білорусі, якому вдається контролювати чи принаймні приховувати корупційну складову, є доволі стійким.

Але, в усякому разі, влада авторитарного режиму в сучасному світі завжди під загрозою, оскільки поруч представлені більш конкурентоспроможні суспільні моделі. Іноді після повалення авторитарного правління суспільство знову опиняється в ситуації тотальної корупції (як це, наприклад, було з Україною після Помаранчевої революції) або анархії (що нині спостерігаємо в Лівії). Часом країни доволі довго ходять колом між спробами побудувати демократію, які закінчуються економічним фіаско і встановленням авторитарного режиму. Він спроможний “навести порядок” на деякий час, але згодом також розвалюється під натиском невдоволення (у такому “колі” часто-густо опиняються країни Африки і Латинської Америки).

Звісно, авторитарні еліти зацікавлені у збереженні своєї влади, але, як уже зазначалося, стратегічно ці режими дуже вразливі й нестійкі. Єдиний їхній потенційний засіб виживання, за браком економічних ресурсів, – це ресурс ідеологічний. Ідеться про використання ідеології для збереження панування еліт, – цілком за Марксом. Але тут годяться не будь-які ідеології, а лише антиліберальні – ті, що утверджують примат держави над особистістю. За умов секулярного суспільства для цих цілей підходять лише два варіанти – ультраправі або ультраліві ідеології. До першого варіанта вдалася авторитарна влада сучасної Росії, яка скористалася реваншистськими настроями і культурною кризою в країні для збереження й укріплення своїх позицій на основі ідеології “руського міра”. Утім, більшість авторитарних режимів сучасності користуються значно багатшою на змісти і зовні більш привабливою комуністичною ідеологією (Куба, Китай, Північна Корея та ін.). Слід зауважити, що за всієї зовнішньої несхожості з погляду соціальної імплементації ультраправа й ультраліва ідеології доволі подібні. Обидві обирають зовнішнього чи внутрішнього ворога (расового, класового, культурного, узагалі – Іншого), на якого покладаються звинувачення в наявних у країні, або й у світі в цілому, проблемах. Таке протиставлення себе Іншому дає змогу консолідувати суспільство, зокрема й навколо влади, та змістити акценти уваги з актуальних проблем в іншу площину. Зрозуміло, що суспільство, яке готове прийняти таку інтерпретативну схему, повинно мати невисокий рівень соціальної компетентності, а також не надто високо цінувати індивідуальну свободу і суб’єктність, щоб віддати владі всі бразди правління. Авторитаризм, озброєний ідеологією, перетворюється на тоталітаризм – значно більш стійку форму суспільного устрою.

Розгляньмо стисло, які практичні висновки можна зробити на основі проведеного теоретичного аналізу. По-перше, він свідчить про те, що всі спроби привнести демократію в країну “ззовні” є неефективними, принаймні якщо населення країни саме не готове до таких змін. Наприклад, можемо сьогодні спостерігати, якими гуманітарними катастрофами обертаються намагання Сполучених Штатів повернути на “істинний” шлях деякі країни арабського світу.

Утім, це не означає, що зовнішня допомога не може бути важливим чинником позитивних демократичних перетворень. Вчасно надана економічна або політична підтримка здатна врятувати країну в період кризових ситуацій. Але більш важливим тут є рівень культурних взаємовпливів. Передавання соціального і культурного досвіду змінює системи норм і цінностей, а також формує нові навички, що створює внутрішню готовність у тій чи тій країні до державних новацій. Неважко помітити, що серед країн пострадянського простору демократичні перетворення найлегше далися країнам соціально і культурно близьким до Європи.

Другий практичний висновок стосується питання, яким саме чином можна формувати ті соціально-психологічні засади, котрі дають змогу здійснювати й закріплювати демократичні перетворення в країні. Коли виходити з перелічених вище чинників, то легше за все виховувати у молодого покоління соціальну компетентність. Такі чинники, як суб'єктність або глибинні цінності, майже неможливо формувати цілеспрямовано без наявного соціокультурного бекграунда. Вони більшою мірою залежать від індивідуального досвіду школяра або студента, його найближчого оточення, особистості самого педагога. Зрозуміло, що сформувати потрібне оточення, зокрема і педагогічний склад, є більш складним завданням, ніж сформувати ціннісну орієнтацію і суб'єктну позицію школяра. Ціннісні ряди в соціумах змінюються порівняно повільно, оскільки вони завжди рекурентно зав'язані на попереднє покоління. Натомість ввести курси із соціального устрою й управління в навчальних закладах нескладно. Як уже було зазначено вище, наявність соціальної компетентності громадянина може бути чинником формування також і його суб'єктності.

Висновки:

1. Можна виділити такі змістові аспекти суспільної свідомості, які визначають успішне становлення і розвиток демократичного державного устрою: ліберальні ціннісні орієнтації, громадянська суб'єктність, соціальна компетентність. Коли ж їх немає або вони виражені недостатньо, суспільство функціонуватиме за корупційною, авторитарною або тоталітарною моделями державного устрою. Перші дві з них є порівняно нестійкими і такими, що виявляють тенденцію

переходу одна в одну. Тоталітарна модель є більш стійкою і формується в разі панування в суспільстві антиліберальних ідеологій.

2. Неможливо забезпечити ефективне функціонування демократій шляхом зовнішніх економічних, політичних або військових інтервенцій. Натомість зовнішні соціокультурні впливи, які сприяють формуванню ліберальних ціннісних орієнтацій, громадянської суб'єктності і соціальної компетентності громадян, є ефективним способом розбудови демократій.

3. Чинником, що сприяє ефективному функціонуванню демократичного державного устрою і який може бути сформований у межах педагогічної практики, є підвищення соціальної компетентності громадян. Тому до навчальних програм доцільно більш широко включати курси із суспільствознавчих дисциплін.

Література

1. Жовтянська В. В. Уявлення українського населення про соціальну ситуацію / В. В. Жовтянська // Соціальна психологія. – 2008. – № 4 (30). – С. 38–48.
2. Маркс К. Сочинения / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 3. – 630 с.
3. Jost J. T. Political ideology: its structure, functions, and elective affinities / J. T. Jost, C. M. Federico, J. L. Napier // Annual Review of Psychology. – 2009. – Is. 60. – P. 307–337.

References

1. Zhovtianska, V. V. (2008). Uviavlennia ukrayinskoho naselennia pro sotsialnu sytuatsiiu [The ideas of the Ukrainian population about the social situation]. *Sotsialna psykholohiia* [Social psychology], 4 (30), 38–48 (ukr).
2. Marks, K. and Engels, F. (1955). *Sochineniya* [Works]. Band 3. Moscow: Politizdat (rus).
3. Jost, J. T., Federico, C. M. and Napier, J. L. (2009). Political ideology: its structure, functions, and elective affinities. *Annual Review of Psychology*, 60, 307–337.

Жовтянская В. В. Идеологические детерминанты общественного развития

Обосновывается тезис об определяющем влиянии общественного сознания на характер развития социума. Аспекты общественного сознания, определяющие направление социального развития, рассматриваются как идеологические. На основе теоретического анализа выделены такие детерминанты общественного развития, как либеральные ценностные ориентации, гражданская субъектность, социальная компетентность. Подчеркивается, что это те аспекты общественного сознания, наличие которых обеспечивает развитие социума по демократической модели государственного устройства; при их отсутствии или недостаточной выраженности общество будет функциониро-

вать по коррупционной, авторитарной или тоталитарной моделям государственного устройства. Сделан вывод, что тоталитарная модель формируется в случае господства в обществе антилиберальных идеологий. Проведенный анализ позволяет объяснить регулярность появления реакций послереволюционных либеральных преобразований в обществе.

Ключевые слова: идеология, общественное сознание, либеральные ценностные ориентации, гражданская субъектность, социальная компетентность.

Zhovtyanska V. V. Ideological Determinants of Social Development

The article defends the thesis about the determinant influence of social consciousness on the way of community development. Aspects of social consciousness that determine the direction of this development are seen as ideological. Based on the theoretical analysis we distinguished such determinants of social development as liberal values, civil activity, social competence. The presence of these aspects of social consciousness provides the development of society by democratic model of polity. In the case of absence or lack of this aspects society will function by corrupt, authoritarian or totalitarian state model. It is a platoon that totalitarian model is formed in the case of domination in society antiliberal ideologies. The analysis allows us to explain the regularity of appearance of the reaction after the revolutionary liberal reforms in the society.

Key words: ideology, social consciousness, liberal values, civil activity, social competence.

© Жовтянська В. В.

П. Д. Фролов

КОНСОЛІДОВАНА ГРОМАДСЬКА ДУМКА: СПРОБА ОПЕРАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПОНЯТТЯ

Соціально-психологічний ракурс аналізу громадської думки потребує з'ясування того, як вона співвідноситься з думкою індивідуальною. Зробити це можливо, якщо розглядати громадську думку у зв'язку зі свідомістю окремого індивіда. На рівні індивідуальної свідомості громадська думка являє собою реконструкцію людиною думок інших людей. При цьому реконструюватися може думка не однієї, а кількох груп, кількох спільнот. При цьому людина може бути носієм не однієї, а кількох “громадських думок”, часто діаметрально протилежних. Припускається, що залежно від того, наскільки суб'єктивно значущими видаються людям розбіжності між цими громадськими думками, наскільки істотними та великими вони їх вважають, як характеризують носіїв тих чи тих поглядів, як оцінюють їхні можливості та ресурси, а також імовірність узгодження різних поглядів тощо, зростають або зменшуються шанси вироблення спільної, єдиної, консолідованої думки спільноти. Не менше значення має і зміст наукових та

побутових уявлень про консолідацію. Робиться висновок, що через чималу кількість і розмитість наявних визначень поняття “громадська думка” його операціоналізація потребує “петлеподібного” руху – від теоретичного дослідження до емпіричного і назад. Щоб окреслити поняття “консолідована громадська думка” в просторі конкретних індикаторів як соціально-психологічне явище, що існує на рівні індивідуальної свідомості, пропонується використовувати такі групи показників: оцінка ступеня поширеності і збігу-незбігу певних думок; особливості образу носіїв тої чи тої думки; оцінка можливості вільно висловлюватись; наявність бажання та готовності спілкуватися, домовлятися тощо; орієнтація на ті чи ті правила досягнення спільної позиції, спільного бачення, ведення суперечок, залагодження конфліктів.

Ключові слова: громадська думка, індивідуальна думка, консолідація, конфлікт, управління, операціоналізація.

Проблема. Якщо протягом останніх десяти років у медіа-просторі домінували вислови про розкол українського суспільства, то у 2014 р. дедалі частіше почала звучати думка про його консолідацію. Події, що їх протягом минулого року довелося пережити Україні, породили в політикумі, експертному середовищі суперечливі оцінки. На думку одних політиків, ці події дали можливість наочно переконатися, “до чого ведуть чвари, ненависть і внутрішня нетерпимість. Від яскравих і крикливих гасел, які сіють ворожнечу, – один крок до розколу суспільства, від розколу суспільства – один крок до загальної ненависті, а від неї – один крок до війни. І якщо люди забувають про цінність миру й згоди, то всі ці три кроки вони роблять в одну мить” [7]. Інші ж політики, навпаки, вважають, що минулого року ми стали свідками консолідації суспільства навколо захисту держави, а його головним підсумком можна вважати утвердження повноцінної української нації без поділу на конфесії, мови і т. ін., яка на цей час охоплює майже 90% населення України – за винятком окупованих Криму і Донбасу [10]. Отже, маємо констатувати, що проблема консолідації українського суспільства сьогодні перетворилася з проблеми відсторонено-теоретичної на нагально-практичну. Її актуальність усвідомлюють не тільки політики і науковці, а й переважна більшість пересічних громадян. Одним із ключів її розв’язання має стати формування консолідованої громадської думки щодо спірних суспільних проблем. Досягнення цієї мети потребує як відповідних технологій консолідації, так і способів визначення типів і ступеня консолідації думок.

Отож маємо *на меті* насамперед операціоналізувати поняття “консолідована громадська думка”.

Чи не найпростішим способом визначення ступеня консолідації як суспільства, так і громадської думки є оцінні судження громадян з

цього приводу. Наявні результати опитувань громадської думки свідчать про усвідомлення нашими співвітчизниками як небезпеки розколу суспільства, так і бажання консолідувати його. За даними всеукраїнського опитування, проведеного Центром Разумкова у вересні 2012 р., погодилися з тим, що українське суспільство розділилося на дві мало не ворожі частини за регіональною ознакою, 41,9%, не погодилися – 42% опитаних. Решта (16,2%) вагалася з відповіддю [8]. Євромайдан не тільки підтвердив наявність регіонального поділу суспільства, а й посилив його. У грудні 2013 р., як свідчать результати всеукраїнського опитування, проведеного компанією “Research & Branding Group”, підтримували київський Євромайдан 49% респондентів, не підтримували – 45% [5]. Перемога Євромайдану та проголошення його Революцією Гідності не стали основою консолідації громадян. У річницю від його початку 38% респондентів, опитаних під час загальноукраїнського дослідження, проведеного Фондом “Демократичні ініціативи”, вважали Майдан “усвідомленою боротьбою громадян, що об’єдналися на захист своїх прав”; на думку ще 17% цей протест населення був стихійним. Як “державний переворот” визначали Євромайдан 31% населення, причому 16% вважали, що цей переворот був підготовлений політичною опозицією, а 15% були певні, що він був здійснений за підтримки Заходу [6]. Доволі поляризованою є громадська думка й щодо ініціаторів війни на Донбасі: як свідчать результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України у грудні 2014 р., народною війною проти окупантів збройне протистояння на Донбасі вважали 48,7%; нікому непотрібною війною, розв’язаною нинішньою українською владою, – 30,8% опитаних.

Наведених даних, здавалося б, цілком достатньо для висновку про наявність у громадській думці чималої кількості розколів, які унеможливають консолідацію українського суспільства. Проте це не так, і доказом цього знову ж таки є опитування громадської думки. Моніторингові дослідження Інституту соціальної та політичної психології, проведені у березні, травні, вересні та грудні 2014 р., свідчать, що з думкою “Україна занадто різна, і в одній державі нам не ужитися” погоджувалися лише 14,3–17,4%, не погоджувалися – 60–69% респондентів [4; 9; 11]. Як бачимо, баланс думок громадян з приводу суспільно значущих проблем не може бути достатньою основою для оцінки ступеня консолідованості громадської думки. Результати розподілу відповідей респондентів, аналогічні тим, що наводилися вище, переконливо свідчать, що соціологічні опитування оцінюють ступінь консолідації громадської думки доволі поверхово і можуть слугувати насамперед для попередніх експрес-оцінок.

Як відомо, у широкому сенсі операціоналізація (від *лат.* *operatio* – дія) являє собою процес приведення понять до такого вигляду, який дає змогу працювати з ними на практичному рівні, оперувати ними в ході вирішення конкретних аналітичних і прогностичних задач, верифікувати чи фальсифікувати гіпотези дослідження [2]. Цей процес передбачає перетворення абстрактного поняття в конкретний науковий термін. У більш вузькому сенсі операціоналізація – це специфічна наукова процедура встановлення зв'язку концептуального апарату дослідження з його методичним інструментарієм, спрямована на приведення поняття до вимірюваного вигляду, перетворення його на емпірично фіксовану змінну. Завдяки вказівкам на практичні дії та операції, конкретні процедури, прийоми та методи операціоналізація надає можливість усім охочим пересвідчитися в тому, що явище, описане в понятті, справді існує, що зафіксованому в понятті явищу справді притаманні ті властивості, які йому приписуються.

Спроби операціоналізації поняття “консолідована громадська думка”, що перебуває наразі в стані, який Л. С. Виготський характеризував як “невизначне знання”, неминуче прирікають дослідника на “петлеподібний” рух – від теоретичного дослідження до емпіричного і назад, окреслюючи поняття в просторі конкретних індикаторів.

На етапі теоретичної операціоналізації, призначенням якого є конкретизація поняття, чітке окреслення його меж у полі можливих тлумачень, ми дійшли висновку, що соціально-психологічний ракурс передбачає аналіз громадської думки як складової індивідуальної свідомості. На цьому рівні її можна визначити, спрощено та образно кажучи, як те, що люди “думають” про те, що “думають” інші люди, інші спільноти. Тепер маємо перейти до пошуку операціональних визначень для поняття “консолідована громадська думка” та спробуємо перевести його в індикатори, точніше у так звані індикаторні поняття, завдання яких – перевести це поняття з категорії таких, що не можуть бути виміряні безпосередньо, до категорії тих, які можна зафіксувати емпірично.

Операціоналізація поняття “консолідована громадська думка”, що розглядається як складова індивідуальної свідомості, має надати можливість визначати, за яких умов наявність значної кількості респондентів, які дотримуються протилежних позицій, свідчить про розкол громадської думки, а за яких – вказує лише на її розмаїтість та плюралізм.

Перші труднощі операціоналізації поняття “громадська думка” виникають при формулюванні запитань для опитувальників, адже, на відміну від традиційних, вони мають відображати не індивідуальну думку респондента з приводу тої чи тої суспільно значущої проблеми,

а містити в його індивідуальній відповіді високу концентрацію громадської думки. Однією з найпростіших форм такого роду запитань є ті, що орієнтовані на з'ясування того, якої думки з приводу тої чи тої проблеми дотримуються представники спільноти, що є носіями різних поглядів. Поінформованість респондента про погляди та оцінки як своїх однодумців, так і прихильників альтернативних позицій зазвичай є результатом обговорення певної проблеми, а отже, свідчить про відповідність обраної респондентом відповіді одному з критеріїв із так званої “лійки Геллапа”, за допомогою яких дослідник переконується в тому, що має справу саме з громадською думкою.

Дізнатися в респондента про погляди та оцінки як своїх однодумців, так і прихильників альтернативних позицій звичайно не становить особливих труднощів. Проте незвичність запитань, які вимагають від респондента виходу в рефлексивну позицію, інколи може викликати певні утруднення. І це тоді, коли сьогодні чи не кожна домогосподарка знає, що думають і чого прагнуть не тільки мешканці регіонів, у яких вона ніколи не була, і люди, з якими їй особисто не доводилося спілкуватися, а й Путін, Обама чи Порошенко.

Операціоналізувати поняття “консолідована громадська думка” щодо індивідуальної свідомості пропонується через низку так званих індикаторних понять, головним призначенням яких є з'ясування можливості їхньої емпіричної фіксації. До числа тих понять, які видаються інтегральними, віднесено суб'єктивну оцінку розбіжностей між думками, позиціями носіїв тих чи тих поглядів. Адже одна справа, коли люди дотримуються різних позицій, але оцінюють їх як взаємоповоднювані, такі, що мають рівне право на існування, і зовсім інша, коли одні погляди вважаються правильними, а інші – не тільки неправильними, а й абсолютно неприйнятними, збоченими, шкідливими тощо. Для конструювання шкал оцінювання ступеня подібності-розбіжності думок можуть використовуватися такі вербальні маркери: “ідентичні”, “схожі”, “подібні” – “кардинально відмінні”, “взаємовиключні”, “антагоністичні”. Спроби деталізації цього інтегрального показника з великою імовірністю можуть виявити, що оцінка думок і поглядів як непримиренних, антагоністичних зовсім не означає, що так званих точок консолідації, тобто ідей, цінностей, суджень, які поділяються усіма, не існує зовсім. Якщо люди бачать такі “точки консолідації”, точки можливих компромісів, то це підвищує шанси на вироблення якихось спільних підходів навіть за наявності, здавалося б, абсолютно взаємопротилежних, ворожих позицій. І навпаки, наявність “сліпих плям” значно утруднює цей процес.

Іншим інтегральним показником консолідації громадської думки є образи-маркери тих спільнот, які є її носіями, та оцінювання взає-

мин між ними. Серед усієї розмаїтості можливих характеристик таких образів найважливішими видаються їхні координати в семантичному просторі смислових вимірів “свій” – “чужий” – “інакший”. Важливість модальності та ступеня емоційної забарвленості образів носіїв нетотожних, а то й несумісних, взаємопротилежних думок як чинника підтримки, збереження їхньої консолідованості чи не найкраще передає прислів'я “милі посваряться – ще краще помиряться”. Соціальні психологи добре знають, що важливим є не тільки “що” говорить, а й “ким” саме говорить. Адже одна справа, якщо Ви чуєте щось від однопумця, інша – від опонента чи ворога. Сформованість інклюзивної ідентичності звичайно є важливим чинником сприяння консолідації громадської думки. Допоки представники громад, які висловлюють думки, що не поділяються іншими, ідентифікують себе як “ми”, як “свої” чи принаймні “інакші”, шанси збереження (вироблення) консолідованої позиції, консолідованої думки в суспільстві залишаються доволі високими. Брак або недостатня сформованість такої ідентичності можуть загрожувати розколом як громадської думки, так і суспільства. На жаль, маркери на кшталт “даунбас”, “майдани”, “ватники”, “колоради”, “укропи”, “п’ята колона”, “сепаратисти”, “терористи”, “фашисти”, “рашисти”, “бандерівці”, “совки” не тільки відображають гостроту конфлікту між прихильниками різних поглядів, а й консервують його, створюючи простий світ для простих людей. Майбутнє країни, мешканці якої бачать один в одному пацієнтів “палати № 6” або п’яту колону, є вельми примарним, бо повірити навіть у їх мирне співіснування доволі важко.

Використання щойно згаданих маркерів програмує стосунки між носіями різних думок, задає відповідні стратегії та патерни взаємодії як між спільнотами, так і всередині них. Перша група базується на страхах, недовірі, огиді, презирстві, ненависті до опонентів. Ці почуття провокують виникнення бажання позбавитися того, що (хто) лякає, викликає підозру тощо. Зазвичай це робиться шляхом **вигнання** (“Чемодан. Вокзал. Росія” – “Чемодан. Вокзал. Європа”); **залакування** (погрози на кшталт “москаляку на гілляку”; “москалів на ножі”; “Крим (Донбас) буде або українським, або безлюдним”); побиття, арештів, **фізичного знищення** (теракти, війна). Щоб полегшити перехід від погроз до знищення, застосовуються різноманітні прийоми приниження, знецінення противника (це може бути як пряма заборона наділяти противника людськими якостями, так і специфічний “чорний” гумор).

Готовність нашого суспільства до насильницьких дій не може не тривожити. Результати опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології у травні 2014 р., зафіксували чималу кількість радикально налаштованих громадян. Про свою особисту го-

товність під час масових заворушень, мітингів і демонстрацій застосувати силу, а то і зброю заявили 29,2 % респондентів. Із них однозначно готові робити це 10,4 % [11]. Аби зрозуміти, багато це чи мало, порівняймо ці цифри з даними моніторингового дослідження фонду “Демократичні ініціативи” серед учасників Євромайдану. Згідно з його результатами серед учасників Майдану-мітингу 7-8 грудня 2013 р. готовність взяти участь у створенні незалежних від влади збройних формувань висловлювали 15% учасників, Майдану-табору 20 грудня 2013 р. – 21,3%, Майдану-січі 3 лютого 2014 р. – 50,4% опитаних [3]. Цікаво, що в цілому по країні кількість громадян, які виявляли готовність увійти до складу незалежних від влади збройних формувань протягом цього ж періоду, за даними моніторингових досліджень КМІС, не перевищувала 1,1% [1].

Альтернативна стратегія ґрунтується на міжособистісній та інституціональній довірі, наявності бажання і готовності домовлятися, прагненні до пошуку компромісів, готовності слухати та спроможності чути інших. Наявність таких настановлень являє собою наступний інтегральний показник консолідації громадської думки. Наскільки вони є важливими для вироблення консолідованої позиції, свідчить крилатий ще з давніх часів вислів афінського адмірала Фемістокла “Бий, але вислухай!”, з яким він звернувся до командувача об’єднаного флоту греків Еврібіада, що в запалі суперечки замахнувся на нього. На жаль, донедавна вітчизняні ЗМІ рясніли не тільки закликами до єднання країни, а й заголовками на кшталт “Я не бажаю слухати Донбас”, “Поки Донбас не зробить щось корисне, його не треба ані слухати, ані бачити”, а пропагандистські штампи “нам не треба розуміти Донбас”, “там ні з ким розмовляти і ні з ким домовлятися” міцно утвердилися у свідомості багатьох українців, часто непересічних. Така позиція обґрунтовувалася, зокрема, тим, що Схід сприймає переговори як прояв слабкості і поведінки переможеного. Ще одним показником посилення поляризації громадської думки можна вважати наявність заборонених для обговорення тем, розширення їх переліку, запровадження цензури.

Готовність та бажання спілкуватися з опонентами, домовлятися з ними слід розглядати як важливий показник консолідованості громадської думки, оскільки така позиція напряду пов’язана з наявністю комунікативних контактів, їхньою інтенсивністю, спрямованістю, емоційною атмосферою горнила формування громадської думки – обговорень та дискусій тощо. На жаль, в українському суспільстві з усім цим були, є, та й досі продовжують накопичуватися серйозні проблеми. Доволі красномовними в цьому сенсі видаються результати всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології у березні 2014 р. [9]. Вони свід-

чать: хоч поточні події активно обговорюють між собою майже 90% громадян, майже 42% опитаних намагаються уникати спілкування з тими, чия точка зору на поточні суспільно-політичні події істотно різниться або й суперечить їхній власній. Більше того, значна частина громадян часто виявляла готовність розірвати будь-які стосунки з тими, хто має інше світобачення. Така капсулізація навряд чи може сприяти досягненню суспільного консенсусу. Мабуть що навпаки: прагнення до спілкування переважно, а то й виключно з тими, хто думає так само, як і ти сам, створює потужні комунікативні бар'єри, унеможливує сприймання й розуміння одне одного і створює передумови для того, щоб дивитися одне на одного виключно через проріз прицілу.

Маємо констатувати, що потребу в започаткуванні загальнонаціонального діалогу відчують далеко не всі. Зокрема, за даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України спільно з Асоціацією політичних психологів України 5–12 вересня 2014 р., лише третина респондентів погодилися з тим, що Україна невідкладно потребує започаткування загальнонаціонального діалогу щодо проекту майбутнього держави. Дещо більше (37,8%) було тих, хто вважав, що такий діалог є доречним лише після залагодження воєнного конфлікту на Сході, а ще 13,5% не вважали загальнонаціональний діалог потрібним узагалі [4]. Необхідність розгортання діалогу викликає спротив не тільки серед пересічних громадян, а й в експертному середовищі – у тому числі й серед журналістів, психологів. Обґрунтовується це інколи в досить цікавий спосіб: який, мовляв, діалог можливий між професором Преображенським і Шариковим?

Інформативними показниками здатності громадської думки до консолідації можуть стати готовність її носіїв змінювати власну точку зору чи, навпаки, бажання вплинути на інших. У тому разі, коли у всіх сторін домінує прагнення змінити виключно думку опонентів, бажання їх переконати, повернути у власну віру, перспективи консолідації виглядають примарними.

Утім, бажання й готовності дискутувати часто буває замало. Вони мають бути підкріплені відповідними правами і можливостями. Наразі йдеться про оцінювання рівня безпечності публічного висловлювання тих чи тих точок зору. Характер очікуваних санкцій за висловлювання альтернативних думок може варіювати від громадського осуду, ізоляції (бойкоту), різноманітних правових та адміністративних обмежень і заборон до фізичного насильства та ізоляції і навіть убивств.

Нарешті, важливими показниками консолідації громадської думки можна вважати ті правила досягнення спільної позиції, спільного бачення, ведення суперечок, залагодження конфліктів тощо, на які орієнтуються і яких фактично дотримуються її носії. Багато з них являють собою насправді імпліцитні передумови консолідації, які, власне, й визначають її тип, проте найчастіше вони не усвідомлюються і не обговорюються, оскільки вважаються самоочевидними, природними, єдино можливими. Їх виявлення є вельми непростою, проте перспективною справою. Видається, що їх експлікація значною мірою може прояснити, як саме добрими намірами вимощується дорога до пекла, чому часто результат, здавалося б, шляхетних зусиль описується відомою фразою: “Хотіли як краще, а вийшло як завжди”. Чимало таких найбільш загальних правил, що визначають конкретні стратегії поведінки, зафіксовано в судженнях на кшталт: “мир – це виграна війна”, “добро переможе зло – воно поставить його на коліна і по-звір'ячому вб'є”, “гуманістами ми будемо після того, як знищимо ворогів”, “усі переговори визначаються тим, у якої сторони під столом прихована більша палиця”, “якщо буде потрібно, ми будемо посміхатися самому дияволу”, “домовитися можна з ким завгодно і про що завгодно, було б бажання”, “добро має бути з кулаками” тощо.

На сьогодні суспільною практикою вироблено чимало правил подолання суперечок і досягнення спільної позиції. Переважну їх більшість можна звести до таких: безкомпромісна боротьба з хибними поглядами й ідеями, а також з тими, хто їх поширює; делегування повноважень на прийняття рішення щодо предмета суперечок третій стороні (посереднику); беззаперечне (добровільне чи примусове) підпорядкування меншості більшості; підпорядкування меншості більшості із збереженням прав меншості на пропаганду власних поглядів і критику більшості; надання меншості права вето при прийнятті рішень, забезпечення її представникам таких самих прав і можливостей у вираженні й пропаганді власних думок, що й представникам більшості; максимально можливе врахування більшістю інтересів меншості; максимальне врахування позицій та інтересів усіх зацікавлених сторін; мінімізація переваг, які в результаті отримають усі сторони діалогу. Видається, що виявлення свідомої чи несвідомої орієнтації на ті чи ті правила дало б змогу визначати тип і перспективи консолідації громадської думки та суспільства в цілому.

Висновки. Визначення типу і рівня консолідованості громадської думки на емпіричному рівні потребує на сьогодні своєрідного “петлеподібного” руху – від теоретичного дослідження до емпіричного і назад, що зумовлено розмитістю визначень поняття “громадська думка”, наявністю чималої кількості його тлумачень. Щоб окреслити по-

няття “консолідована громадська думка” в просторі конкретних індивідуаторів як соціально-психологічне явище, що існує на рівні індивідуальної свідомості, варто використовувати такі групи показників: оцінка ступеня поширеності і збігу-незбігу певних думок; особливості образу носіїв тої чи тої думки; оцінка можливостей вільно висловлюватись; наявність бажання та готовності спілкуватися, домовлятися тощо; орієнтація на ті чи ті правила досягнення спільної позиції, спільного бачення, ведення суперечок, залагодження конфліктів.

Література

1. Акції протесту [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=494&page=1>
2. *Ахременко А. С.* Операционализация понятий // Политический анализ и прогнозирование: учеб. пособие / А. С. Ахременко. – М. : Гардарики, 2006. – 333 с.
3. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/vid-maidanu-taboru-do-maidanu.htm
4. Думки та оцінки громадян на старті виборів до Верховної Ради України. Вересень ’ 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 36 с.
5. Євромайдан поделил страну почти пополам: 49% поддерживают акции протеста, 45% – нет [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vesti.ua/strana/29174-polovina-ukraincev-podderzhala-janukovicha>
6. Круглий стіл “Річниця Майдану” 19 листопада 2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/546e14565a01e/>
7. Лукашенко: у Білорусі цінують мир і зичать його Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/01/1/7053922/>
8. Останнім часом говорять про те, що українське суспільство розділилося на дві майже ворогуючі частини за регіональною ознакою. Як Ви вважаєте, чи існує такий розкол суспільства? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=871
9. Стан суспільної свідомості в Україні після падіння режиму Януковича. Березень ’ 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 56 с.
10. *Стецьків Т.* У 2015 році в Україні з’являться правильні політичні партії [Електронний ресурс] / Т. Стецьків. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/25492.html>
11. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень ’ 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 66 с.

Reference

1. Aksii protestu [Actions of protest], <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=494&page=1> (ukr).
2. Ahremenko, A. S. (2006). Operatsionalizatsiya ponyatiy [Operationalization of concepts]. In A. S. Ahrimenko, *Politicheskiiy analiz i prognozirovanie* [Policy analysis and forecasting] (pp. 5–30). Moscow: Gardariki Publ. (rus).
3. Vid Maidanu-taboru do Maidanu-sichi: shcho zminylosia? [From Maidan-camp to Maidan-flog, what has changed?], http://dif.org.ua/ua/polls/2014_polls/vid-maidanu-taboru-do-maidan.htm (ukr).
4. Slyusarevskyy, M. M. (Eds.) (2014). Dumky ta otsinky hromadian na starti vyboriv do Verkhovnoi Rady Ukrainy. Veresen ' 2014: informatsiinyi biuleten [Opinions and assessments at the start of the parliamentary elections in Ukraine. September '2014: Newsletter]. Kyiv (ukr).
5. Evromaydan podelil stranu pochni popolam: 49% podderzhivayut aksii protesta, 45% – net [Euromaidan divided the country almost in half. 49% support the protests, 45% – no], <http://vesti.ua/strana/29174-polovina-ukraincev-podderzhala-janukovicha> (rus).
6. Kruhlyi stil “Richnytsia Maydanu” 19 lystopada 2014 roku [Round table “Anniversary of Maidan” November 19, 2014], <http://blogs.pravda.com.ua/authors/haran/546e14565a01e/> (ukr).
7. Lukashenko: u Bilorusi tsiniuit myr i zychat yoho Ukraini (2015). [Lukashenko: Belarus appreciate the peace and lend it to Ukraine], <http://www.pravda.com.ua/news/2015/01/1/7053922/> (ukr).
8. Ostannim chasom hovoriat pro te, shcho ukrainske suspilstvo rozdilylosia na dvi maizhe vorohuiuchi chastyny za rehionalnoiu oznakoiu. Yak Vy vvazhaiete, chy isnuie takyi rozkol suspilstva? [Recently say that Ukrainian society was divided into two almost conflicting parts on a regional basis. Do you think that there is a split of society?], http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=871 (ukr).
9. Slyusarevskyy, M. M. (Eds.) (2014). Stan suspilnoi svidomosti v Ukraini pislia padinnia rezhymu Yanukovycha. Berezen ' 2014: informatsiinyi biuleten [State social consciousness in Ukraine after the fall of Yanukovich. March '2014: Newsletter]. Kyiv (ukr).
10. Stetskiv, T. U 2015 rotsi v Ukraini zivliatsia pravylni politychni partii [In 2015 Ukraine will correct political parties], <http://glavcom.ua/articles/25492.html> (ukr).
11. Slyusarevskyy, M. M. (Eds.) (2014). Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini naperedodni prezydentskykh vyboriv. Traven ' 2014: informatsiinyi biuleten [Socio-political situation in Ukraine before the presidential election. May ' 2014: Newsletter]. Kyiv (ukr).

Фролов П. Д. Консолидированное общественное мнение: попытка операционализации понятия

Социально-психологический ракурс анализа общественного мнения требует выяснения того, как оно соотносится с мнением индивидуальным. Сделать это возможно, рассматривая общественное мнение в рамках сознания отдельного индивида. На уровне индивидуального сознания общественное мнение представляет собой реконструкцию человеком мнений других людей.

При этом реконструироваться может мнение не одной, а нескольких групп, нескольких сообществ. Поэтому человек может быть носителем не одного, а нескольких “общественных мнений”, часто диаметрально противоположных. Предполагается, что в зависимости от того, насколько субъективно значимыми представляются людям разногласия между этими общественными мнениями, насколько существенными и большими они их считают, как характеризуют носителей тех или иных взглядов, как оценивают их возможности и ресурсы, а также вероятность согласования различных взглядов и т. д., увеличиваются или уменьшаются шансы выработки общего, единого, консолидированного мнения сообщества. Не меньшее значение имеет и содержание научных и бытовых представлений о консолидации. Делается вывод, что из-за большого количества и размытости имеющихся определений понятия “общественное мнение” его операционализация требует “петлеобразного” движения – от теоретического исследования к эмпирическому и обратно. Для определения понятия “консолидированное общественное мнение” в пространстве конкретных индикаторов как социально-психологического явления, существующего на уровне индивидуального сознания, предлагается использовать следующие группы показателей: оценка степени распространенности и совпадения-различия определенных мнений; особенности образа носителей того или иного мнения; оценка возможности свободно высказываться; наличие желания и готовности общаться, договариваться и т. д.; ориентация на те или иные правила достижения общей позиции, общего видения, ведения споров, разрешения конфликтов.

Ключевые слова: общественное мнение, индивидуальное мнение, консолидация, конфликт, управление, операционализация.

Frolov P. D. Consolidated Public Opinion: an Attempt to Operationalize the Notion

Socio-psychological perspective of analysis of public opinion requires elucidation on how it relates to individual opinion. To make it possible, public opinion is considered within the consciousness of the individual. At the level of individual consciousness, public opinion is a reconstruction of a person's understanding of other people's opinions. In this case, the view can be reconstructed in not just one, but several groups, or several communities. Therefore, a person can be a carrier of not only one but several “public opinions”, often diametrically opposed. It is assumed that the chances of developing a common, single, consolidated views of the community (run-on sentence; break into smaller sentences) increase or decrease depending on how subjectively significant differences between people are represented by these public views as important and more they believe they characterize those carriers or other views, as evaluated their capabilities and resources, and the possibility of harmonizing different views, etc. etc. Equally important is the content of scientific and everyday concepts of consolidation. It is concluded that due to the large number and blurring of existing definitions of “public opinion”, its operationalization requires a “loop-like” motion for the theoretical research to empirical and back. For a definition of “consolidated public opinion” in the realm of specific indicators as a socio-psychological phenomenon that exists at the level of individual consciousness, it is proposed to use the following groups of indicators: assessment

of the extent of the differences and similarities, certain opinions; especially, the carrier of a different opinion; assessment of possibility to speak freely; a willingness and readiness to communicate, negotiate, etc .; focus on certain rules to achieve a common position, a common vision of leading disputes and conflict resolution.

Key words: public opinion, individual opinion, consolidation, conflict management, operationalization.

© Фролов П. Д.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В. О. Васютинський

ДОЛАЮЧИ БІДНІСТЬ У СОБІ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ОСОБИ

Самоефективність особи містить соціально-психологічні складові. Носії бідності як стилю життя неефективно використовують взаємодію із соціальним оточенням, виявляють пасивність у громадській діяльності. У зв'язку із цим увиразнюється проблема підвищення ролі соціально-психологічного впливу на таких осіб. Зміст психологічної допомоги їм зосереджується навколо трьох складових: цілей, організаційних форм і методів, прийомів впливу та способів взаємодії. Носії бідності визнають потребу психологічної допомоги для себе, проте їхнє визнання має екстернальний характер. Від оточення вони очікують на допомогу в подоланні страхів і невпевненості та підвищенні самооцінки. Вони мало цікавляться позитивним досвідом інших людей та можливостями його використання у власній життєдіяльності, натомість віддають перевагу малопродуктивному спілкуванню з носіями подібних проблем. У практичній психологічній допомозі носіям бідності доцільно дотримуватися такої послідовності: робота з подолання страхів і невпевненості, обговорення життєвих сценаріїв, орієнтація на позитивні приклади, обмін життєвим досвідом.

Ключові слова: бідність як стиль життя, самоефективність, ціннісно-орієнтаційне самовизначення, соціально-психологічні засоби впливу, психологічна допомога.

Проблема. Протягом 2014 р. в межах теми “Соціально-психологічні чинники подолання бідності як стилю життя” вирішувалося завдання з вироблення й апробації соціально-психологічних засобів запобігання та подолання бідності в процесі ціннісно-орієнтаційного самовизначення.

Засоби психологічної підтримки бідних у подоланні притаманного їм стилю життя здебільшого спрямовано на особистісну корекцію. З цього погляду за цікавий орієнтир може правити досягнення певного рівня самоефективності, яку А. Бандура визнав за основу людської суб'єктності, – переконання особи щодо її здатності керувати

подіями, які впливають на її життя, віра в себе та власну компетентність [1; 11, с. 695–696; 13; 15].

Водночас Бандура досить пильно поставився до міжособово-комунікативних джерел функціонування особи. У міжсуб'єктних транзакціях люди є як виробниками, так і продуктами соціальних систем. Соціальні структури створюються в результаті людської діяльності, а соціоструктурні практики накладають обмеження і забезпечують сприятливі ресурси та структури можливостей для особистого розвитку й функціонування [14]. Відтак належить уважніше придивитися до психологічного змісту самоефективності як особистісної властивості, з одного боку, але і як соціального (соціоструктурного) продукту – із другого.

Згодом Бандура розширив категорію самоефективності до колективної ефективності як переконання людей у тому, що їхні спільні зусилля можуть спричинити соціальні зміни. Цю колективну ефективність він розглядав радше в широкому соціальному, ніж у безпосередньо міжособовому контексті – аж до транснаціональної включеності і взаємозалежності, зростання яких посилює колективну ефективність у здійсненні контролю над особистими долями і національним життям [11, с. 699–700; 13].

Можна гадати, що оптимальне соціально-психологічне розуміння самоефективності міститься десь у проміжку між описаними Бандурою двома її рівнями – суто особистісним і транснаціональним. Позаяк від носіїв культури бідності важко очікувати на свідому активність із пошуку кваліфікованої психологічної допомоги (власне, наявність такої активності якраз означала б істотне подолання ними своїх психологічних вад), то видається доцільним і доречним спрямувати увагу на міжособово-комунікативні обставини, які спонукають незможних осіб до підвищення їхньої самоефективності.

У такому контексті привертає увагу низка російських психологічних і соціологічних досліджень. За результатами вивчення способу життя і стратегій виживання бідних Н. Є. Тихонова зробила висновок, що їхня проблема полягає радше в неможливості вести той спосіб життя, який веде більшість їхніх співгромадян. Це пов'язано, зокрема, з обмеженнями соціальної участі, специфікою соціальних контактів [9].

К. Муздибаєв зазначає, що для бідних характерним є пошук винуватців свого неблагополуччя (як спроба, з одного боку, виправдати свою невдачу, а з другого – зберегти самоповагу), упередженість та переадресування гніву на інших осіб [7].

Вивчаючи соціальну адаптацію малозабезпечених сімей у нових соціально-економічних умовах, Г. Є. Пляскіна виявила, що патерналистськи-егалітаристські соціальні очікування психологічно перешко-

джають виборві активних і конструктивних стратегій адаптації, виправдовують пасивні і навіть підштовхують до деструктивних стратегій [8].

П. М. Козирева відзначає в нинішньому російському суспільстві підвищення значущості активних моделей і способів соціально-економічної адаптації. Натомість розвиткові адаптаційних процесів перешкоджають, зокрема, висока залежність громадян від держави та брак ефективного механізму реалізації людського капіталу [5].

Досліджуючи соціальні ресурси молодих сімей у подоланні бідності, М. В. Мезенева розглядає, зокрема, ресурси соціальних мереж ("сильні" зв'язки – стосунки в сім'ї – і "слабкі" зв'язки – стосунки зі знайомими). Бідні молоді сім'ї мають нижчий, порівняно із забезпеченими, рівень посідання соціальних ресурсів: їм властива нерозвиненість стосунків за домінування "сильних" зв'язків [6].

Отже, під впливом соціальних оцінок, що їх отримує особа у відповідь на свої дії, вона навчається (або не навчається) регулювати свою поведінку та внутрішні психоемоційні стани, набуває (або не набуває) здатності більш-менш відсторонено ставитися до самої себе. (Якщо не навчається і не набуває, то формується низька самоефективність). Тому психологічна допомога носіям бідності як стилю життя може і повинна спиратися на підтримку і впливи з боку оточення. Вироблення й апробація відповідних засобів становили зміст наших досліджень, а висвітлення їхніх результатів є *метою цієї статті*.

Емпірична частина дослідження складалася з кількох етапів.

Перший етап було присвячено з'ясуванню структури та змісту соціально-психологічних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності. Насамперед ішлося про визначення змістових і формальних складових психологічної допомоги представникам такої соціальної категорії. Із цією метою опитано 34 студентів-магістрантів психологічної спеціальності Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Житомирського державного університету імені Івана Франка. Студенти описували засоби психологічної підтримки осіб, які потерпають через матеріальну незабезпеченість, спричинену їхньою життєвою безпорадністю.

Зроблені описи за допомогою контент-аналізу поділилися на три групи: цілі психологічної допомоги, організаційні форми та методи, прийоми впливу та способи взаємодії. Більшість елементів мала індивідуально-особистісне забарвлення. Серед виявлених цілей психологічної допомоги соціально-комунікативний зміст найбільш чітко простежувався в таких позиціях, як посилення відповідальності та під-

вищення довіри. Із методів відносно виразніший соціально-комунікативний характер мали групова робота, профорієнтація, залучення до соціальних структур, робота з оточенням. Радше міжособовими за змістом можна було назвати такі прийоми впливу та способи взаємодії, як похвала й заохочення, зосередження уваги на позитивних зразках, показ привабливості свободи та відповідальності, спілкування з носіями подібних проблем, укладання корисних знайомств.

Наступним завданням стало виявлення значущих зв'язків між чинниками підвищення самоефективності життєво безпорадних осіб і змістом психологічної допомоги їм. Опитано 41 науковця Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Респондентам пропонували до кожного з восьми чинників, виділених на основі текстів А. Бандури [3], вибрати від одного до трьох елементів допомоги соціально-психологічного характеру, у змісті яких вони вбачають найбільше можливостей для прояву цього чинника.

За отриманими оцінками зроблено висновок, що серед соціально-психологічних чинників, які можуть сприяти підвищенню самоефективності особи як засобу подолання її життєвої безпорадності, увагу психологів насамперед привертають заохочення до власних досягнень, увиразнення зразків ефективної поведінки, організація прихильної громадської думки. У змісті психологічної допомоги домінують підвищення довіри та зосередження уваги на позитивних зразках. Серед методів роботи частіше йдеться про залучення до соціальних структур та групову роботу, натомість малоістотною виявилася профорієнтація. Що ж до ефективних прийомів, то експерти насамперед виділяли зосередження уваги на позитивних зразках.

У просторі зроблених експертами виборів проведено кластерний аналіз, за результатами якого виділилися п'ять кластерів. На цій підставі сформульовано п'ять основних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя: знецінення особистісних причин невдач завдяки спілкуванню з носіями подібних проблем; спонукання до активності і подальша підтримка на основі залучення до соціальних структур; вирізнення позитивних та маскування негативних внесків особи до спільної діяльності з метою посилення почуття відповідальності; стимуляція до ідентифікації з позитивними зразками та заохочення до власних досягнень задля підвищення довіри; тактика скромних, але привабливих досягнень шляхом зосередження уваги на позитивних зразках.

Ці засоби було використано як матеріал для подальшого визначення змісту можливої корекційної роботи з носіями бідності. Із цією метою проведено тренінгові заняття з 38 студентами-психологами 5 курсу Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Було поставлено завдання розробити систему засобів психологічної допомоги матеріально незабезпеченим особам, причиною неможливості яких є їхня власна життєва безпорадність. Узагальнення поданих студентами пропозицій привело до поділу їх на такі самі три групи, що й у вищеописаному опитуванні студентів-магістрантів, а саме: цілі психологічної допомоги, її організаційні форми та методи, прийоми впливу та способи взаємодії.

Отже, перший етап дослідження показав, що набір соціально-психологічних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя є чималим, а водночас обмеженим. Цілі допомоги зосереджуються навколо корекції особистісних рис і постав на основі усвідомлення власних проблем та гармонізації стосунків з оточенням. Організаційні форми та методи – це переважно групова робота і взаємодія із соціальними структурами. Найефективніші прийоми впливу та способи взаємодії з оточенням полягають у колективному обговоренні наявних проблем, життєвого досвіду, планів і цілей, орієнтації на позитивні приклади, виконанні спільної діяльності.

Завдання *другого* етапу дослідження полягало у визначенні змістових зв'язків між ціннісними орієнтаціями особи, її схильністю бути бідною та здатністю до підвищення самоефективності. Із цією метою було опитано 123 студентів-психологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Ужгородського національного університету, у т. ч. 11 хлопців і 112 дівчат.

Респондентам було запропоновано анкету, яка складалася з трьох частин. Перша частина – питальник “Психологічне тяжіння до бідності” [2]. (За результатами відповідей студентів було поділено на три групи – тих, які мають високий (47,2%), середній (32,5%) або низький (20,3%) рівень такого тяжіння). Другу частину складала Шкала загальної самоефективності [12]. (За показниками шкали виділилися дві групи – із високим (52,8%) і низьким (47,2%) рівнем). До третьої частини ввійшли 20 узятих із різних методик висловів, у змісті яких зафіксовано цінності. (На давніших етапах дослідження відповідні показники корелювали зі схильністю бути бідним, здатністю давати собі раду в скрутних ситуаціях).

У просторі отриманих оцінок здійснено факторний аналіз, за результатами якого виділилися шість факторів, що сукупно охоплюють 59,1% загальної дисперсії.

Лише один – четвертий – фактор (7,3%), який дістав назву “Громадська активність”, мав виразний соціально-психологічний зміст. У його межах найбільші відмінності між респондентами з різним рівнем психологічного тяжіння до бідності простежено в оцінках

вислову “Для мене важливо розвинути свої організаторські здібності, займаючись громадською діяльністю”: 3,08, 2,48 та 2,5 бала (за 4-бальною шкалою) в групах із низьким, середнім та високим рівнем такого тяжіння ($p \leq 0,01$). Тобто особи, не схильні бути бідними, активніше вдаються до організаторської та громадської діяльності.

Цей самий вислів істотно диференціював респондентів, поділених за ознакою самоефективності: 2,89 і 2,29 бала “на користь” більш самоефективних ($p \leq 0,01$).

Під час *третього* етапу завданням дослідження було виявити змістові зв'язки між схильністю особи до вибору бідності як стилю життя і її психологічною спрямованістю на підвищення самоефективності з використанням засобів, що їх пропонує оточення. Опитано 296 студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (психологи, політологи, філософи) та Ужгородського національного університету (психологи), у т. ч. 60 чоловіків і 236 жінок.

Респондентам було запропоновано анкету, яка складалася, зокрема, із питальника “Психологічне тяжіння до бідності”, за яким респонденти поділилися на групи з низьким (23,7%), середнім (33,4%) та високим (42,9%) рівнем такого тяжіння. Другу частину склав перелік можливих або бажаних цілей (результатів), організаційних форм і методів роботи, конкретних прийомів та способів взаємодії, на які розраховують респонденти в разі звернення по психологічну допомогу.

Порівняння показників респондентів із різним рівнем психологічного тяжіння до бідності показало брак принципових відмінностей між їхніми уподобаннями щодо організаційних форм і методів роботи.

Принциповішими виявилися відмінності в оцінці цілей психологічної допомоги. Особливо значуще це стосується бажання подолати страхи й невпевненість, яке найвиразніше показали особи з високим рівнем психологічного тяжіння до бідності (68%); близький до них показник мали особи із середнім рівнем (65,7%); натомість респонденти, яким таке тяжіння маловластиве, істотно менше (37,7%) потребують долати свої страхи й невпевненість ($p \leq 0,01$).

Таким чином, очікування респондентів від можливої психологічної допомоги істотно залежать від їхнього суб'єктивного статусу у сфері власної зарадності щодо матеріальних проблем. Що безпораднішою є особа, то більше вона сподівається на те, що “хтось” може (повинен?) допомогти їй стати сміливішою, упевненішою, прихильнішою до самої себе.

Серед прийомів і способів психологічної допомоги найбільш показовими виявилися позитивні приклади людей, які досягли успіху: про свій інтерес до них повідомили 32,8% респондентів, що мають високий рівень психологічного тяжіння до бідності, 42,4% тих, хто має

середній рівень, і 53,6% склали особи з низьким рівнем такого тяжіння ($p \leq 0,01$). Виходить, що саме останні, тобто ті, хто найменше потребує власне психологічної допомоги, найбільше орієнтуються на ознайомлення з позитивним досвідом інших людей та, очевидно, готові брати його на озброєння. Натомість проблемні особи такими речами цікавляться менше: переносити на себе чужий досвід їм чи то важко, чи то неохота.

Із цього роду даними кореспондує й оцінка такого прийому, як обмін життєвим досвідом: його вище оцінили особи, не схильні бути бідними (53,6%), порівняно із схильними (40,8%) та, ще більше, із тими, кому властивий середній рівень цієї схильності (35,4%; $p \leq 0,05$).

А ось такий прийом, як спілкування з особами, які мають подібні проблеми, респонденти, що схильні бути бідними, відзначали значуще частіше (30,4%), ніж схильні середньо (19,2%) або мало (17,4%; $p \leq 0,05$). Можна зробити висновок, що в ставленні до оточення психологічне тяжіння до бідності спонукає радше до емоційно насиченого, але навряд чи продуктивного спілкування з до себе подібними, ніж до намагання взяти позитивний досвід інших за керівництво до дії.

Для того щоб установити, чи впливає усвідомлення особою притаманного їй психологічного тяжіння до бідності на підвищення її самоефективності, частині опитаних – 173 студентам Київського національного університету імені Тараса Шевченка (49 чоловіків і 124 жінки) – було запропоновано виконати ще одне завдання. Після заповнення питальника “Психологічне тяжіння до бідності” вони працювали з переліком рис, що характеризують людей, яким властива схильність бути бідними.

Спочатку з-поміж цих рис потрібно було вибрати ті, що притаманні самому респондентові, після чого належало дати короткий опис того, у чому саме кожна з вибраних рис проявляється. Ця робота передбачала спонукання учасників до самооцінки та самоаналізу як еventуально бідних осіб. За результатами такого аналізу респондентів було поділено на дві групи – тих, хто визнає в собі таку схильність, і тих, хто її заперечує.

Лише після виконання цього завдання респонденти оцінювали вищезгадані цілі підвищення самоефективності, організаційні форми і методи роботи, прийоми та способи допомоги як характеристики звернення по психологічну консультацію.

На підставі отриманих даних визначено чотири групи випробуваних: ті, хто має високу схильність до бідності і визнає це (40 осіб); хто має високу схильність до бідності, але заперечує це (29 осіб); хто має низьку схильність до бідності, але визнає її в собі (20 осіб); хто має

низьку схильність до бідності і заперечує її (25 осіб). (Для посилення контрастності між досліджуваними групами із вибірки було вилучено респондентів із середнім рівнем тяжіння до бідності).

Далі на основі критерію Фішера було здійснено порівняння відповідей представників цих груп. Практично не було відмінностей у виборі організаційних форм і методів підвищення самоефективності.

Найвиразніші відмінності простежено в оцінках прийомів та способів психологічної допомоги. Зафіксовано істотно вищу орієнтацію осіб, які мають низький рівень тяжіння до бідності, але визнають його в собі, на позитивні приклади людей, які досягли успіху (80%). Обмін життєвим досвідом найбільше приваблює тих, хто має низьку схильність бути бідним і заперечує її (64%). Обговорювати життєві сценарії найчастіше люблять особи з високим рівнем тяжіння до бідності, які його в собі заперечують (51,7%).

Менш виразно поділилися респонденти за оцінкою цілей психологічної допомоги. Проте одна мета – подолати страхи і невпевненість – значуще диференціювала практично всі чотири групи: тих, хто має високу схильність до бідності і визнає це (72,5%), має низьку схильність, але визнає її (55%), має високу схильність, але заперечує це (41,4%), має низьку схильність і заперечує її (12%).

Загалом можна стверджувати, що особи, які обирають бідність як стиль життя, визнають потребу психологічної допомоги для себе. Проте таке визнання має радше екстернальний характер: вони охоче перекладають відповідальність за власну поведінку на інших людей. Ці особи більшою мірою орієнтуються на позбавлення від негативних рис, ніж розвиток позитивних. Від оточення насамперед очікують на допомогу в подоланні страхів і невпевненості та підвищенні самооцінки. Усвідомлення таких особливостей посилює в них відповідні очікування. На відміну від більш ефективних осіб, вони мало цікавляться позитивним досвідом інших людей та можливостями його використання у власній життєдіяльності. Натомість віддають перевагу малопродуктивному спілкуванню з носіями подібних до їхніх проблем.

Описані закономірності впливу психологічної допомоги різного змісту на свідомість і поведінку осіб, схильних до бідності як стилю життя, було перевірено експериментально на *четвертому* етапі дослідження.

Під час науково-практичного семінару для слухачів Вінницького обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників було організовано дві тренінгові групи, до складу яких уходили вихователі дошкільних навчальних закладів, чисельністю 28 і 23 особи, усі жіночої статі.

Вправи, що їх було використано під час тренінгу в обох групах, взято переважно з книжки К. Фопеля [10] та різною мірою адаптовано до умов і цілей роботи. З огляду на дещо завелику чисельність груп більшість вправ було виконано в підгрупах, у їхніх межах обговорювано результати, а на загальний розгляд виносилися лише окремі приклади або зроблені підгрупою висновки. Утворення та переструктурування підгруп відбувалося на основі певних формальних ознак або за результатами спільної роботи.

Перед початком і після закінчення тренінгу учасники заповнювали анкету, що складалася з питальника “Психологічне тяжіння до бідності” та переліку 10 способів поведінки, до яких вони вдаються в скрутних ситуаціях [4].

Робота з першою групою мала на меті подолання страхів і невпевненості (що є проблемою осіб, схильних до бідності і які таку схильність у собі визнають). Для цього на початковому етапі стояла мета актуалізувати переживання учасниками цих негативних рис. Подальші вправи було спрямовано на поступове усвідомлення своїх страхів і невпевненості та послаблення їхньої інтенсивності через обговорення.

За результатами проведеної роботи виявилось, що рівень психологічного тяжіння до бідності в групі знизився, але незначуще, що не дає підстав говорити про наявність прямого психокорекційного ефекту. Що ж до можливих способів поведінки, то показники більшості їх не змінилися. У двох випадках було зафіксовано зміни на рівні тенденції, але в негативному щодо цілей впливу напрямі: знизилося прагнення “очолити яку-небудь справу” та посилилося намагання “не планувати далеко наперед”.

Можна відтак припустити, що інтенсивна й швидка актуалізація страхів і невпевненості призводить радше до негативного результату – фактичного зниження опорності особи на несприятливі життєві чинники. Натомість позитивні зміни, якщо й можливі, то внаслідок більш тривалої корекції, що має настати після початково травматичного самоусвідомлення.

Роботу в другій групі було побудовано на основі обміну життєвим досвідом (до такого способу роботи тяжіють найбільш благополучні особи – ті, хто має низьку схильність бути бідним і заперечує в собі таку схильність). Порівняння даних методик, що їх виконали учасники тренінгу до і після його проведення, показало, що в цьому випадку можна говорити про незначуще, але помітне на рівні тенденції послаблення психологічного тяжіння до бідності.

Спостережено також певні (на рівні тенденції) позитивні зміни у виборі способів поведінки: виразилося намагання “здобути симпатію

інших людей” та послабилося прагнення “змінити обстановку і швидко в ній освоїтися”. (У попередніх дослідженнях до другого способу, попри його позірну привабливість, частіше вдавалися неефективні особи, які, очевидно, частіше відмовлялися від потреби щось змінити, ніж відгуквалися на швидке освоєння).

Отже, загалом зміни в другій тренінговій групі виявилися дещо прийнятнішими з огляду на бажане підвищення самоефективності учасників. Можна гадати, що в наданні психологічної допомоги життєво незарадним особам можливими є дві основні стратегії.

Перша полягає в попередньому створенні умов для достатньо глибокого усвідомлення ними своїх психологічних проблем, що має призвести спочатку до посилення негативних переживань та поглиблення психоемоційних проблем. Подальша робота повинна мати істотно психотерапевтичний характер і бути спрямованою на тривалий процес подолання особистісних травм і комплексів. Лише після досягнення позитивного результату стає доцільним набуття нового досвіду зараджування в складних ситуаціях.

Друга стратегія має більш позитивістське спрямування і зорієнтована на досягнення очевидних та зрозумілих для самої особи результатів у вигляді вмій і навичок, придатних для поліпшення адаптації та підвищення самоефективності. Комплекси і травми залишаються “за дужками” процесу здобування впевненості в собі як активному суб’єкті життєдіяльності.

Ще одну перевірку доцільності застосування певних тренінгових прийомів для корекції особистісних і міжособових постав носіїв бідності як стилю життя було здійснено під час тренінгів із підвищення особистісної самоефективності, проведених із відвідувачами районних центрів зайнятості Печерського та Солом’янського районів м. Києва. У заняттях, що тривали по три години, узяли участь 16 і 12 (разом – 28) осіб.

Структуру занять було зорієнтовано на послідовне виконання вправ, спрямованих на активізацію учасників, а далі – на самоаналіз, обговорення життєвих сценаріїв, обмін життєвим досвідом, обговорення позитивних прикладів. Крім традиційних для тренінгу вправ на знайомство та психогімнастичних прийомів було проведено вправи, що передбачали перевтілення в предмет, визначення свого місця в соціальній ієрархії, позитивну і негативну самооцінку, матеріальне самовизначення, аналіз ранніх переживань, оцінку себе як працівника, аналіз життєвих помилок, порівняння себе з образом позитивного прикладу тощо [10].

Щоб оцінити ефективність тренінгу, учасникам було запропоновано два варіанти анкети – на початку і наприкінці заняття, що міс-

тили, зокрема, 10 пунктів Шкали загальної самоефективності, 7 пунктів із переліку цінностей, за якими раніше було виявлено відмінності між респондентами з високим, середнім і низьким рівнями психологічного тяжіння до бідності, та 10 способів типової поведінки в скрутних ситуаціях, визначених за такою самою ознакою.

Статистично значущих відмінностей не зафіксовано. Неістотно (на рівні тенденції) зріс рівень самоефективності. Мали місце й невеликі позитивні зрушення за низкою окремих показників. Наприклад, у шістьох учасників підвищився рівень згоди з висловом “У несподіваних ситуаціях я завжди знаю, як маю поводитися” (знизився лише в одного, у решти – не змінився). У сімох учасників зменшилося бажання шукати допомоги інших людей у скрутних ситуаціях (в одного воно збільшилося, у решти – не змінилося). Тобто можна припускати, що в результаті тренінгу дещо зросла готовність діяти самостійно в проблемних умовах.

Водночас майже всі учасники позитивно висловилися з приводу своїх особистих вражень, серед яких чимале місце посідали відчуття зростого оптимізму, чіткішої визначеності, готовності активно діяти.

Висновки. Узагальнення отриманих результатів дає підстави стверджувати, що самоефективність особи – не лише особистісна, а й міжособова, соціально-комунікативна характеристика. Матеріально незабезпечені (та життєво беспорядні) особи здебільшого неефективно використовують переваги взаємодії із соціальним оточенням. У зв’язку із цим увиразнюється проблема, з одного боку, підвищення ефективності такої взаємодії для самих носіїв бідності, а з другого – посилення ролі соціально-психологічного впливу на них із метою корекції їхнього стилю життя.

Основні соціально-психологічні відмінності між особами з різним рівнем самоефективності і психологічного тяжіння до бідності проявляються у сфері громадської діяльності: ефективні та несхильні бути бідними особи активніше залучаються до різних форм громадського життя.

Показано, що зміст психологічної допомоги незаможним особам зосереджується навколо трьох складових: її цілей, організаційних форм і методів, прийомів впливу та способів взаємодії. Сформульовано п’ять основних засобів підвищення самоефективності носіїв бідності як стилю життя: знецінення особистісних причин невдач завдяки спілкуванню з носіями подібних проблем; спонування до активності і подальша підтримка на основі залучення до соціальних структур; вирішення позитивних та маскування негативних внесків особи до спільної діяльності; стимуляція до ідентифікації з позитивними зразками та

заохочення до власних досягнень; тактика скромних, але привабливих досягнень.

Особи, які обирають бідність як стиль життя, визнають потребу психологічної допомоги для себе, проте їхнє визнання має екстернальний характер. Від оточення вони насамперед очікують допомоги в подоланні страхів і невпевненості та підвищенні самооцінки. На відміну від більш ефективних осіб, вони мало цікавляться позитивним досвідом інших людей та можливостями його використання у власній життєдіяльності. Натомість віддають перевагу малопродуктивному спілкуванню з носіями подібних до їхніх проблем.

Практичне застосування соціально-психологічних методів і прийомів підвищення самоефективності носіїв бідності доцільно вибудовувати в такій послідовності: робота з подолання страхів і невпевненості (якщо мається на увазі тривалий розгорнутий процес з елементами психотерапевтичного впливу), обговорення життєвих сценаріїв, орієнтація на позитивні приклади, обмін життєвим досвідом.

Література

1. Бандура А. Теория социального научения / Альберт Бандура. – СПб. : Евразия, 2000. – 320 с.
2. Васютинський В. О. Культура бідності: соціально-психологічний зміст та інструментарій дослідження / В. О. Васютинський // Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. – Т. XI. Соціальна психологія. – Вип. 6. – Кн. 1. – С. 119–128.
3. Васютинський В. О. Особливості комунікативних орієнтацій осіб, які психологічно тяжіють до бідності / В. О. Васютинський // Права дітей із спектром аутистичних порушень: освітні, соціальні та медичні послуги : матеріали наук.-практ. конф. – Львів : Тріада плюс, 2013. – С. 24–29.
4. Васютинський В. О. Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності / В. О. Васютинський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2012. – Вип. 30 (33). – С. 19–32.
5. Козырева П. М. Социальная адаптация населения России в постсоветский период / П. М. Козырева // Социологические исследования. – 2011. – № 6. – С. 24–36.
6. Мезенева М. В. Социальные ресурсы молодых семей в преодолении бедности (на материалах Вологодской области) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.04 “Социальная структура, социальные институты и процессы” / М. В. Мезенева, С.-Петербург. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2012. – 30 с.
7. Муздыбаев К. Переживание бедности как социальной неудачи: атрибуция ответственности, стратегии совладания и индикаторы депривации / К. Муздыбаев // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 5–32.

8. Пляскина Г. Е. Социальная адаптация малообеспеченных семей в новых социально-экономических условиях (на материалах Республики Бурятия) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. социол. наук : спец. 22.00.04 “Социальная структура, социальные институты и процессы” / Г. Е. Пляскина, Бурятский гос. ун-т. – Улан-Удэ, 2007. – 23 с.
9. Тихонова Н. Е. Бедные: образ жизни и стратегии выживания / Н. Е. Тихонова // Куда идет Россия? Трансформация социальной сферы и социальная политика / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М. : Дело, 1998. – С. 199–209.
10. Фопель К. В. Психологические группы: Рабочие материалы для ведущего : практ. пособие : пер. с нем. / К. В. Фопель. – 2-е изд. стер. – М. : Генезис, 2000. – 256 с.
11. Фрейдджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейдджер, Дж. Фейдимен. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 864 с.
12. Шварцер Р. Русская версия шкалы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема / Р. Шварцер, М. Ерусалем, В. Ромек // Иностранная психология. – 1996. – № 7. – С. 71–77.
13. Ярошенко С. С. Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2. – С. 43–50.
14. Bandura A. Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective / A. Bandura // Annual Review of Psychology. – 2001. – Vol. 52. – P. 1–26.
15. Domański H. Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych [Электронный ресурс] / H. Domański. – Warszawa : Instytut Spraw Publicznych, 2002. – Режим доступа : <http://www.cebi.pl/texty/maj03.doc>.

References

1. Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya* [Social Learning Theory]. St. Petersburg: Evraziya Publ. (rus).
2. Vasiutynskyi, V. O. (2013). Kultura bidnosti: sotsialno-psykholohichniy zmist ta instrumentarii doslidzhennia [Culture of poverty: social and psychological content and research tools]. *Aktualni problemy psykholohii* [Actual problems of psychology], volume XI, issue 6, part 1, 119–128 (ukr).
3. Vasiutynskyi, V. O. (2013). Osoblyvosti komunikatyvnykh orientatsii osib, yaki psykholohichno tiazhiit do bidnosti [Peculiarities of communicative orientations of people who are psychologically inclined towards poverty]. *Prava ditei iz spektrom autystychnykh porushen: osviti, sotsialni ta medychni posluhy* [The rights of children with spectrum of autistic disorders: educational, social, and medical services]. Lviv, pp. 24–29 (ukr).
4. Vasiutynskyi, V. O. (2012). Стиль життя як соціально-психологічна характеристика культури бідності [Life style as a social and psychological characteristic of culture of poverty]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 30 (33), 19–32 (ukr).

5. Kozyreva, P. M. (2011). *Sotsialnaya adaptatsiya naseleniya Rossii v post-sovetskiy period* [Social adaptation of Russia population in the post-Soviet period]. *Sotsiologicheskie issledovaniya* [Sociological researches], 6, 24–36 (rus).
6. Mezeneva, M. V. (2012). *Sotsialnye resursy molodykh semey v preodolenii bednosti (na materialakh Vologodskoy oblasti)* [The young families' social resources in overcoming poverty (on the materials of Vologda region)], Abstract of Ph. D. dissertation, Saint Petersburg State University, St. Petersburg (rus).
7. Muzdybaev, K. (2001). *Perezhivanie bednosti kak sotsialnoy neudachi: atributsiya otvetstvennosti, strategii sovladaniya i indykatory deprivatsii* [Feelings of poverty as a social fail: attribution of responsibility, coping strategies, and indicators of deprivation]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological journal], 1, 5–32 (rus).
8. Plyaskina, G. E. (2007). *Sotsialnaya adaptatsiya maloobespechennykh semey v novykh sotsialno-ekonomicheskikh usloviyakh (na materialakh Respubliki Buryatiya)* [Social adaptation of the low income families in the new socio-economic conditions (on the materials of the Republic of Buryatia)], Abstract of Ph. D. dissertation, Buryatiya State University, Ulan-Ude (rus).
9. Tikhonova, N. E. (1998). *Bednye: obraz zhizni i strategii vyzhivaniya* [The poor people: a way of life and the strategies of survival]. In T. I. Zaslavskaya (eds.), *Kuda idet Rossiya? Transformatsiya sotsialnoy sfery i sotsialnaya politika* [Where is Russia going? Transformation of a social sphere and social politics]. Moscow: Delo (pp. 199–209) (rus).
10. Vopel, K. (2000). *Psikhologicheskie gruppy: Rabochie materialy dlya vedushchego* [Materialien für Gruppenleiter], 2nd ed. Moscow: Genezis Publ. (rus).
11. Frager, R. and Fadiman, J. (2001). *Lichnost: teorii, eksperimenty, uprazhneniya* [Personality and Personal Growth], St. Petersburg: Praym-Evroznak Publ. (rus).
12. Schwarzer, R., Jerusalem, M. and Romek, V. (1996). *Russkaya versiya shkaly obshchey samoeffektivnosti R. Schwarzera i M. Erusalema* [Russian version of R. Schwarzer and M. Jerusalem's general self-efficacy scale], *Inostrannaya psikhologiya* [Foreign Psychology], 7, 71–77 (rus).
13. Yaroshenko, S. S. (1994). *Sindrom bednosti* [Syndrome of poverty]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological journal], 2, 43–50 (rus).
14. Bandura, A. (2001). *Social Cognitive Theory: An Agentic Perspective*. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26.
15. Domański, H. (2002). *Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych* [Poverty in the post-Soviet societies]. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych Publ.: <http://www.cebi.pl/texty/maj03.doc> (pol).

Васютинский В. А. Преодолевая бедность в себе: социально-психологические средства повышения самооффективности личности

Самооффективность личности содержит социально-психологические составляющие. Носители бедности как стиля жизни неэффektivно используют взаимодействие с социальным окружением, проявляют пассивность в общественной деятельности. В связи с этим более отчетливой становится проблема повышения роли социально-психологического воздействия на данных лиц. Содержание психологической помощи им сосредоточивается вокруг трех составляющих: целей, организационных форм и методов, приемов воздействия и

способов взаимодействия. Носители бедности признают потребность в психологической помощи для себя, однако их признание носит экстернальный характер. От окружающих они ожидают помощи в преодолении страхов и неуверенности и повышении самооценки. Они мало интересуются положительным опытом других людей и возможностями его использования в собственной жизнедеятельности, предпочитая при этом малопродуктивное общение с носителями подобных проблем. В практической психологической помощи носителям бедности целесообразно соблюдать такую последовательность: работа по преодолению страхов и неуверенности, обсуждение жизненных сценариев, ориентация на положительные примеры, обмен жизненным опытом.

Ключевые слова: бедность как стиль жизни, самоэффективность, ценностно-ориентационное самоопределение, социально-психологические

Vasiutynskyi V. O. Overcoming Poverty in Oneself: Social and Psychological Means of Increasing Person's Self-Efficacy

A person's self-efficacy includes the social and psychological components. People in poverty as a lifestyle are inefficient in using interaction with the social environment and passive in social activities. In this regard, the problem of increasing role of social and psychological impact on these persons becomes clearer. A content of psychological help for them focuses on three components: the objectives, the organizational forms and methods, the techniques of influence and the ways of interaction. People in poverty recognize a need of psychological help for themselves, but their recognition is the nature of externalities. They expect others to help in overcoming fears and uncertainties and improving self-esteem. They have little interest in other people's positive experiences and the opportunities to use it in their own life activity, preferring thus unproductive communication with the people of similar problems. In practical psychological help for the people in poverty it is advisable to follow such sequence: work to overcome the fears and uncertainties, discussing life scenarios, focus on the positive examples, and the exchange of experiences.

Key words: poverty as a life style, self-efficacy, value-orientation self-determination, social and psychological means of influence, psychological help.

© Васютинський В. О.

О. В. Сущий

ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ І ПСИХОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Чинники формування нинішньої ситуації в Україні проаналізовано в ситуаційному контексті, визначено її найхарактерніші тенденції та перспективи подальшого науково-аналітичного осмислення. Приді-

лено увагу макросередовищним параметрам соціальної ситуації, яка складається сьогодні в країні. На основі аналізу результатів усеукраїнських репрезентативних опитувань ІСПП НАПНУ визначено, що підвищення соціальної напруженості в суспільстві свідчить передусім про зниження довіри населення до державної влади, яке посилюється чинником політичного маніпулювання, коли певні сегменти суспільної думки артикулюються та штучно робляться “найвагомішими” в критичні моменти розвитку Української держави. Ці сегменти, як то: мова, історична пам’ять, зовнішньополітичні орієнтації тощо, набуваючи вирішального значення напередодні виборчих кампаній і практично зникаючи в міжвиборчий період, перетворюються на демаркаційні лінії розмежування регіонів України та стають чинниками суспільної дезинтеграції. Стверджується, що динаміка суспільних очікувань, турбулентність громадської думки залежать як від ситуаційних чинників, так і від дій центральної влади в різних регіонах країни, а тому в кризові періоди відбувається певний сплеск протестних настроїв, які накладаються на динаміку недовіри до держави як такої чи принаймні до органів державної влади та управління. Попри те, що рівень суспільно-політичної активності залежить від багатьох чинників і їх має бути багато, аби протестні настрої переросли в реальні протестні дії, найближчий час загрожує важкопрогнозованими, ситуативними комбінаціями майбутнього, що можуть спричинити масові заворушення.

Ключові слова: соціальна ситуація, ситуаційні чинники, системна криза.

Проблема. Україна зіткнулася з неочікуваними та непередбачуваними випробуваннями. Загрози національній безпеці, можливість втрати суверенітету і цілісності країни, політичної та економічної незалежності держави постали надзвичайно гостро, а очікування з приводу стабілізації ситуації поки що є досить примарними. Як би ми не позначили події в Україні, вочевидь, це результат взаємного перетинання і впливу як внутрішніх чинників, так і зовнішніх впливів, унаслідок яких Україна сьогодні сприймається окремими міжнародними політиками та експертами як об’єкт геополітичних маніпуляцій.

Відмітною рисою багатьох експертних оцінок ситуації в Україні є констатація поглиблення кризових проявів, найглибших за всі роки незалежності. В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України “Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання” ситуацію в Україні охарактеризовано як системну кризу – кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Як зазначають автори доповіді, тривале нехтування потребою проведення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний післякризовий світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, по-

гіршило ситуацію щодо забезпечення базових прав і свобод людини і громадянина, поставило під загрозу суверенітет нашої держави [3, с. 3].

А. Єрмолаєв наголошує на тому, що незрілість або нездатність потенційно державотворчих сил на відповідальні дії, неготовність українського політикуму відповідати на соціальні й політичні виклики сьогодення спричиняють кризу державності. У результаті відбувається руйнування цілісності політичного простору України, дестабілізація конституційного ладу, параліч демократичних інститутів, поглиблення депресії в економіці, різке падіння рівня життя населення. Зростає соціально-політична напруженість у регіонах, посилюється зовнішній вплив і навіть безпосереднє втручання – підтримка сепаратистських заходів, активна “човникова” дипломатія з тим, щоб впливати на позицію політичних гравців, тощо [1].

Криза практично всіх сфер суспільного життя не могла не позначитися і на міжнаціональних та міжконфесійних відносинах. Етнокультурна неоднорідність українського суспільства, за В. Фесенком, стала не менш важливою передумовою кризи: ідентичність і політичні настановлення українських громадян суттєво відрізняються залежно від регіону проживання. Західна частина України і почасти її центральні області історично орієнтовані на Захід, на європейську цивілізацію, тоді як східні та південні регіони протягом багатьох століть були пов’язані з Росією і зберігають переважну орієнтацію на російську цивілізацію [5].

Усі названі вище причини протягом багатьох років закладали підґрунтя затяжної глибинної кризи, підточуючи фундамент Української незалежної держави. Отже, стан, у якому опинилася сучасна Україна, як справедливо зазначено в аналітичній доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України “Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях”, вимагає рішучих кроків модернізації всіх сфер життєдіяльності суспільства та державних інституцій, формування нових “правил гри”, а це можливо тільки за умови науково-аналітичного супроводу реформ, моделювання ситуацій, варіативного прогнозування [2, с. 4].

Нинішні буреломні події підтверджують прозорливість М. М. Слюсаревського в постановці питання адекватного розв’язання проблеми масштабу соціальних ситуацій та потреби ретельного аналізу глобальних, макро- та мікрорівневих ситуаційних чинників особистісного і суспільного розвитку [4]. Будучи багатоскладною та багатовимірною, нинішня ситуація в Україні акумулювала в собі без-

ліч різних за своїм масштабом – ситуаційних і середовищних – чинників.

Власне, у цій статті ми ставимо за *мету* проаналізувати в ситуаційному контексті чинники формування нинішньої ситуації в Україні, визначити її найхарактерніші тенденції та перспективи подальшого науково-аналітичного осмислення. Зокрема, ми приділимо увагу макросередовищним параметрам соціальної ситуації, яка склалася сьогодні в Україні. При цьому будемо по змозі посилалися на дані масових опитувань, що проводились останнім часом ІСПП НАПН України за всеукраїнською репрезентативною вибіркою, кількісний склад якої становив звичайно понад 2000 респондентів.

Результати репрезентативних опитувань громадської думки ІСПП НАПН України емпірично підтверджують, що підвищення соціальної напруженості в суспільстві свідчить передусім про зниження довіри населення до державної влади, що посилюється технологіями політичного маніпулювання, коли певні сегменти суспільної думки артикулюються та штучно робляться “найвагомішими” в критичні моменти розвитку Української держави. Ці сегменти, як то: мова, історична пам’ять, зовнішньополітичні орієнтації тощо, набуваючи вирішального значення напередодні виборчих кампаній і практично зникаючи у міжвиборчій період, перетворюються на демаркаційні лінії розмежування регіонів України та стають чинниками суспільної дезінтеграції. Про наявність маніпулятивного впливу може свідчити, зокрема, той факт, що якщо погляди на розвиток української нації та зовнішньополітичні орієнтації протягом багатьох років були прямо протилежними, то розбіжності щодо оцінок соціально-економічних та політичних реалій між населенням регіонів були мінімальними.

Довіра до державної влади. Як показує розподіл відповідей на запитання “Чи задовольняють Вас результати впливу на ситуацію, що склалася, з боку тих осіб (органів влади, інших структур), які впливають на неї, з Вашого погляду, найбільше?”, вважають, що не справляють такого впливу, чи вагаються з відповіддю сумарно 73,2% громадян України. Ця цифра майже дорівнює минулорічним показникам “дієвості” попередньої влади, що становили 73,9%. При цьому лідерство у “невпливовості” на ситуацію, на думку незадоволених громадян, утримує Верховна Рада України (76%), Кабінет Міністрів на чолі з А. Яценюком (70,6%) та Президент України П. Порошенко (65%).

Така низька оцінка ефективності новообраної влади зумовлена, найімовірніше, як ситуацією в країні, так і тими ініціативами, за рахунок яких державні мужі намагаються опанувати зовнішні та внутрішні виклики. Так, як погану і дуже погану соціально-економічну та полі-

тичну ситуацію, в якій проходить сьогодні їхнє власне життя і життя рідних і близьких, визначає 67,4% опитаних. Це більше ніж у 3,5 рази перевищує сумарну кількість тих, хто визначає цю ситуацію як нормальну та цілком нормальну (17,5%). При цьому таке співвідношення незадоволених і задоволених спостерігається в усіх регіонах України. Порівняно з 2012 р. – роком обрання попереднього складу Українського парламенту, сумарна кількість незадоволених та задоволених становила 44,5% і 37,9%, відповідно.

Цілком зрозуміло, що необхідність здійснення реформ вимагає прийняття іноді непопулярних серед громадян рішень. Проте коли внаслідок таких рішень порушується принцип соціальної справедливості, коли економічні проблеми намагаються розв'язувати за рахунок пересічних громадян, унаслідок чого 83,1% наших співвітчизників сумарно визнають, що в їхніх сім'ях не вистачає грошей, з них 20,7% опиняється за межею бідності, стає цілком зрозуміло, що така політика закладає чергову міну сповільненої дії, посилюючи рівень соціальної напруженості в суспільстві.

Що ж стосується оцінювання громадянами результатів діяльності президента П. Порошенка, то зазначимо, що здобуття 2-го місця Блоком П. Порошенка на парламентських перегонах восени 2014 р. опосередковано засвідчило зниження рейтингу президента після його переконливої перемоги на президентських виборах. В умовах зовнішньої військової інтервенції та збройного конфлікту на сході України невдачі Української армії та невдалі спроби мирного врегулювання конфлікту ставляться в провину, а відтак – й особисту відповідальність передусім П. Порошенку. Зокрема, більше половини опитаних українців (56,8%) вважають, що, не покаравши нікого із злочинців у погонах і без погонів, президент П. Порошенко тим самим узяв на себе всю відповідальність за поразки Українського війська на Донбасі. Такої думки дотримується більшість мешканців усіх регіонів України.

То чи почала відновлюватися довіра народу до влади відтоді, як президентом став Петро Порошенко, а главою уряду – Арсеній Яценюк? Вважають, що “так”, 20,8%, що “ні” – 45,4%, вагаються з відповіддю 33,8%. Якщо ці результати порівняти з даними минулорічного опитування у грудні 2013 р. щодо твердження “З перемогою на президентських виборах Віктора Януковича почала відновлюватися довіра народу до влади”, то на той час В. Януковичу не довіряли майже 65%, вагалися з відповіддю – 21,1%, довіряли – 14,1% опитаних. Порівняння показує, що після втечі колишнього президента України В. Януковича довіра до влади як такої почала відновлюватися, про що свідчить як зростання на 6,7% кількості згодних із твердженням, так і зменшення

на 19,4% кількості незгодних з ним. Проте за рахунок останніх зростає на 12,7% і кількість тих, хто вагається з відповіддю. Припускаємо, причина такого розподілу думок пов'язана з неспроможністю нинішньої влади опанувати зовнішні загрози та затягуванням реформ у країні.

Зважаючи на такий не зовсім переконливий результат, хотіли б з'ясувати, чи може спричинити вкрай скрутна соціально-економічна та нестабільна політична ситуація масові акції протестів громадян. Більш глобально це запитання можемо сформулювати так: чи буде третій Майдан?

Україна революційна. На запитання щодо можливості масових акцій протесту можна з досить високим ступенем упевненості відповісти "так". Адже сьогодні критична більшість (61,4%) українців переконана, що доведений до відчаю народ має моральне право на будь-які акції протесту, ні в кого не питаючи на них дозволу. Майже вп'ятеро менше тих, хто це заперечує (13%). Ще чверть опитаних (25,4%) вагаються з відповіддю. Готовність приєднатися до масових протестів демонструють опитані мешканці всіх без винятку регіонів України: найбільшу – на Заході (67,8% проти 6,5% тих, хто не згоден), найменшу, але не менш переконливу більшість становлять мешканці Півдня (52,7% проти 20,5% тих, хто не згоден).

Разом з тим виключно економічною скрутою змотивувати населення до широких масових виступів навряд чи можливо, скоріше можуть піддатися збуренню окремі соціальні спільноти (згадаймо Податковий майдан). Попри зростання соціальної напруженості більш вагомим приводом для радикалізації суспільних настроїв та широких масових виступів є порушення прав і свобод людини.

Помаранчева революція та Революція Гідності – важливі віхи історії України. Але, незважаючи на низку паралелей, мета і першопричина їх були різними. У 2004 р. українці обстоювали право вибрати своїх лідерів, що стало початком побудови демократії та народження громадянського суспільства. У 2013–2014 роках народ України боровся вже за підзвітність своїх політичних лідерів. Спочатку протестні акції були спрямовані проти рішення В. Януковича відмовитися від угоди з Європейським Союзом, проте надалі їм на зміну прийшла критика засилля клану "сім'ї", корупції та порушень прав людини. Це невдоволення об'єднало активістів як зі сходу, так і з півдня країни.

Так, одним з головних здобутків Революції Гідності стала відданість демократичним цінностям, яку продемонстрували українці у своїй боротьбі проти злочинної влади взимку 2013–2014 років. Тож нинішні політичні керманічі мають усвідомити, що яких би економічних успіхів не досягла влада, більше половини українців (50,8%) ніза-

що її не підтримуватиме, якщо вона діятиме недемократично. Найбільш демократично налаштований Південь України (69,9%), що майже на 20% перевищує показники в інших регіонах. А проте більше ніж третина опитаних (36,4%) українців, у тому числі в Центрі та Сході, вагаються з відповіддю; таких найбільше серед мешканців більш слабкого в економічному плані Західного регіону (43,6%) і найменше – серед більш заможного населення Південного регіону (22,8%). Заради економічних благ згодні підтримати недемократичну владу лише 12,6% опитаних по Україні в цілому; таких найбільше в Центрі та на Сході (15,5% і 14%, відповідно), найменше – на Заході та Півдні України (7,8% і 7,3%).

Разом з тим у суспільстві залишається незадоволеним запит на соціальну справедливість. І, мабуть, виключно бездіяльністю влади в боротьбі з корупцією можна пояснити те, що 54,1% українців переконані в тому, що сміттєві баки – найкраще місце для корумпованих депутатів і чиновників. Майже стільки ж незгодних із цим (22,5%) і тих, хто вагається з відповіддю (23,2%). Насторожує те, що за два місяці від часу проведення попереднього опитування в жовтні 2014 р. рівень радикалізації суспільства щодо цього питання зріс майже на 10%, а незгодних з такими методами протидії корупції у владі поменшало на 17%. Ступінь радикалізації суспільних настроїв досить високий у регіонах: 62,2% – у Центрі, 59,8 – на Заході, трохи більше 45% – на Сході і Півдні України.

Проте люстрація – слабкий заміник соціальної справедливості, оскільки наслідками революції стали руйнування економіки, розкол суспільства, хаос, втрата територій, а проте не було досягнуто головного – зміни політичної еліти. Тож заклик утримуватися від будь-яких виступів проти влади, адже вони послаблюють Україну перед лицем російського агресора, викликає в українців суперечливі почуття. Згодні із цим 35,4% українців; майже стільки (33,5%) не згодні, трохи менше опитаних (30,8%) вагаються з відповіддю. На Сході і Півдні України частка протестно налаштованих громадян дещо вища (41% і 35%, відповідно), ніж у Західному і Центральному регіонах (26,7% і 29,8%, відповідно). Частка помірковано стриманих така ж, як і по Україні в цілому, і становить близько третини опитаних. Припускаємо, причина такої суперечливості в поки що не зміцнілому у свідомості українців розумінні того, що війна стала дуже вагомим аргументом для збереження старих владних конструкцій та виправдання вакууму реформ у країні.

Утім, 40,4% опитаних вважають масові виступи протесту єдиним способом домогтися змін на краще, чверть респондентів (25,1%) із

цим не згодні, вагаються з відповіддю 34,2%. Серед мешканців Західного і Центрального регіонів більше протестно налаштованих громадян (47,6% і 46,3%, відповідно), ніж у Східному і Південному регіонах (32,6% і 34%). Отже, ми не можемо виключити черговий сплеск соціального обурення, що за певних умов буде спроможним викликати третій Майдан. Але за своєю сутністю це буде зовсім інший Майдан.

Країна перенасичена зброєю. Попри те, що вогнепальною зброєю нині володіють 4,4% громадян України¹, якби всі бажаючі (23,9% опитаних) могли її придбати, кількість легальних власників вогнестрілів збільшилася б майже у 5,5 рази. Про свою особисту готовність під час масових заворушень, мітингів і демонстрацій застосувати силу, а то і зброю заявили 29,2% респондентів. Із них однозначно готові робити це 10,4%. Здавалося б, небагато, але якщо ці люди матимуть змогу реалізувати свої уявлення про наведення ладу в країні, це може запустити ланцюгову реакцію, яка врешті здатна призвести як до громадянської війни, так і до встановлення військової диктатури чи взагалі руйнування держави. При цьому силові методи та зброю готовий використовувати кожний третій опитаний Західного (34,1%) та Центрального (33,5%) регіонів. На Сході і Півдні на користь силових методів висловилося значно менше респондентів – 26,4% і 13,9% відповідно. Різниця, вочевидь, пояснюється тим, що на Сході та Півдні вже переконалися на практиці, до чого це призводить.

Тож, з одного боку, видається риторичним питання про сенс масових протестів, якщо, на думку 41,9% опитаних українців, їхніми плодами користуються лише політики та олігархи. Проте порівняно з минулорічним опитуванням у грудні 2013 р. переконаних у цьому (51,2%) цьогоріч поменшало приблизно на 10%. Після минулорічного сплеску в грудні 2013 р. до 29,1% кількості незгодних із цим твердженням (а це кожен третій українець), тих, хто вбачає сенс у масових виступах, поменшало цьогоріч до 25,9% (це кожен четвертий українець); а ось тих, хто вагається з відповіддю, побільшало – з 19,6% у 2013 р. до 32,1% у 2014 р. Найбільшу відданість протесту та силі його впливу на ситуацію виявляють мешканці Західного регіону: лише 19,9% опитаних вважають, що масові виступи не мають сенсу, тоді як 36,9% не згодні з цим, вагаються з відповіддю 43,2% опитаних. Найбільш скептично налаштовані мешканці Півдня України: 61,7% вва-

---

¹ Ця цифра фактично збігається з офіційними даними, відповідно до яких на сьогодні громадяни України легально мають близько 2 млн одиниць вогнепальної зброї. Тобто власників такої зброї приблизно 5,6% від загальної кількості громадян віком від 18 років.

жають, що плодами масових протестів користуються лише політики та олігархи, тоді як 16,5% із цим не згодні, вагаються з відповіддю 21,8%.

З другого боку, сьогодні в країні спостерігається дефіцит лідерів, політичних сил або представників громадських організацій, здатних повести за собою людей, завоювати їхні уми і серця. “Старійшини” українського політикуму втрачають останні залишки довіри людей; нові обличчя поки що не мають ані державницького досвіду, ані достатніх сил для боротьби зі старою системою. Спроби ж висунути на цю роль “армійські” (армійський склад) чи “батальйонні” сили (комбатів), які пройшли зону АТО, поки що справляють враження спроб створення нового політичного проекту та потребують, на нашу думку, окремої уваги, прискіпливого спостереження та аналізу.

Отже, можна погодитися з тим, що соціальні питання та питання конкретних політичних реформ не можуть бути поставлені на порядок денний у близькому майбутньому масовою протестною хвилею, поки не спаде патріотична мобілізація й увага не перемкнеться із зовнішнього ворога на внутрішні українські проблеми [6]. Таким чином, в умовах нинішніх соціальних реалій можемо говорити про тенденцію переходу протестної активності в якісно новий стан протестної мобілізації, а саме: оскільки динаміка суспільних очікувань, турбулентність громадської думки залежать як від ситуаційних чинників, так і від дій центральної влади в регіонах України, остільки в кризові періоди відбувається певний сплеск протестних настроїв, які нашаровуються на динаміку недовіри до держави як такої чи принаймні до органів державної влади та управління. Зрозуміло, рівень суспільно-політичної активності залежить від багатьох чинників і їх має бути багато, аби протестні настрої переросли в реальні протестні дії. Відтак найближчий час віщує важкопрогнозовані, ситуативні комбінації майбутнього, що можуть спричинити масові заворушення.

Демаркаційні лінії регіонів України. Географічні та історичні особливості України, специфіка її економічного, політичного та соціокультурного розвитку утворили складний етнополітичний образ країни. Історично зумовлені соціокультурні розбіжності між її регіонами були культивовані вченими-гуманітаріями і, за відсутності справді продуманої та грамотної політики розвитку регіонів, стали підґрунтям для конструювання міфу про дві України, що мають полярні цивілізаційні, ментальні, мовні, зовнішньополітичні та інші орієнтири. Упродовж усіх років незалежності карта регіональних розбіжностей цілеспрямовано розігрувалася українськими політиками, укорінення

цих міфів у масовій свідомості та фрагментація суспільства були в інтересах різних кланово-олігархічних (у тому числі кримінальних) груп. Трагічним результатом такої політичної “далекоглядності” став негласний “пакт еліт” щодо поділу її регіональної структури на певні територіальні анклавні і, як наслідок, “регіоналізація” політичних партій, регіональний лобізм. Цілком закономірно, що політизація регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин, проблем вживання мови на нерві ціннісного розколу давала змогу використовувати традиційне ідейно-політичне протистояння російсько- та українськомовних регіонів країни як технології маніпулювання масовою свідомістю. Враховуючи те, що етнічні спільноти, що ідентифікують себе як українсько- та російськомовні, разом становлять майже 95% населення країни, а на всі інші етнічні групи припадає близько 5% населення країни, політичні сили, що за роки незалежності так і не заручилися підтримкою переважної більшості населення, найбільш активно використовували зв'язок між культурно-мовними та політико-ідеологічними уподобаннями в передвиборній боротьбі та робили ставку або на російськомовні регіони, або на українськомовні.

Не буде перебільшенням, якщо скажемо, що з листопада 2013 р. люди в Києві протестували не так проти курсу України на більш тісні зв'язки з Росією та перспективне членство України в Митному союзі, як закликали до більшої інтеграції з Європейським Союзом. Так, якщо переглянути відповіді українців на запитання щодо зовнішньополітичного курсу нашої країни на європейську інтеграцію або Митний союз, то виявиться, що протягом принаймні останніх 10-ти років кількість прихильників та противників обох векторів була майже однаковою і становила більшість населення України. Попри це в період з 2012 по 2014 р. кількість прибічників вступу до Євросоюзу зросла на 10% (з 48,2% до 58,9%, відповідно, а противників поменшало на 5% (з 34,2% до 29%); водночас прибічників вступу до Митного союзу поменшало на 20% (з 49,3% до 29,3%, відповідно), а противників побільшало майже на 20% (з 29,9% до 48,3%). Утім, регіональний розподіл у цьому питанні традиційно зберігає дзеркальну протилежність: станом на 2014 р. найбільш проєвропейськи налаштовані Західний (за – 86,5%, проти – 6%) і Центральний (за – 71,8%, проти – 15,2%) регіони, а найменш – Східний (за – 36,4%, проти – 52,2%) і Південний (за – 35,2%, проти – 43,9%) регіони; водночас найбільш проросійськи налаштований Східний регіон (за – 58%, проти – 25,4%), у решті регіонів виявлено обернене співвідношення розподілу відповідей.

Драматичні події останнього року в Україні, здається, остаточно переконали більшість українців, що Україна – європейська держава і має прямувати в Європу. Майже 2/3 українців (58,8%) не сумніваються

в цьому. Кожен четвертий (25,1%) поки що вагається з відповіддю. Найменше тих, хто не підтримує євроінтеграційний курс України (15,9%). Традиційно проєвропейськи налаштовані Захід і Центр України (82,4% і 59,5%, відповідно). У Східному і Південному регіонах сьогодні число тих, хто підтримує європейський вектор розвитку України (48,3% і 47,1%, відповідно), майже дорівнює сумарній кількості тих, хто не згоден або вагається з відповіддю (51,7% і 53%, відповідно).

Ще одна лінія суспільного розмежування – питання мовної політики, яке досі залишається серед головних “водорозділів” українського суспільства. Трохи більше як половина українських громадян (53,3%) переконані – у незалежній Україні і державною, й офіційною може бути тільки одна мова – українська, кожен третій (28,4%) не згоден із цим, кожен п’ятий (18,2%) вагається з відповіддю. Традиційно різняться щодо цього питання позиції мешканців Західного і Центрального та Східного й Південного регіонів. Лише кожен третій мешканець Східного та Південного регіонів України (32,2% і 31,1%, відповідно) убачає єдиною державною українську мову.

Цілком закономірно, що більшість мешканців Сходу та Півдня України воліють, щоб українсько-російська двомовність була закріплена в Конституції (43,2% і 61,5%, відповідно). Кардинально не підтримують цю думку мешканці Західного регіону (77,3%). Приблизно стільки ж помірковано стриманих серед мешканців Центру України, тобто тих, хто не згоден або вагається з відповіддю (43,7% і 33,2%, відповідно). Попри те, що в цілому по Україні частка незгодних з офіційним закріпленням двомовності (42,3%) перевищує частку тих, хто згоден із цим (30,3%), жоден з опонентів не має переконливої більшості в цьому питанні. Найдивовижнішим є те, що на 24-му році незалежності України майже кожен четвертий її громадянин досі вагається з відповіддю. Водночас слід відмітити стабільне зростання кількості прибічників і зменшення кількості супротивників у цих питаннях протягом останніх 10 років.

Шляхи подолання кризи. Можна говорити про те, що криза в Україні була започаткована самою ж системою. Закладені в ній системотвірні принципи через ланцюжки причинно-наслідкових зв’язків породжували ті явища в самій системі та в навколишньому середовищі, які у своєму розвитку зробили систему повністю непридатною до застосування за призначенням та, врешті-решт, здатні знищити її. Чи може ця криза бути подолана на основі власних ресурсів системи? Чи можна говорити про використання ситуації кризи як поворотного моменту та вихід на новий шабель розвитку через катастрофу колишньої

системи? Щоб відповісти на ці запитання, звернімося до результатів репрезентативних опитувань ІСПП НАПН України.

З кожним роком збільшується частка українських громадян, які впевнені, що, хоч на шляху нашої державності багато перешкод, Україна повинна бути незалежною. Сьогодні частка тих, хто поділяє цю думку, становить майже 77%. Така переконлива більшість спостерігається в усіх регіонах країни і є найкращою відповіддю тим, хто поспішаєголосити про розкол та крах української державності.

На тлі суттєвого погіршення ситуації в країні та переконаності українців у спроможності органів державної влади гідно відповісти на виклики сьогодення спостерігається не менш динамічне зростання частки переконаних у тому, що саме патріоти здатні вивести країну з кризи, тож відродження національної самосвідомості дасть Україні змогу стати могутньою державою. За останній рік на 8% зросла кількість згодних з цією тезою – до 60,6% (у 2013 р. – 52,1%); не згодні – 16,6%, вагаються з відповіддю 22,6% опитаних. Припускаємо, що зростання рівня національної самосвідомості пов'язане не просто з теоретичним усвідомленням процесів національного відродження, а й з практичною готовністю людини до участі в розбудові незалежної держави, тож традиційно більшу готовність мобілізувати зусилля демонструють мешканці Західного і Центрального регіонів України – 74,7% і 62,9%, відповідно, а також кожен другий мешканець Півдня і Сходу України – 55,1% і 52%, відповідно.

Більшість українців не вважають, що Україна занадто різна і в одній державі нам не ужитися – кількість незгодних із цією тезою (59,6%) утричі перевищує частку впевнених у зворотному (17,4%). Таке співвідношення незгодних і згодних у грудні зафіксовано в усіх регіонах України. При цьому вельми істотно, що 68,3% респондентів вважають: попри всі зовнішні та внутрішні загрози Україну можна зберегти як єдину державу, бо “того, що об'єднує громадян, значно більше, ніж того, що роз'єднує”. У Західному регіоні такої думки дотримуються 85,7%, Центральному – 70,9%, Південному – 73,8%, Східному – 54,2%. (На Донбасі частки тих, хто вірить у можливість збереження цілісності держави, і тих, хто не вірить, виявилися майже однаковими – понад 37% і близько 40%, відповідно).

На цьому тлі значної популярності набуває ідея започаткування загальнонаціонального діалогу щодо проекту майбутнього держави. Вважають, що Україна потребує його невідкладно, 33,7% опитаних; що потребує, але після залагодження воєнного конфлікту на Сході, – 37,8%; не визначилися та дописали інший варіант відповіді 15%.

Таким чином, з огляду на результати наших моніторингових досліджень можна говорити про тенденцію перелому в мотиваційній

спрямованості суспільної консолідації в Україні. Протягом тривалого часу в нашій країні її основою було об'єднання “проти” – проти злочинної влади, корупції, несправедливості, воєнної агресії. Перші ж перемоги в цьому протистоянні, набутки Революції Гідності стали важливим чинником об'єднання “за” – за справедливу владу та європейський вибір, за єдність країни і непорушність її кордонів, зрештою, за нові смисли й образи майбутнього суспільства. Тож за нинішніх умов консолідаційний чинник набуває сталого характеру і здатний перетворитися на основу сучасного державотворення, а його спрямованість багато в чому визначатиме і сам процес, і результат сучасних реформаторських починань.

Висновки.

1. Системна криза в Україні має вертикальний та горизонтальний виміри. По вертикалі це криза основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної, а по горизонталі – криза інституцій (деформація та розпад); криза інтересів (зіткнення та боротьба); криза цінностей (конфлікт та нівелювання), криза ідентичностей (поляризація та розмивання).

2. Розуміючи суспільство та державу як цілісну і взаємопов'язану систему, базовим підґрунтям якої є інституційні (соціально-матеріальні) та культурні (психосоціальні) компоненти, дієвою формулою для України щодо розв'язання чотирьох основних завдань: державотворення, формування національної ідентичності, політичної нації та громадянського суспільства тощо – вважаємо єднання державно-політичного і соціально-економічного механізмів із механізмами соціально-культурних змін.

3. Україна повинна сформувати національно-культурне та ціннісне ядро своєї ідентичності. Формування і зміцнення національної єдності, регіональна реінтеграція та суспільна реконсолідація мають стати базовими умовами гарантування безпеки та незалежності держави. Діяльність щодо виконання цих завдань необхідно вивести на рівень довгострокового стратегічного пріоритету державної політики.

4. Збереження міжетнічної злагоди та зміцнення полікультурного характеру українського суспільства, з одного боку, консолідація етнічних українців та ідентифікація представників етнічних спільнот з українською державністю, з другого, та нормалізація відносин між центром і регіонами, міжрегіональне співробітництво, з третього, – ці засоби духовної, політичної, територіальної єдності країни мають стати бар'єром на шляху до дезінтеграції в умовах системної кризи та збройного конфлікту на території України.

5. Ціннісно орієнтована комунікація може бути механізмом подолання виявів сепаратизму й радикалізму, зважаючи на загострення дискурсу міжрегіональних відмінностей і набуття регіонами важливого значення в сучасній демократичній Україні. Віднайдення спільних смислів та символів, що матимуть фундаментальне значення культурно-ціннісних засад для життя суспільства, забезпечення повноти розвитку його сучасного та майбутнього національного життя, буде одним з надскладних завдань збереження цілісності українського суспільства та держави.

6. Головним для державного управління вважаємо налагодження механізмів зворотних зв'язків між державним і недержавними секторами як єдиного (суспільно-політичного та державно-управлінського) інформаційно-комунікативного процесу. При цьому представникам органів державної влади та управління необхідно приділяти більше уваги тому, як звичайні громадяни оцінюють процеси, що відбуваються в країні, яким із можливих шляхів розв'язання проблем віддають перевагу, які виявляють схильності та уподобання. Мотиваційно-смілова складова має стати підґрунтям консолідаційних процесів в Україні.

7. Основою для формулювання цілей і завдань подальшого розвитку українського суспільства і держави повинні слугувати не соціальні міфи, а факти і експертні оцінки. У зв'язку з цим перспективним вважаємо подальше науково-аналітичне осмислення соціальної ситуації особистісного і суспільного розвитку, зокрема аналіз впливу внутрішньої та зовнішньої політики на соціальну ситуацію в суспільстві та сфері освіти.

Література

1. Єрмолаєв А. Єдність країни: місія Сходу [Електронний ресурс] / Андрій Єрмолаєв // Дзеркало тижня. – № 13 (11 квітня 2014 р.). – Режим доступу : <http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu-.html>.
2. Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях : аналіт. доп. / авт. кол.: С. Ю. Римаренко (кер.), Ю. Ж. Шайгородський, В. В. Бушанський та ін. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. – 188 с.
3. Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання : аналіт. доп. / Я. А. Жаліло, К. А. Кононенко, В. М. Яблонський [та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2014. – 132 с.
4. Слюсаревський М. М. Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 16 (19). – С. 109–126.

5. *Фесенко В.* Кризис в Украине в восприятии украинцев / Владимир Фесенко // Pro et contra. – 2014. – № 3–4 (63), май-август. – С. 26–35.
6. Чи назриває новий Майдан? [Електронний ресурс] : прес-реліз / Центр дослідження суспільства. – Режим доступу: <http://www.cedos.org.ua/uk/releases/39>.

References

1. Yermolaiev, A. (2014). Yednist krainy: misiia Skhodu [The unity of the country: East mission]. *Dzerkalo tyzhnia* [Mirror of the Week], № 13, 11.04.2014 (ukr).
2. Rymarenko, S. Yu., Shayhorodskyy, Yu. Zh., Bushansky, V. V. (2014). *Politychni tekhnologii rehulyuvannia mizhethnichnoi ta mizhkonfesiinoi vzaïemodii u novitnikh ukrainskykh realiiakh* [Political technologies of the regulation ethnic and confessional interaction in the newest Ukrainian realities]. Kyiv: Publ. of I. F. Kuras Institute of political and etnonational researches of National Academy of Sciences of Ukraine (ukr).
3. Zhalilo, Ya. A., Kononenko, K. A., Yablonsky, V. M. (2014). *Systemna kryza v Ukraini: peredumovy, ryzyky, shliakhy podolannia* [System crisis in Ukraine: preconditions, risks and ways to overcome]. Kyiv: The National Institute for Strategic Studies Publ. (ukr).
4. Slyusarevskyy, M. M. (2007). Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: sprobа otsinky z pohliadu formuvannia ta proïavu subiektnoho potentsialu osobystosti [The social situation in Ukraine: an attempt to assess in terms of creation and manifestation of subjective potential of the individual], *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 16 (19) (ukr).
5. Fesenko, V. (2014). Krizis v Ukraine v vospriyatii ukraintsev [The Crisis through the Eyes of Ukrainians]. *Pro et contra* [Pro et contra], 3–4 (63) (rus).
6. Chy nazrivaie novyi Maidan? [Do looming a new Maydan?], <http://www.cedos.org.ua/uk/releases/396/> [downloaded 1 March].

Суший Е. В. Динамика политических и психологических процессов в современной Украине

Факторы формирования нынешней ситуации в Украине проанализированы в ситуационном контексте, определены ее характерные тенденции и перспективы дальнейшего научно-аналитического осмысления. Уделено внимание макросредовым параметрам социальной ситуации, которая складывается сегодня в стране. На основе анализа результатов всеукраинских репрезентативных опросов ИСПП НАПНУ определено, что повышение социальной напряженности в обществе является прежде всего показателем снижения доверия населения к государственной власти, усиливающегося фактором политического манипулирования, когда определенные сегменты общественного мнения артикулируются и искусственно делаются “важнейшими” в критические моменты развития Украинского государства. Эти сегменты, как то: язык, историческая память, внешнеполитические ориентации и т. п., приобрета

определяющее значение накануне избирательных кампаний и практически исчезая в период между ними, превращаются в демаркационные линии разграничения регионов Украины и становятся факторами общественной дезинтеграции. Утверждается, что динамика общественных ожиданий, турбулентность общественного мнения зависят как от ситуационных факторов, так и от действий власти в разных регионах страны, поэтому в кризисные периоды происходит определенный всплеск протестных настроений, которые накладываются на динамику недоверия к государству как таковому или, по крайней мере, к органам государственной власти и управления. Несмотря на то, что уровень общественно-политической активности зависит от многих факторов и их должно быть много, чтобы протестные настроения переросли в реальные протестные действия, ближайший период угрожает нам труднопрогнозируемыми, ситуативными комбинациями будущего, которые могут вызвать массовые беспорядки.

Ключевые слова: социальная ситуация, ситуационные факторы, системный кризис.

Sushyi O. V. The dynamics of the political and psychological processes in contemporary Ukraine

The factors of developing the current situation in Ukraine are analyzed in the situational context. The trends that characterize it are defined as well as the prospects for its further research and analytical thinking. Attention is given to macro parameters of the current social situation in the country. Based on the analysis's results of a nationwide representative surveys done by ISPP NAPS, it was determined that the increase in social tension in society is primarily a measure of reducing public confidence in the government, enhanced factor of political manipulation, when certain segments of public opinion are articulated and made "important" at critical moments in the Ukrainian statehood. These segments, such as language, historical memory, the foreign policy orientation, etc., acquiring decisive importance on the eve of election campaigns and virtually disappeared in the period between elections, turned into demarcation line dividing the regions of Ukraine and become factors of social disintegration. It is argued that since the dynamics of public expectations, the turbulence of public opinion depends on situational factors and the actions of the authorities in the regions of Ukraine, to the extent in times of crisis there are certain surge of protest moods, which are superimposed on the dynamics of distrust of the state as such, or at least to the institutions of state power and management. Despite the fact that the level of political activity depends on many factors and there should be a lot of these factors for protest moods to develop into real protest actions, the near future may bring us difficult unpredictable, situational combinations of the future, which may trigger mass riots.

Key words: social situation, situational factors, system crisis.

© Суший О. В.

Т. Г. Хлаповська

ТЕМИ ВІЙНИ І МИРУ В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ: ТОЧКИ КОНСОЛІДАЦІЇ

Здійснено пошук точок консолідації громадської думки в Україні, Росії та західних країнах щодо шляхів виходу з воєнного конфлікту на сході України. Означено найбільш суттєві зміни в дискурсі українських політиків за останні шість місяців 2014 року. Виявлено, що риторика консолідації стала використовуватися значно частіше, ніж риторика протистояння; істотно посилилось усвідомлення українським суспільством власної відповідальності за ситуацію в країні. Показано, що під час обговорення нагальних проблем українського суспільства в телепередачах суспільно-політичного спрямування аудиторія демонструвала найбільшу одностайність щодо питань оцінки стану українського суспільства в умовах воєнного протистояння з Російською Федерацією та перспектив приєднання України до ЄС і НАТО. Окреслено перелік тем, навколо яких консолідується громадська думка країн Заходу та Росії в процесі обговорення ситуації в Україні. На основі результатів соціопитувань з'ясовано, що громадяни західних країн найбільш одностайні у відчутті небезпеки через українську кризу, думці про необхідність економічного та політичного сприяння Україні, сподіваннях на поліпшення відносин між Заходом і Росією, покладанні відповідальності за погіршення відносин на Російську Федерацію та переконаності в необхідності подальшого посилення санкцій проти Росії. Натомість респонденти з Російської Федерації виявляли найбільшу одностайність щодо необхідності підтримки російською владою так званих ДНР і ЛНР, надання гуманітарної допомоги жителям південно-східної України, “заморожування” збройного конфлікту та недоцільності введення російських регулярних військ в Україну.

Ключові слова: громадська думка, консолідація, точки консолідації.

Проблема. У сучасному демократичному суспільстві громадська думка відображає ставлення населення до тих чи тих подій у житті як окремої держави, так і світу в цілому. Уряди демократичних країн у своїх політичних діях завжди орієнтуються на суспільні настрої та очікування, інакше влада ризикує втратити підтримку виборців. Політична боротьба відбувається не тільки в реальному просторі життєвих подій, а й в інформаційному полі засобів масової інформації за вплив на настрої громадян щодо підтримки політиків громадською думкою. Сучасна війна також відбувається на різних рівнях: у фізичному просторі – за території та ресурси, в інформаційному просторі – за контроль над інформаційними потоками – та в психологічному просторі – як боротьба за підтримку

громадською думкою цінностей тієї чи іншої сторони воєнного конфлікту. Проблема пошуку шляхів примирення в громадській думці вимагає визначення точок консолідації громадської думки щодо мирного подолання наявних суперечностей.

Мета статті: виявити точки консолідації громадської думки в Україні, Росії та західних країнах щодо шляхів виходу з воєнного конфлікту на сході України.

У сучасних інформаційних суспільствах громадська думка виступає потужним регулятором суспільного життя [10]. У демократичних країнах влада формує державну політику, спираючись на очікування та цінності власних громадян. Якщо в тоталітарних суспільствах громадська думка постає одностайною, а окремі думки – тотожними, некритичними до офіційної ідеології, несприйнятливими до альтернативи, то в демократичних суспільствах громадська думка узгоджується в результаті пошуку спільних точок зору при визнанні розбіжностей та суперечностей у поглядах. Консолідованість думки спільноти, на думку П. Д. Фролова, виявляється в готовності та умінні вести діалог [12], у результаті якого “народжується” спільне рішення. Громадську думку можна вважати консолідованою, висновує С. М. Іванченко, якщо в суспільстві або в його частині вдається досягти консенсусу чи згоди більшості зацікавлених сторін щодо спірних питань [5]. За В. І. Луговим, саме думка більшості і буде вважатися консолідованою. Для великої спільноти консолідаційною основою можуть стати спільні цінності (див. [9]). Колективні цінності пронизують життя спільноти і мають певну значущість, згуртовуючи цю спільність. Саме брак єдиних базових цінностей у населення різних регіонів України (переважання демократичних європейських цінностей на Заході, у Центрі й на Півночі країни – натомість орієнтація на комуністичні цінності мешканців Криму, Донецької і Луганської областей) та підігрівання місцевого патріотизму ззовні стали, на переконання К. І. Чорної, причиною схильності останніх піддаватися на антиукраїнські маніпуляції російських медіазасобів, що зрештою вилилося в зростання сепаратистських настроїв і теперішнє воєнне протистояння [там само]. Пошук консенсусу щодо шляхів об’єднання української нації навколо спільних цінностей та пріоритетних напрямків розвитку, на думку А. О. Овчарова, є нагальною потребою суспільства [7].

Найбільш поширені цінності бажаного майбутнього України представлені в молодіжному дискурсі, укладеному в ході дослідження під керівництвом І. В. Жадан. Виявилось, що українці віддають перевагу цінностям ліберальним (30,2%), якими є свобода і права людини. Саме вони розглядаються як умова розвитку і самореалізації особисто-

сті. Найбільш важливою серед репрезентацій свободи виявилася *свобода вибору* (81%), на другому місці за значущістю – *незалежність у думках і діях* (65,9%), далі – *свобода переконань* (38,1%), *свобода і права інших* (33,3%)[3].

Свобода як можливість вибору у всіх життєвих ситуаціях є провідною цінністю європейської демократії, де вона обмежується лише тією шкодою, яка може бути завдана іншим [8]. Демократичні цінності, підтримані більшістю українського суспільства, виявилися несумісними з тоталітарними цінностями “русского мира”. Саме такі цінності нав’язуються нам сусідньою державою, де переважає закон сили над силою закону, де порушення міждержавних угод є нормою, де існує неповага до державного суверенітету інших країн, а засоби масової інформації перетворилися на державну пропагандистську машину, що зомбує власне населення, не даючи збалансованої інформації про розвиток подій. На цьому цивілізаційному ціннісному разломі і виникли нездоланні суперечності, які переросли у збройний конфлікт. “Ця війна не лише за регіональне домінування. Це битва за цінності і майбутнє Європи... , кордони якої тепер захищає Україна”, – наголосив президент Порошенко в Брюсселі на саміті Європейської народної партії.

Сьогоднішнє протистояння на сході України аналітики назвали гібридною війною. Гібридна війна (hybrid warfare) – воєнна стратегія, яка об’єднує звичайну війну та інформаційно-психологічне протистояння. Типовими компонентами гібридної війни є використання класичних прийомів ведення війни, нерегулярних збройних формувань і таких видів протиборства, як інформаційна війна в ЗМІ та психологічна війна в громадській думці.

На першому етапі інформаційно-психологічної війни відбувалося формування громадської думки навколо уявлення про необхідність і неминучість війни, необхідність захисту національних інтересів від зовнішньої загрози і т. ін. Громадська думка консолідувалася навколо цінностей захисту “нашого” світу проти “них”, тобто “ворогів” [1]. Образ “ворога” виникає в результаті крайньої поляризації в громадській думці уявлень про “нашу” і “протилежну” сторону. Для створення переконливого образу ворога інформаційний простір наповнюється текстами, переповненими емоційно насиченими словами, які наділяють цей образ гіпертрофовано негативними властивостями. Образ ворога допомагає закріпити солідарність та ідентичність “ми-групи” проти зовнішньої загрози й обґрунтувати “свою правоту” в цій війні; він також легітимізує насильство, оскільки в мирний час жорстокість та вбивство інших людей порушують загальноприйняті норми

людської моралі, релігійної етики і здорової психіки. Натомість під час війни ворога потрібно і необхідно знищувати заради перемоги.

Щоб досягти примирення в громадській думці, потрібен проти-лежний процес: визнання війни як трагедії для обох сторін та пошук спільного між сторонами конфлікту, визначення точок консолідації громадської думки щодо можливостей мирного розв'язання наявних суперечностей. Точки консолідації громадської думки, на думку П. Д. Фролова, – це емоції, почуття, ідеї, цінності, судження, уявлення про соціальні норми, які поділяються більшістю. Бачення таких “точок консолідації” підвищує шанси на вироблення спільних дій, спрямова-них на вихід з конфліктної ситуації.

У нашому дослідженні вивчалася громадська думка щодо полі-тичної ситуації, яка переросла у воєнний конфлікт на сході України. Нас цікавила передусім громадська думка, яка формувалася під впли-вом різних типів медіа в Україні (телевізійні передачі, інтернет-ресурси). Цікаво було також порівняти представлену результатами соціологічних досліджень, громадську думку щодо конфлікту на сході України в сусідніх з Україною країнах. На основі розуміння настроїв населення стає більш зрозумілою політична ситуація в регіоні та з'являється можливість краще уявити шляхи мирного виходу з конфлікту.

Наше дослідження складалося з трьох частин. У першій визна-чалися точки консолідації громадської думки, яка формується в украї-нському телевізійному просторі (цикл передач “Свобода слова”) щодо геополітичних проблем: асоціації з ЄС та воєнного конфлікту з Росією. За точки консолідації в цьому випадку було визначено ті тези, які під-тримуються більшістю аудиторії телепередач. У другій частині вивча-вся дискурс у російськомовному просторі соціальної мережі Facebook, а саме динаміка використання певних ключових слів, найбільш уживані з яких вказують на значущі теми, що обговорюються в мережі. Вони можуть служити джерелом пошуку точок консолідації громадської думки користувачів цієї мережі. У третій частині виявлялися точки консолідації громадської думки населення України, Росії та західних країн щодо війни в Україні на основі результатів соціологічних дослі-джень, проведених у цих країнах. Точками консолідації при цьому бу-ли уявлення більшості населення щодо політичної ситуації в Україні.

У першій частині дослідження, як уже зазначалося вище, ми ви-вчали громадську думку, що формується в українському інформацій-ному просторі, на прикладі передач “Свобода слова” на телевізійному каналі “ICTV”. Нас цікавило питання, які точки консолідації існують в очікуваннях громадян щодо шляхів виходу України з воєнного конф-лікту з Росією. Аналізувався зміст програм за 14 місяців: з вересня

2013 р. по листопад 2014 р. включно (42 передачі). (Нагадаємо, що відбір 100 учасників кожної програми “Свобода слова” відбувається за квотною двоступеневою вибіркою таким чином, щоб репрезентативно відобразити все населення України віком від 18 років).

Щоб узагальнити зміст висловів учасників телепередачі, які об’єднали аудиторію програми, ми скористалися програмою контент-аналізу – Kontent Pro 1,6. Найбільш вживані слова в дискурсі представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати частотного аналізу змісту телепередач “Свобода слова” на каналі ICTV

Категорії	Листопад 2013 – травень 2014	Травень 2014 – листопад 2014
Ми	74	154
Вони	87	93
Український	12	68
Російський	14	35
Мир	–	28
Війна	9	11

Частотний аналіз показав, що найбільш важливими частотними категоріями в циклі передач “Свобода слова” є слова “ми” і “вони”. За останні півроку (з травня 2014 по листопад 2014) слова “ми”, “Україна”, “український” стали використовуватися майже вдвічі частіше, ніж за попередні півроку. Крім того, за останні півроку слова “ми”, “Україна”, “український” стали траплятися в дискурсі значно частіше, ніж “вони”, “Росія”, “російський”. Слово “мир” в перші півроку дослідження практично не згадувалось, а за останні шість місяців 2014 р. стало використовуватися в дискусіях удвічі частіше, ніж слово “війна”. Контент-аналіз засвідчив той факт, що українські політики стали частіше використовувати риторику консолідації замість риторики протистояння.

У ході подальшого аналізу виявлено “точки консолідації” українського суспільства, тобто ті очікування, з якими згодна більшість населення, репрезентована аудиторією передач “Свобода слова”. Для знаходження цих тез ми проаналізували архів телепередач, представлений на сайті передачі у вигляді друківаних текстів. У кожній пере-

дачі ведучий ставив запитання, на яке учасники відповідали в інтерактивному режимі. Ми проаналізували відповіді на ці запитання та виокремили ті з них, які стосувалися таких геополітичних питань, як приєднання до ЄС та війна на сході України. За точки консолідації ми визначили ті питання, з якими погоджувалася чи не погоджувалася більшість учасників телепередач. Якщо переважна більшість аудиторії (понад 60%) погоджувалася з твердженням, то таке твердження ми вважали точкою позитивної консолідації громадської думки. Відповідно точкою негативної консолідації ставало твердження, з яким не погоджувалася переважна більшість аудиторії.

Точками *негативної консолідації* громадської думки виявилися:

- загроза посилення воєнного протистояння (прямого російського вторгнення, втрати державності, переростання конфлікту між Україною і Росією в глобальний);
- невіра в можливість розв'язати наявні суперечності шляхом всеукраїнського референдуму;
- небажання припинити АТО і наділяти Донбас особливим статусом;
- невідтримка прямого діалогу між українською владою і сепаратистами та розриву дипломатичних відносин з Росією.

Точками *позитивної консолідації* громадської думки стали:

- бажання приєднатися до ЄС та НАТО (підтримка підписання угоди про асоціацію України з Євросоюзом та скасування позаблокового статусу України);
- сподівання на те, що консолідації суспільства в боротьбі за цілісність і незалежність України сприятиме нова Верховна Рада;
- існування дипломатичних та політичних можливостей для врегулювання конфлікту.

У другій частині відтак досліджувалася громадська думка, сформована в просторі соціальної мережі Facebook. Дослідження охоплювало коментарі в блогах мережі протягом півроку: із січня по вересень 2014 р. За допомогою експертів, у ролі яких виступали співробітники Інституту соціальної та політичної психології, було виявлено основні ключові слова, що характеризують дискурс протилежних сторін в інформаційному протистоянні в сучасній Україні. Підраховувалася частота вживання цих слів кожного місяця із січня по вересень 2014 р. Для цього використовувалися можливості пошукової системи Yandex: пошук за коментарями з блогів у мережі Facebook. Дані щодо кожного

місяця та кожного слова заносилися в таблицю. Далі цифри ранжувалися відповідно до частоти вживання протягом останнього місяця дослідження (вересень 2014 р.) від найменшої до найбільшої кількості згадувань. У таблиці 2 представлено найбільш використовувані ключові слова в дискурсі соціальної мережі Facebook.

Виявлено, що в дискурсі користувачів російськомовного сегмента мережі Facebook основною темою є тема війни і миру, а конфліктуючими сторонами виступають Росія і Україна (оскільки ці країни згадуються значно частіше, ніж інші топоніми, наприклад Європа, Крим, Донбас чи Америка).

Аналіз динаміки використання ключових слів показав, що тема миру з липня 2014 р. стала обговорюватися частіше, ніж тема війни, тобто громадська думка в російськомовному сегменті мережі Facebook стала консолідуватися навколо мирного вирішення воєнного конфлікту. Звертає на себе увагу той факт, що слова “хунта” і “Новороссія” активно вживалися ще на початку 2014 р., коли в Києві відбувалося протистояння між владою в особі президента Януковича та опозицією на Майдані. Іншими словами, інформація “вкидалася” в соціальну мережу заздалегідь з метою формування відповідної громадської думки про зміну влади в Україні та виокремлення її частини в окрему державу. З таблиці також видно, що проект “ДНР” виник пізніше, ніж проект “Новоросія”, а саме у квітні 2014 р.

Більш повну картину уявлень населення про конфлікт в Україні та можливості його вирішення дає порівняння громадської думки в інтернет-мережі з результатами соціологічних досліджень, тому в третій частині нашого дослідження ми спробували з’ясувати точки консолідації громадської думки населення України, Росії та західних країн на основі результатів соціологічних досліджень, проведених у цих країнах. Вивчалися результати опитувань, проведених Інститутом соціальної та політичної психології [2], Фондом “Демократичні ініціативи” спільно з Київським міжнародним інститутом соціології [4], “Левада-Центром” [11], та дослідження в західних країнах [6].

Таблиця 2

Частотність використання ключових слів у російськомовному сегменті соціальної мережі Facebook протягом січня – вересня 2014 р.

Ключові слова	Місяці								
	вересень	серпень	липень	червень	травень	квітень	березень	лютий	січень
Агресія	13868	574	2641	11080	10194	5019	974	113	1
Хунта	22996	837	5864	36866	62236	71850	20887	1836	917
Перемирие	24524	2023	7454	20595	1670	2390	1581	0	0
ДНР	26591	1000	6427	23761	18694	608	0	0	0
Новороссія	34086	29101	34450	55964	35462	8916	4396	1263	371
Майдан	44232	3760	11592	68421	72338	32109	5073	1449	31
Америка	62488	2837	12494	60634	63281	28601	2099	359	18
Донбасс	64091	2108	12248	55760	43326	10165	193	1	0
Крым	83804	5410	20317	128719	130020	57320	13572	723	0
Европа	92580	6220	16442	109665	110194	30251	2842	552	2
Война	151964	8750	37027	144226	123685	280266	7263	575	8
Мир	207830	9745	37086	174990	156007	64471	7394	1518	282
Україна	375776	16897	89831	473985	504727	174031	20880	3079	84
Россія	461 105	27342	92877	400 353	498 875	159 540	20073	4324	384

Громадська думка більшості українців виявилася ближчою до західної, ніж до російської. Вона консолідується навколо демократичних цінностей Західного світу, а саме: усвідомлення себе як сильної нації, європейської держави та необхідності захистити свої здобутки (59,3%). Українці бажають досягти миру, але не будь-якою ціною (66,5%). Також консолідують громадську думку очікування на більш активну допомогу від ЄС та США (травень 2014 р. – 59,5%; жовтень 2014 р. – 63,4%). Так само громадську думку західних країн (напри-

клад Німеччини) консолідує відчуття небезпеки через українську кризу та сподівання на поліпшення відносин між Заходом і Росією (80%), відповідальність за погіршення цих відносин покладається на Російську Федерацію (56%). Громадська думка західних країн також консолідована навколо необхідності подальшого економічного та політичного сприяння Україні (57% – у Сполучених Штатах, 58% – у Європі) та посилення санкцій проти РФ (64% американців, 61% європейців – 71% в Іспанії, 68% у Швеції, але тільки 49% у Німеччині), навіть якщо це призведе до тривалого конфлікту з Росією. Однак європейці виступають проти постачання Україні зброї (83% німців і 81% французів), також проти її вступу до НАТО (63% і 52%, відповідно).

Натомість громадськість Російської Федерації виявляє протилежні настрої. Вона консолідована навколо ідеї підтримки російською владою так званих ДНР і ЛНР (70%); продовження надання гуманітарної допомоги жителям південно-східної України, незважаючи на необхідність величезних витрат з федерального бюджету (75%); “заморожування” збройного конфлікту на південному сході України, хай і ціною поступок і фінансових втрат (65%), та недоцільності введення російських військ для припинення бойових дій у сусідній країні (67%). Є й інші відмінності в громадській думці українців та росіян:

– якщо 70% українців переконані в тому, що між Україною і Росією точиться війна, то 59% росіян мають протилежну думку, вважаючи, що війни немає;

– якщо 64% українців покладають на Росію відповідальність за кровопролиття і загибель людей на сході України, то більшість росіян (75%) з такою постановкою питання не згодні.

Висновки. У ході обговорення тем війни і миру громадська думка українців виявилася консолідованою навколо усвідомлення власної національно-державної ідентичності і бажання досягти миру (але не будь-якою ціною). Також консолідує громадську думку очікування на більш активну допомогу від західних країн. Громадська думка західних країн консолідована навколо необхідності подальшого економічного та політичного сприяння Україні та посилення санкцій проти РФ. Натомість громадськість Російської Федерації об’єднується навколо ідеї підтримки російською владою так званих ДНР і ЛНР.

Література

1. Белоконева А. С. Конструирование образа внешнего врага: исследование советских СМИ и официальных документов начала “холодной войны” : 1946–1953 гг. [Электронный ресурс] / А. С. Белоконева. – Режим досту-

- па :<http://www.dissercat.com/content/konstruirovaniye-obraza-vneshnego-vraga-issledovanie-sovetskikh-smi-i-ofitsialnykh-okumentov#ixzz3WoZAPIP9>
2. Громадська думка і суспільні настрої напередодні парламентських виборів. Жовтень ' 2014 : інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш. – К., 2014. – 48 с.
  3. Жадан І. В. Базові смисли ціннісної складової політичної картини світу студентства / І. В. Жадан // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук. України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34(37). – С. 197–207.
  4. Загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/fvbirhbvhrfbi.htm
  5. Іванченко С. М. Шляхи формування консолідованої громадської думки в цільових групах / С. М. Іванченко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип 1 (15). – С. 267–273.
  6. Лара Ф. де. Західна громадська думка напередодні війни [Електронний ресурс] / Філіп де Лара. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Columns/50/126473>
  7. Овчаров А. О. Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації / А. О. Овчаров // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук. України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34(37). – С. 246–256.
  8. Пасхавер А. Й. С нашими нинешніми цінностями ми не можемо бути багатією країною [Електронний ресурс] / А. Й. Пасхавер. – Режим доступу: <http://reinvent.platfor.ma/aleksandr-paskhaver/>
  9. Патріотизм як цінність та консолідуюча основа нації: семінар-презентація [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.youtube.com/watch?v=qTzEm_5Rk8
  10. Петрунько О. В. Імплицитні моделі консолідації громадської думки у свідомості студентської молоді / О. В. Петрунько // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць. / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 75–86.
  11. Український кризис: участие России и ожидания [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/04-03-2015/ukrainskii-krisis-uchastie-rossii-i-ozhidaniya>
  12. Фролов П. Д. Громадська думка: критерії та моделі консолідації / П. Д. Фролов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 34(37). – С. 233–246.

References

1. Belokoneva, A. S. (2004). Konstruirovaniye obraza vneshnego vraga: issledovanie sovetskikh SMI i ofitsialnykh dokumentov nachala "kholodnoy voyny": 1946–1953 gg. [Construction of the image of an external enemy: a study of the Soviet media and official documents from the beginning "Cold War": 1945-

- 1953], <http://www.dissercat.com/content/konstruirovaniye-obraza-vneshnego-vraga-issledovanie-sovetskiikh-smi-i-ofitsialnykh-dokumentov#ixzz3WoZAPIP9>
2. Sliusarevskiy, M. M. (Ed.) (2014). *Hromadska dumka i suspilni nastroi naperedodni parlamentskykh vyboriv*. Zhovten ' 2014. [Public opinion and public mood on the eve of parliamentary elections. October 2014]. Kyiv (ukr).
  3. Zhadan, I. V. (2014). Bazovi smysly tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentstva [Base senses of value component in student political worldview]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Ytudies in Social and Political Psychology]. 34(37), 197–207 (ukr).
  4. Zahalnonatsionalne doslidzhennia hromadskoi dumky naselennia Ukrainy (2014) [National study of the population public opinion], http://www.dif.org.ua/ua/commentaries/sociologist_view/fvbirhbvihrfbi.htm
  5. Ivanchenko, S. M. (2014). Shliakhy formuvannia konsolidovanoi hromadskoi dumky v tsilovykh hrupakh [Ways of the development of consolidated public opinion in target groups]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Issues of political psychology], 1(15) 267–273 (ukr).
  6. Lara, F. de. Zakhidna hromadska dumka naperedodni viiny (2014). [Western public opinion before the war], <http://tyzhden.ua/Columns/50/126473>
  7. Ovcharov, A. O. (2014). Sotsialno-psykholohichni chynnyky suspilnoi konsolidatsii [Social psychological factors of social consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Ytudies in Social and Political Psychology], 34(37), 246–256 (ukr).
  8. Paskhaver, A. I. (2014). S nashymi nyneshnimi tsennostyami my ne mozhem byt bohatoy stranoy [With our current values we cannot become a rich country], <http://reinvent.platfor.ma/aleksandr-paskhaver/>
  9. Patriotyzm yak tsinnist ta konsoliduiucha osnova natsii: Seminar-prezentatsiia (2014). [Patriotism as a value and consolidation ground of nation], https://www.youtube.com/watch?v=-qTzEm_5Rk8
  10. Petrunko, O. V. (2014). Implitsytni modeli konsolidatsii hromadskoi dumky u svidomosti studentskoi molodi [Implicit models of public opinion consolidation in the minds of students]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Issues of political psychology], 1(15), 75–86 (ukr).
  11. Ukrainskiy krizis: uchastie Rossii i ozhydaniya [Ukrainian crisis: Russia's involvement and expectations], <http://www.levada.ru/04-03-2015/ukrainskii-krizis-uchastie-rossii-i-ozhidaniya>
  12. Frolov, P. D. (2014). Hromadska dumka: kryterii ta modeli konsolidatsii [Public opinion: criteria and models of consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Ytudies in Social and Political Psychology], 34(37), 233–246 (ukr).

Хлаповская Т. Г. Темы войны и мира в общественном мнении: точки консолидации

Осуществлен поиск точек консолидации общественного мнения в Украине, России и западных странах относительно путей выхода из военного

конфликта на востоке Украины. Обозначены наиболее существенные изменения в дискурсе украинских политиков за последние шесть месяцев 2014 года. Выявлено, что риторика консолидации стала использоваться значительно чаще, чем риторика противостояния; значительно усилилось осознание украинским обществом собственной ответственности за ситуацию в стране. Показано, что во время обсуждения насущных проблем украинского общества в телепередачах общественно-политической направленности наибольшее согласие аудитория демонстрировала в вопросах оценки состояния украинского общества в условиях военного противостояния с Российской Федерацией и перспектив присоединения Украины к ЕС и НАТО. Определен перечень тем, вокруг которых консолидируется общественное мнение стран Запада и России в процессе обсуждения ситуации в Украине. На основе результатов опросов выяснено, что граждане западных стран наиболее единодушны в чувстве опасности из-за украинского кризиса, мысли о необходимости экономического и политического содействия Украине, надежде на улучшение отношений между Западом и Россией, возлагании ответственности за ухудшение отношений на Российскую Федерацию и убежденности в необходимости дальнейшего усиления санкций против России. Зато респонденты из Российской Федерации проявляли наибольшую консолидированность относительно необходимости поддержки российской властью так называемых ДНР и ЛНР, предоставления гуманитарной помощи жителям юго-восточной Украины, “замораживания” вооруженного конфликта и нецелесообразности введения российских регулярных войск в Украину.

Ключевые слова: общественное мнение, консолидация, точки консолидации.

Khlapovska T. H. The Topics of War and Piece in Public Opinion: Points of Consolidation

The paper explores the points of consolidation of public opinion within Ukraine, Russian Federation and the Western countries regarding the Eastern Ukraine's war conflict resolution. The most essential shift in political discourse of the Ukrainian politicians during the six months of the year 2015 was identified. It was demonstrated that the consolidation rhetoric has been employed much more often than the confrontation rhetoric, and the Ukrainian society became much more aware of its own responsibility for situation in the country. It was found that during the discussions of current issues of the Ukrainian society on TV, the audience has demonstrated the unanimity on the issues of Ukrainian society condition under the confrontation with Russian Federation, and perspectives of joining the EU and NATO. The topics concerning situation in Ukraine, which serve for consolidation of public opinion in the Western countries and Russian Federation were listed. The sociological data show that public opinion in the Western countries is consolidated on the feeling of danger from the Ukrainian crisis; the necessity of economic and political supporting Ukraine; expectations of improving relations between the West and Russia, placing responsibility for their deterioration on Russian Federation; and support of strengthening the sanctions for Russia. And vice versa, public opinion in Russian Federation is consolidated on the idea of supporting DPR and LPR by the Government; providing the population of South-Eastern Ukraine with humanitarian

aid; “freezing” the armed conflict; and non-appropriateness of involvement of the Russian troops into combat actions at the neighbor country.

Key words: public opinion, consolidation, point of consolidation.

© Хлаповська Т. Г.

О. Ф. Яцина

ДЕАБСОЛЮТИЗАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ ТРАДИЦІЙНОЇ СІМ'Ї ЯК ЕФЕКТ ПОСТМОДЕРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ІНСТИТУТІВ СІМ'Ї ТА ШЛЮБУ

Здійснюється теоретичний аналіз “цінності” як психологічної категорії. Зазначається, що в умовах трансформації сучасного суспільства актуалізується потреба переосмислення та переоцінки значущості цінностей. Усвідомлення смислу конструювання практик шлюбно-сімейного партнерства пов'язується з ціннісною рефлексією, що визначає ставлення суб'єкта до його індивідуальних цінностей. На думку автора, цінності традиційної сім'ї не сприймаються як абсолютні, коли соціальні орієнтири перестають бути релевантними, а індивід починає проблематизувати те, що раніше не викликало сумнівів щодо доцільності існування сімейних цінностей: шлюбу, батьківства, спорідненості. Відмічено, що деабсолютизація традиційних цінностей сім'ї відбувається у зв'язку з переосмисленням традиційних ролей жінки і чоловіка, які по-різному бачать себе в стосунках одне з одним. Зроблено висновок про множинність сучасних практик шлюбно-сімейного партнерства як відмітну ознаку постмодерних трансформацій інститутів сім'ї та шлюбу, змінюваності цінностей традиційної сім'ї.

Ключові слова: цінності, рефлексія, шлюб, батьківство, сім'я, традиційна роль, індивідуальний смисл потреб.

Проблема. В умовах трансформації сучасного суспільства сфера сім'ї, як і решта сфер життєдіяльності людини, піддається змінам, що охоплюють традиційні цінності й соціальні інститути і виявляються в потребі переосмислення та переоцінки їхньої значущості. Ми стаємо очевидцями значних трансформацій ролі сім'ї, її соціальних функцій, структурних і ціннісно-сміслових змін. Процеси, що відбуваються в інститутах сім'ї та шлюбу, потребують наукового осмислення, формування відповідних теоретичних підходів, за допомогою яких вони можуть бути пояснені.

Чимало дослідників схиляються до думки, що підґрунтям суспільних трансформацій є зміна соціальних цінностей. “Суспільство на кожному щаблі свого розвитку задає особистості, що розвивається, деякі загальні принципи сприймання й інтерпретації світу, визначає значення тих чи тих аспектів життя, формує спрямованість на певні цінності” [1, с. 430]. Актуалізуються дослідження цінностей у зв’язку з дискусіями між представниками вже усталених систем моральності, для яких постмодерн означає руйнування всіх попередніх цінностей і регулятивних механізмів моралі [2], і тими, хто вважає, що сприймання цінностей як метанарацій свідчить про їх непридатність для розв’язання нових проблем, з якими стикається сучасне суспільство і які неможливо однозначно подолати в рамках традиційних практик. На цьому тлі все більш чітких обрисів набувають цінності суспільства постмодерну з новою раціональністю, іншим модусом мислення, осмислення таких цінностей, як індивідуалізм, свобода вибору, толерантність, інтимність, приватність, з переосмисленням цінностей подружжя, батьківства, спорідненості і пов’язаного з усім цим формування суб’єктності. Та попри це традиційні сімейні цінності і далі функціонують у практиках розширеної, нуклеарної, бінуклеарної сім’ї.

Мета статті: теоретичний аналіз рефлексії цінностей, що відповідають смислу конструювання різних практик шлюбно-сімейного партнерства.

У широкому значенні цінності являють собою концентроване вираження досвіду життєдіяльності конкретної соціальної спільноти. Функціональна роль цінностей безпосередньо пов’язана із самим фактом життя людини в соціумі: “без них життя суспільства було б неможливим; функціонування соціальної системи не могло б зберегти спрямованість на досягнення групових цілей; індивіди не могли б отримувати від інших те, що їм потрібно в плані особистих і емоційних стосунків; вони б не відчували в собі необхідну міру порядку і спільності цілей” (Kluckhohn, 1951, цит. за [5, с. 35–36]). Таке розуміння функціональності цінностей схиляє до міркувань про зміст цінностей традиційної сім’ї, керуючись якими людина діє відповідно до тих смислів і цінностей, які несвідомо, архетипово сприймаються протягом тривалого часу і конвенційно закріплюються в соціумі, незалежно від зовнішніх впливів. Проте очевидним є те, що не всі соціальні цінності, усвідомлені і визнані індивідом як такі, реально асимілюються ним і вважаються відтак індивідуальними цінностями. Індивідуальні цінності стають такими, тому що розуміння їхнього значення й артикулювання одних з-поміж інших є специфічними для кожного у власному життєтворенні, і вагому роль у цьому відіграє ціннісна рефлексія.

Ціннісну рефлексію розуміють як форму оцінкового ставлення суб'єкта до його індивідуальних цінностей. Якщо в традиційному світі норми, правила задавалися суспільством і розглядалися як універсальні, то сьогодні кожен може мати свою ціннісну рефлексію, визначену індивідуальним смислом потреб, переконань, спрямованістю, цілями, життєвим проектом. Як відомо, багато соціальних цінностей індивід засвоює в процесі соціалізації, що функціонує, зокрема, через інститут сім'ї, та тільки найбільш значущі стають результатом рефлексії власних думок, переживань, вчинків, які в сукупності припускають його вільний ціннісний вибір. Отже, цінності усвідомлюються в процесі особистого досвіду. Власне, рефлексія цінностей – це вільний акт, він виключно індивідуальний, його унікальність зумовлена суто особистісним аспектом переживань, категоризацією світу, пріоритетністю стилів мислення, програмою поведінки.

Зібрані нами дані підтверджують поширення змін у цінностях щодо практик шлюбно-сімейного партнерства. Цікавим видається аналіз проблем сім'ї в епоху постмодерну, представлений Т. В. Савінковою [10]. Авторка обгрунтовано стверджує, що в епоху культурного розлому, коли все стає конвенціональним, перестає виражати зрозумілі смисли й укладатися в прийняті дефініції, інститут сім'ї не може зберігати колишні соціокультурні параметри. Справді, особливістю розвитку інститутів сім'ї та шлюбу є його нелінійність, уже не спостерігається такого тісного зв'язку і спадкоємності між поколіннями, змінюється сприйняття світу – воно стає поліфонічним. На думку Д. В. Іванова, соціально-історична реальність, інституціональний устрій якої розглядали П. Бергер і Т. Лукман, в останні десятиліття перетворюється в ефемерну, нестабільну. В ній сутність людини відчужується не в соціальну реальність, а у віртуальну [4, с. 19–20]. Власне, віртуальна реальність, на думку Іванова, і є тим простором, у якому вмирають артефакти традиційної культури і народжуються нові. Віртуалізація сім'ї як інституту виявляється в розмиванні його інституціональних ознак, а відтак ціннісного статусу сім'ї в суспільстві.

Існує думка, що зі зміною економічної сфери змінюються і ціннісні орієнтації. Ще в праці Ф. Енгельса “Походження сім'ї, приватної власності і держави” викладено результати наукового аналізу історії людства з ранніх етапів його розвитку й утворення класового суспільства, заснованого на приватній власності, що стало каталізатором у розвитку сімейних відносин. Розподіл праці, економічна свобода жінки впливали на структурно-функціональний устрій сім'ї, конструювання різних шлюбно-сімейних практик. Російська дослідниця В. І. Пищик зазначає, що ціннісні підстави способу життя сучасників

змінюються: у часовому спрямуванні – з майбутнього на теперішнє, з ієрархії поколінь – на себе, з традиціоналізму – до інновацій, з більш теплих стосунків – до формальних, до згортання інституту сім'ї, стирання статевих привілеїв і відмінностей [7]. Насправді реалією часу є не обов'язковість укладання шлюбу, відмова від створення сім'ї заради особистісного, професійного зростання, відмова від народження дитини чи перекладання батьківських функцій на тих, хто їх за сферою своєї професійної діяльності готовий замінити: нянь, гувернерів, доглядальниць. У тому, що для індивіда професійне зростання, прагнення досягти високого соціального статусу, тобто “несімейні” цінності, стають визначальними, ми також вбачаємо зниження цінностей традиційної сім'ї. Вочевидь, суспільні трансформації, що відображаються в суспільних дискурсах, так само впливають на переоцінку цінностей традиційної сім'ї та визнання переваги чи то за індивідуальними, чи за соціальними цінностями, які мають важливе значення як у становленні й розвитку суб'єктного потенціалу особистості, так і відображаються на виборі практик шлюбно-сімейного партнерства. В основі суб'єктності бачимо здатність індивіда до конструювання власного життя, здійснення зважених життєвих виборів. Думаємо, що ціннісний аспект є визначальним у з'ясуванні релевантності соціальних обмежень, норм, стандартів чи стереотипів. Отже, ціннісне самовизначення впливає на вибір практик шлюбно-сімейного партнерства, адже здійснюється індивідом на основі розуміння ним особистісної важливості його смислу практикування.

Проте спробуймо спочатку визначити зміст поняття “цінність”. Ставлення до цінностей як до міри, що відображає певну значущість елементів реальності, з якими стикається суб'єкт, поділяють такі дослідники, як Б. С. Братусь, Д. О. Леонтьєв, М. Рокич, Л. С. Рубінштейн, В. Ф. Сержантов, В. Білскі, Я. Гудечек, Г. Ріккерт, В. Франкл, С. Шварц та ін. До прикладу, розгляньмо визначення Г. Ріккерта, яке відображає типове розуміння зазначеного підходу. Вважають, що “сутність цінностей полягає в їхній значущості, а не в їхній фактичності, вони виступають як ідеальна загальна норма, що надає реальності смислу” (цит. за [8, с. 4]). Зауважимо, що різні автори надають цінностям як значущості різних смислів. Так, Д. О. Леонтьєв наголошує, що цінності можуть бути тільки свідомі; М. Рокич запропонував універсальні шкали цінностей; універсальний характер життєвих цінностей відмічав В. Франкл; інші дослідники вважають за доцільне розподіляти цінності за сферами: соціальні, біологічні (С. Шварц, В. Білскі). Уявлення про цінності як про вибір поділяють Дж. Роттер, К. Роджерс та ін.

Розгляньмо феноменологічне тлумачення цінностей, обґрунтоване Д. О. Леонтєвим. Дослідник зазначає, що людські цінності можна описати такими ознаками: “1) загальна кількість цінностей, що є здобутком людини, порівняно невелика; 2) усім людям властиві однакові цінності; 3) цінності організовані в системи; 4) витоки людських цінностей лежать у культурі, суспільстві і його інститутах та особистості; 5) вплив цінностей спостерігається практично в усіх соціальних феноменах, що заслуговують на вивчення” [6]. Це, власне, підтверджує думку як про архетиповість людських цінностей, так і про їхню значущість, зумовлену індивідуальним життєвим досвідом. Тому можемо припустити, що люди обирають для себе різні цінності, адже кожен індивід, стикаючись з різними виявами реальності, визначає для себе їхній індивідуальний вартісний смисл. Це дає підстави говорити про індивідуальний смисл цінностей, на основі якого людина і здійснює свій вибір. Звідси випливає, що цінності – це суб’єктивна категорія, оскільки оцінку важливості для себе будь-якої ситуації, що виникає як об’єктивна реальність, дає індивід, виступаючи в ролі суб’єкта цієї реальності.

Слід звернути увагу і на те, що цінності пов’язані з культурою і соціальним середовищем, а тому їм властива мінливість; через це, власне, і відбувається переоцінка цінностей. Про механізм зміни цінностей говорив свого часу Л. С. Рубінштейн. На його думку, у процесі життя йде постійна переоцінка цінностей, що є закономірним результатом перебудови стосунків людини зі світом. Процес задіяння, актуалізації, відкидання чи відновлення різних цінностей зумовлений не тільки ситуацією, що змінюється, а й розвитком особистого життя людини. Учений вважав, що “постійна переоцінка цінностей є закономірним результатом діалектики життя людини, зміни, перебудови її стосунків зі світом, з іншими людьми, суспільством. У результаті зміни внутрішніх умов вступають у дію, актуалізуються ті чи ті цінності. Конкретний аналіз конкретної ситуації виявляє динаміку різних цінностей: їх відкидання і відновлення. Однак не тільки у зв’язку з конкретною ситуацією, а й у зв’язку з розгортанням, розвитком, становленням усього особистого життя людини може бути зрозумілою історія актуалізації одних цінностей і відкидання інших” [8, с. 52].

На зміни в системі цінностей вказує і М. С. Яницький. Дослідник вважає, що одним із чинників цих змін є соціально-історичні умови, на тлі яких розвивається особистість: “Мінливість суб’єктивних цінностей і смислових переваг пов’язана з об’єктивністю реального процесу життя індивіда і суспільства, в якому система цінностей виявляється і який є їхнім відображенням” [14, с. 56]. Фактично цінності

зумовлюють вибір індивіда: якщо вони значущі для нього, то включаються в його систему цінностей, що викликає якісні зміни системи. При цьому не варто забувати і про те, що цінності потребують постійного позитивного підкріплення. Коли цього не відбувається, може настати ціннісний конфлікт (К. Роджерс). У такому випадку людина вимушена змінювати одну цінність на якусь іншу, а це означає набуття іншого смислу цінністю, що впливає на вибір індивіда.

Виходить, що певні цінності з часом можуть ставати рудиментарними і малозатребуваними, що й відбулося, зокрема, з такими традиційними типами сімей, як патріархальні і матріархальні. Психологічною детермінантою цього, на нашу думку, стала втрата смислу конструювання такої практики для суб'єкта. Відбувається те, що, Л. Ю. Бляхер охарактеризував як структуру, що “продовжує існувати, але перестає бути абсолютною, тотальною. ... Динамізм може виявлятися тільки в тому випадку, коли смислу, що виникають за межами структури, увійдуть до неї, переструктурують її елементи” (цит за: [7, с. 231]). Певна річ, вищезазначені типи сім'ї були визначені соціально-психологічними орієнтирами потреб, цінностей, які встановлювалися соціокультурною традицією. Характерною ознакою традиційного суспільства і шлюбно-сімейних практик, які воно продукувало, було конструювання на бінарних цінностях: любов-ненависть, вірність-зрада, ієрархія-егалітарність, гріх-добродійність, батьківство-бездітність. У постмодерних практиках шлюбно-сімейного партнерства смисл стосунків пов'язаний із цінностями, які ми розглядаємо не як бінарні опозиції, а як різноманітні смисли життєконструювання, що мають право на існування, якщо індивід усвідомлює їхню ціннісність для себе і приймає її як цінність для Іншого. Тому сучасні практики шлюбно-сімейного партнерства конструюються на різних принципах: і залежності, і рівності, і автономії, і насолоди, і уникнення самотності, і прагнення самотності, і ... залежно від смислу індивідуальних потреб.

У сучасних дослідженнях сім'ї і шлюбу все більше наголошується на зростаючій суб'єктності індивіда в сім'ї, індивідуалізації поведінкових стратегій чоловіків і жінок, що спільно проживають. Натомість у традиційній сім'ї реалізація суб'єктності обмежена через визначеність соціумом універсальності сімейних цінностей, через обмеження та заборони, що встановлюються нормами, традиціями. Тому можемо припустити, що, долаючи їх, суб'єкт намагається досягти бажаного розвитку своєї суб'єктності. Доцільність цього припущення є методологічно зумовленою, тому що категорія “суб'єкт” підкреслює активність індивіда в перетворенні буття і відповідає його внутрішньому змісту. У контексті суб'єктного підходу (Б. Г. Ананьєв,

С. Л. Рубінштейн, А. В. Брушлинський, К. О. Абульханова-Славська, А. Л. Журавльов, С. К. Нартова-Бочавер, А. Р. Тиводар та ін.) акцент робиться на перетворенні реальності зовнішнього світу відповідно до структури сконструйованих особистісних смислів.

Цінності традиційної сім'ї не сприймаються як абсолютні, коли соціальні орієнтири перестають бути релевантними, а індивід починає проблематизувати те, що раніше не викликало сумнівів щодо доцільності існування цінностей шлюбу, батьківства, спорідненості. Традиційна сім'я, організована таким чином, аби зберегти спосіб життя старшого покоління, повторити батьків у дітях, та інститут сім'ї, що традиційно покликаний підтримувати прийняті в суспільстві культурні взірці, загалом змінюються, відходячи від того традиційного вигляду, до якого ми звикли. Абсолютна цінність сім'ї як триєдиного зв'язку: шлюб-батьківство-спорідненість – втрачає свій універсальний смисл. Найбільш значущими стають не родинні стосунки, а подружні, партнерські, основою яких є вільний вибір чоловіка і жінки, що має цінність для них завдяки виключно внутрішньому змісту. Спільність біографічної ситуації стає відтак більшою цінністю для партнерів, ніж те, що протягом усього свого існування реалізовував інститут сім'ї – родові цінності сім'ї та шлюбу. Л. І. Савінов [9] до родових цінностей сім'ї відносить: складний спектр стосунків між чоловіком і жінкою, вищою цінністю яких є любов; народження дітей – цінність, у процесі досягнення якої виявляється не тільки біологічний інстинкт, а й формуються важливі духовні і соціальні параметри; різні ціннісні орієнтації, завдяки яким у сфері спілкування члени сім'ї мають змогу зануритися у світ людяності. Цьому сприяють ролі жінки, чоловіка, батька, матері, сина, доньки тощо.

Поряд із цим Л. Ф. Бурлачук і Л. О. Коростильова трансформацію шлюбних цінностей розглядають у змісті шлюбних стосунків, що детермінуються персоніфікованою психотерапевтичною функцією, яка забезпечує психологічний комфорт, особистісне зростання подружжя [3]. На їхню думку, вибір цінностей (сімейних і/чи індивідуальних) у практиках шлюбно-сімейного партнерства можна представити таким чином:

1) паритет традиційних сімейних та індивідуальних цінностей: егалітарна сім'я, бінуклеарний шлюб;

2) переважання індивідуальних цінностей (індивідуальні ціннісні орієнтації мають для партнерів більш високу значущість порівняно із сімейними цінностями): чайлдфрі, snack-шлюб; вільний шлюб; шлюб за контрактом;

3) різні цінності партнерів: один із партнерів віддає перевагу індивідуальним, а інший – сімейним цінностям: монобатьківські сім'ї, сезонний шлюб, конкубат, цивільний шлюб, екстериторіальний шлюб;

4) дифузні цінності (в різні періоди домінують то індивідуальні, то сімейні цінності): кар'єрні/бікар'єрні шлюби.

Із традиційних уявлень про сім'ю впливає, що сімейні цінності особистості пов'язані із самоутвердженням особистості в майбутньому, підтвердженням потреби в любові та визнанні, досягненням стабільності і захищеності, отриманням необхідного рівня матеріального добробуту, задоволенням потреб у сексуально-інтимних стосунках. Вивчаючи чинник успішного формування сімейних цінностей у формі цінностей-стосунків, цінностей-якостей, цінностей-знань, умінь, навичок, дослідники наголошують, що вони формуються в батьківській сім'ї (В. І. Барський, І. В. Дубровіна, В. С. Круглов, А. М. Прихожан, І. В. Бестужева-Лада, та ін.). Не заперечуючи цього, вважаємо необхідним наголосити на тому, що дискурс традиційної сім'ї є вже іншим – у сучасних реаліях він перестає бути універсальним. За висловом Ж. Ліотара, стає таким, що переживає “сутінки метанарації”, тому що перестають бути універсальними потреби у створенні сім'ї, укладанні шлюбу, виконанні батьківства. Тому що для самореалізації зовсім не обов'язково брати шлюб, а щоб стати батьком/матір'ю потрібно бути психологічно готовими до здійснення виховної функції, що є сумнівним корелятом офіційних шлюбних стосунків. Людська суб'єктність формується у світі, представленому різними дискурсивними практиками, тому Я не обмежується тільки свободою вибору цих практик, а й має можливість вільно їх створювати, керуючись індивідуальним смислом потреб. До того ж ідеться про легітимацію різних практик шлюбно-сімейного партнерства, батьківства. Що ж до дискурсу традиційної сім'ї, то ціннісний смисл практик шлюбно-сімейного партнерства орієнтований більшою мірою на цілі, пов'язані зі самоздійсненням особистості як соціально-ціннісної якості, ніж на функції сім'ї як самодостатньої цінності. Це реалізація різних практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства, де “людина усвідомлює і відстоює своє право бути відмінною від інших, за власним бажанням вибирати моделі щастя і відповідного способу життя [2, с. 37].

Свідченням того, що цінності традиційної сім'ї сьогодні вже не розглядають як абсолютні, є поширення різноманітних моделей гендерних стосунків. З переосмисленням традиційних ролей жінки і чоловіка, які по-різному бачать себе у стосунках одне з одним, причому жінка стає більш активним суб'єктом цих перетворень, відбувається і

переоцінка цінностей традиційної сім'ї. Зауважимо, що питання про ідентичність – це питання про єдність особистості з погляду безперервності і внутрішньої узгодженості. За Ю. Габермасом, котрий виділяв особисту і соціальну ідентичності, між ними як двома вимірами балансує Я-ідентичність. Соціальна ідентичність інтегрує різні вимоги рольових систем, до яких належить людина. Засвоєння і відтворення соціальних ролей, дотримання культурних традицій не завжди збігаються з усвідомленням їх як ціннісних, смислотиттєвих настановлень, переконань. Підтримання балансу відбувається в процесі взаємодії Я й Іншого, інших, коли людина виявляє свою ідентичність, намагаючись відповідати нормативним очікуванням партнера. Водночас людина прагне до самовираження своєї неповторності [12, с. 7]. Показово, що емансипація жінки відкриває для неї таку індивідуальну цінність, як кар'єрне зростання. Вирішуючи дилему: кар'єра чи сім'я, кожен намагається обрати шлях найменших втрат або найбільших набутків. І хоча перспективи професійного зростання не суперечать бажанню жінки бути в шлюбі, вона не обов'язково обирає для себе традиційні шлюбні стосунки і може надавати перевагу стосункам без наміру їх офіційного оформлення. Такий вибір часто здійснюють і чоловіки. Проте для партнерів обох статей цінністю в стосунках стає інтимність як емоційний зв'язок між партнерами, що вимагає, з одного боку, бути разом, з другого – зберігати автономність й індивідуальність. Ці цінності, які культивує індивід, не є ідентичними із сексуальністю – відчувати інтимність можна і без сексу. Останнім часом суспільний дискурс усе більше заповнюється темою партнерських практик людей однієї сексуальної орієнтації, які не тільки проживають разом, а й виховують дітей. І хоча їхнє проживання не є законним з погляду права, ці люди всупереч суспільній думці живуть разом і їхні стосунки ґрунтуються на “вічних” цінностях – любові і прихильності, взаємній довірі і домовленості.

Цінності традиційної сім'ї, “як броня”, досі прикривали індивіда, оберігаючи його від численних ситуацій особистісного вибору і відповідальності за нього. В умовах руйнування чи послаблення традицій людині потрібен уже інший рівень відчуття своєї особистої цінності і самодостатності, щоб самій зробити всі необхідні вибори [8, с. 130]. Тому індивідуальні цінності стають джерелом індивідуальної мотивації, функціонально еквівалентної потребам індивіда. Відтак не обов'язково бути в шлюбі, мати сім'ю, щоб реалізувати себе особистісно чи професійно, можна сконструювати іншу практику партнерства, батьківства, яка буде відповідати індивідуальним ціннісним уявленням особистості.

Як уже зазначалося, частина спільноти бачить цінності традиційної сім'ї в організації шлюбних стосунків, сімейній спорідненості і пов'язаних з ними цінностях батьківства, родинних стосунках, трансгенераційних зв'язках. Тому, не піддаючи жодним чином сумніву те, що сім'я як соціально-психологічна категорія є цінністю, нагадаємо вислів Л. Г. Моргана про те, що сім'я – активне начало, яке ніколи не залишається без змін. Відтак цінності традиційної сім'ї також не є константою. Плюралістичний світ постмодерну надає особистості можливість вибору, покладаючись на почуття довіри-недовіри до існуючих систем, інституцій, інших індивідів. Тому особистість епохи постмодерну сприймає світ через переконаність у вичерпаності щодо себе будь-яких універсалій, зміні наративів, що претендують на панування системи поглядів, цінностей, зокрема на шлюб, сім'ю, батьківство. Відтак людина інформаційного суспільства спрямовує себе на активний пошук можливих альтернатив, до яких відчуває “активну довіру” (Е. Гідденс). Важливо, що “активна довіра” завойовується, а не виходить із соціальних позицій чи гендерних ролей, нав'язаних традиційною сім'єю.

Висновки. Короткий аналіз досліджень проблем цінностей засвідчує, що будь-яка цінність характеризується такими властивостями, як значення та особистий смисл. Особистий смисл цінностей – це їхня пов'язаність із потребами людини. У науковому дискурсі звертається увага на те, що в соціумі змінюються ціннісно-сміслові параметри життя: стандарти і норми втрачають універсальний смисл, нівелюються, змінюється модус мислення – від традиційних альтернатив до визнання множинності, від абсолютизації, універсалізації – до індивідуалізації. Трансформаційні процеси привели до зниження релевантності соціальних норм, традицій, стереотипів; до проблематизації шлюбу, сім'ї, батьківства як цінностей, що вважаються абсолютними в традиційній сім'ї; до переосмислення і переоцінки інших соціальних цінностей. Виявлено, що функціональна роль рефлексії цінностей полягає не тільки в констатації набору індивідуальних цінностей, їхньої ієрархічності для кожного індивіда. Ціннісна рефлексія вказує на зміни значень і смислу життєтворення для кожного індивіда. Послугуючись цим, індивід визначає ціннісний смисл застосування тих чи тих практик шлюбно-сімейного партнерства. Отже, рефлексія цінностей дає індивідові змогу виявити перевагу тих смислів, які відповідають актуальному стану його думок, переживань, цілей. Тому сімейні цінності, що передаються традиціями і нормами, їх проблематизація, індивідуальні цінності та вияви як у зовнішніх, так і внутрішніх стосунках суб'єкта являють собою об'єкт дій, якому індивід дає ціннісно-сміслову оцінку і на підставі якої здійснює вибір як суб'єкт власного

життєтворення. Множинність практик шлюбно-сімейного партнерства, що стала ознакою постмодерних трансформацій інститутів сім'ї та шлюбу, свідчить про те, що й цінності традиційної сім'ї змінюються і вже не є абсолютними.

Л і т е р а т у р а

1. *Анцыферова Л. И.* Психология формирования и развития личности / Л. И. Анцыферова // Человек в системе наук. – М. : Наука, 1989. – С. 426–433.
2. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман. – М. : Логос, 2005. – 390 с.
3. *Бурлачук Л. Ф.* Психологические особенности лиц, испытывающих затруднения при вступлении в брак (на материале службы знакомств) / Л. Ф. Бурлачук, Л. А. Коростылева // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 3. – С. 137–145.
4. *Иванов Д. В.* Виртуализация общества / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2000. – 96 с.
5. *Леонтьев Д. А.* От социальных ценностей к личностным: социогенез и феноменология ценностной регуляции деятельности / Д. А. Леонтьев // Вестник МГУ. Серия 14. Психология. – 1996. – № 4 – С. 35–44.
6. *Леонтьев Д. А.* Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 15–26.
7. *Пищик В. И.* Трансформация ценностно-смысловых составляющих менталитета поколений в условиях социокультурного кризиса России [Электронный ресурс] // Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/psikhologiya-transformatsii-mentalnosti-pokolenii#ixzz3SsiJgKgM>
8. *Рубинштейн С. Л.* Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 191 с.
9. *Савинов Л. И.* Семейведение : учеб. пособие / Л. И. Савинов. – Саранск : Изд-во Мордов. ун-та, 2000. – 196 с.
10. *Савинкова Т. В.* Институт семьи в эпоху постмодерна / Т. В. Савинкова // Настоящее и будущее социальных технологий. Социальные технологии XXI века: инновации и реальность : материалы 9 Междунар. науч.-практ. конф. – СПб., 2012. – С. 66–74.
11. *Флиер А. Я.* Культурология для культурологов: Учебное пособие для магистрантов и аспирантов, докторантов и соискателей, а также преподавателей культурологии / А. Я. Флиер. – М. : Академический Проект, 2000. – 130 с.
12. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью (Первые публикации в России) / Юрген Хабермас. – М. : КАМІ; АСАДЕМІА, 1995. – 245 с.

13. Эрштейн Л. Б. Запретная теория ценностей: психологические и социологические следствия представления ценностей как динамических запретов / Л. Б. Эрштейн. – СПб., 2008. – 122 с.
14. Яницкий М. С. Психологические факторы и механизмы развития системы ценностных ориентаций личности : дис. доктора. психол. Наук: 19.00.01 / Яницкий Михаил Сергеевич, Новосибир. гос. пед. ун-т. – Новосибирск, 2000. – 302 с.

References

1. Antsiferova, L. I. (1989). Psikhologiya formirovaniya i rasvitiya lichnosti [Psychology of personality formation and development]. In L. I. Antsiferova, *Chelovek v sisteme nauk* [Human being in the system of sciences] (pp. 426–433). Moscow: Science (rus).
2. Bauman, Z. (2001). *Individualizirovannoe obshchestvo* [Individualised Society]. Moscow: Logos (rus).
3. Burlachuk, L. F. and Korostyleva, L. A. (1995). Psikhologicheskie ocobennosti lits, ispytyvayushchikh satrudneniya npi vstuplenii v brak (na materiale sluzhby zhakomstv) [Psychological features of individuals experiencing difficulties in marriage (based on dating services)]. *Psikhologicheskiye zhurnal* [Psychological Journal], volume 16, no 3, 137–145 (rus).
4. Ivanov, D. V. (2000). Virtualisatsiya obshchestva [Society Virtualization]. St. Petersburg: Petersburg Oriental Studies (rus).
5. Leontyev, D. A. (1996). Ot sotsialnykh tsennostey k lichnostnym: sotsiogenez i fenomenologiya tsennostnoy regulyatsii deyatelnosti [From social values to personal: sociogenesis and phenomenology of value regulation of activity]. *Vestnik MGU. Seriya 14. Psikhologiya* [MSU Bulletin. Series 14. Psychology], 4, 35–44(rus).
6. Leontyev, D. A. (1996). Tsennost kak mezhdistsiplinarnoe ponyatie: opyt mnogomernoy rekonstruktsii [Value as an interdisciplinary concept: the experience of multi-dimensional reconstruction]. *Voprosy filosofii* [Problems of Philosophy], 4, 15–26 (rus).
7. Pishchik, V. I. Transformatsiya tsennostno-smyslovykh sostavlyayushchikh mentaliteta pokoleniy v usloviyakh sotsiokulturnogo krizisa Rossii. In Nauchnaya billioteka dissertatsiy i avtoreferatov disserCat [Transformation of axiological components of generations mentality in terms of socio-cultural crisis of Russia. Scientific library of dissertations and authors' theses disserCat], <http://www.dissercat.com/content/psikhologiya-transformatsii-mentalnosti-pokolenii#ixzz3SsiJgKgM>
8. Rubinsteyn, S. L. (1997). *Chelovek i mir* [Man and the World]. Moscow: Science (rus).
9. Savinov, L. I. (2000). *Semyevedenie: uchebnoe posobie* [Family Studies: Textbook]. – Saransk: Mordoviya University Press (rus).
10. Savinkova, T. V. (2012). Institut semi v epokhu postmoderna [Institution of the family in the postmodern era]. Materialy 9 Mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii “Nastoyashcheye i budushcheye sotsialnykh tekhnologiy. Sotsialnyye tekhnologii XXI veka: innovatsii i realnost” [Materials of IX Intern. scientific. and practical. Conf. “Present and Future of Social

- Technologies. Social Technologies of XXI Century: Innovation and Reality”]. St. Petersburg, pp. 66–74 (rus).
11. Fliyer A. Y. (2000). *Kyulturologiya dlya kulturologov: Uchebnoye posobiye dlya magistrantov i aspirantov, doktorantov i soiskateley, a takzhe prepodavateley kyulturologii* [Culturology for culture experts: A manual for graduate (Master’s Degree Students) and postgraduate (PhD students) students, candidates for doctor’s degree and external PhD students, as well as teachers of culturology]. Moscow: Academic Project (rus).
  12. Habermas In. (1995). *Demokratiya. Razym. Nравstvennost: Moskovskie lektsii i intervyyu (Pervyye publikatsii v Rossii)* [Democracy. Mind. Morality: Moscow lectures and interviews (first published in Russia)]. Moskow: KAMI; ACADEMIA (rus).
  13. Ershteyn, L. B. (2008). *Zapretnaya teoriya tsennostey: psikhologicheskie i sotsiologicheskie sledstviya predstavleniya tsennostey kak dinamicheskikh zapretov* [Forbidden value theory: psychological and sociological consequences of values representation as dynamic bans]. St. Petersburg (rus).
  14. Yanitski, M. S. (2000). *Psikhologicheskie factory i mekhanizmy razvitiya sistemy tsennostnykh orientatsiy lichnosti* [Psychological factors and mechanisms of development of the individual's value orientations system]. D. Sc. Thesis, Novosibirsk State Pedagogical Univesity. Novosibirsk (rus).

Яцина Е. Ф. Деабсолютизация ценностей традиционной семьи как эффект постмодерных трансформаций институтов семьи и брака

Осуществляется теоретический анализ “ценности” как психологической категории. Отмечается, что в условиях трансформации современного общества актуализируется потребность в переосмыслении и переоценке значимости ценностей. Осознание смысла конструирования практик брачно-семейного партнерства связывается с ценностной рефлексией, определяющей отношение субъекта к его индивидуальным ценностям. По мнению автора, ценности традиционной семьи не воспринимаются как абсолютные, если социальные ориентиры перестают быть релевантными, а индивид начинает проблематизировать то, что ранее не вызывало сомнений относительно необходимости существования семейных ценностей: брака, родительства, родства. Подчеркнуто, что деабсолютизация традиционных ценностей семьи происходит в связи с переосмыслением традиционных ролей женщины и мужчины, которые по-разному представляют себя в отношениях друг с другом. Сделан вывод о множественности современных практик брачно-семейного партнерства как отличительном признаке постмодерных трансформаций институтов семьи и брака, изменемости ценностей традиционной семьи.

Ключевые слова: ценности, рефлексия, брак, родительство, семья, традиционная роль, индивидуальный смысл потребностей.

Yatsyna O. F. Deabsolutisation of Traditional Family Values as an Effect of Postmodern Transformations of Family and Marriage Institutes

The article gives theoretical analysis of “values” as a psychological category. It is indicated that in conditions of modern society transformations, the need of reinterpretation and reevaluation of values’ significance is actualized. The realisation of the sense of construction of matrimonial and family partnership practices is provided by axiological reflection, which defines the subject’s attitude to his individual values. The author believes that traditional family values are no longer considered as absolute when social markers are no longer relevant, and an individual begins to problematise what previously aroused no doubt regarding the necessity of existence of family values: marriage, parenthood, kinship. It is noted that deabsolutisation of traditional family values is due to the reinterpretation of the traditional roles of men and women who present themselves in different ways in relationship with each other. It is concluded that the multiplicity of modern practices matrimonial partnership as a hallmark of postmodern transformations of the institutions of family and marriage, the variability of the values of the traditional family.

Key words: values, reflection, marriage, parenthood, family, traditional role, individual sense of needs.

© Яцина О. Ф.

МАСОВА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ, ЇЇ ЕТНІЧНІ КОМПОНЕНТИ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ

О. Ю. Дроздов

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОЛОДІ ПІД ЧАС МІЖДЕРЖАВНОГО КОНФЛІКТУ 2014 РОКУ

Розглядається кроскультурна специфіка масової геополітичної свідомості (МГПС) молоді країн-учасниць російсько-українського конфлікту. Наведено результати проведеного у жовтні-листопаді 2014 р. психосемантичного дослідження геополітичних уявлень українських та російських студентів про різні країни світу. За допомогою асоціативного тесту виокремлено основні соціальні уявлення щодо Росії та України (включаючи її західний та східний регіони, а також Крим), провідних країн Заходу (США, Німеччина, Велика Британія, Франція, Канада) та Сходу (Китай, Японія). Показано, що кроскультурні відмінності найбільше проявляються в уявленнях про Росію, Україну (у т. ч. західноукраїнський регіон) та США. Отримані дані дають підстави припустити поширення у вітчизняній суспільній думці феномена “антиросійськості”, тоді як “антиукраїнськість” російських студентів пов’язується з антиамериканськими настановленнями. На тлі міждержавного конфлікту в МГПС вітчизняної та російської молоді відмічено обмежений вияв механізму “дзеркального відображення”, який стосується сприймання агресивності політики Іншого. Також зауважено вияви механізмів стереотипізації, міфологізації та ідеалізації, інгрупового та аутгрупового фаворитизму, аутгрупової дискримінації, персоналізації.

Ключові слова: масова геополітична свідомість (МГПС), геополітичні уявлення, механізми МГПС, Україна, Росія, конфлікт.

Проблема. Геополітична свідомість є формою відображення подій та явищ “політичного світу” крізь призму “географічного світу” шляхом ототожнення певного географічного простору з політикою, яка там здійснюється. Зрозуміло, що для політичної психології інтерес становить феномен саме масової геополітичної свідомості (МГПС), тобто рівень побутового, неелітарного, нефахового відображення геополітичних явищ [1].

Одна з особливостей МГПС полягає в тому, що притаманні їй образи та уявлення є специфічним різновидом соціальних знань. Справа тут не лише в тому, що зміст МГПС стосується переважно соціальних (колективних) суб'єктів – держав, міждержавних утворень, регіональних спільнот та відносин між ними. Джерелом переважної більшості геополітичних уявлень є соціальні інститути (ЗМІ, система освіти тощо), чим пояснюється певна їх стереотипизованість; лише деякі компоненти МГПС можуть бути продуктом безпосереднього життєвого досвіду (уявлення про окремі регіони, населені пункти тощо). Крім того, інтерпретація геополітичної реальності багато в чому зумовлена соціальними чинниками – нормами, цінностями та смислами культури. Як наслідок, саме кроскультурні відмінності у МГПС часто є найбільш “рельєфними” (а отже, найбільш перспективними для дослідження).

А проте гострий російсько-український конфлікт, що розпочався у 2014 р., не міг не вплинути на МГПС громадян обох країн, зокрема на сприймання ними власних та інших країн. Цілком закономірним було те, що дані опитувань, проведених у цей період у Росії та Україні, відображали зростання антипатії до іншої сторони [3; 4]. Але практично всі ці дослідження мали соціологічний характер і фіксували переважно емоційне ставлення до геополітичних акторів (до того ж кількість останніх була найчастіше невеликою). Як наслідок, має місце нестача власне психологічних досліджень у цьому напрямку. У межах дослідницького проекту “Психологія масової геополітичної свідомості” ми провели низку психосемантичних досліджень МГПС як серед вітчизняної, так і серед російської молоді.

Метою статті є аналіз психосемантичних особливостей масових геополітичних уявлень молоді України та Росії на тлі міждержавного конфлікту, а також механізмів формування цих уявлень.

Загальна вибірка (170 осіб) охоплювала дві групи. Вітчизняну склали 110 студентів Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (середній вік – 20 років), які були учасниками дослідження у жовтні 2014 р. Російську групу, опитування якої проводилось у листопаді 2014 р., утворили 60 студентів низки вишів м. Санкт-Петербург: Санкт-Петербурзького державного університету, Балтійського державного технічного університету “Воєнмех ім. Д. Ф. Устинова”, Санкт-Петербурзького державного політехнічного

університету, Першого Санкт-Петербурзького державного медичного університету імені акад. І. П. Павлова (середній вік – 22 роки)¹. Геополітичні уявлення досліджувалися за допомогою асоціативного тесту – одного з класичних методів психосемантики, зокрема при вивченні соціальних уявлень. Стимулами при цьому стали назви дев'яти країн світу (які, за даними наших попередніх досліджень, становлять основу геополітичних ментальних карт світу громадян України) і трьох регіонів України (Західна та Східна Україна, а також Крим).

Статистична обробка передбачала контент-аналіз відповідей-асоціацій, у ході якого виокремлювались основні смислові групи з частотою згадування не менш як 10 %. На думку ряду дослідників, показник частоти вільних асоціацій може вказувати на так зване “ядро” соціального уявлення, тобто його найстабільнішу і найстійкішу складову, пов'язану з колективною пам'яттю групи, її цінностями та нормами [2]. Отже, обраний метод підрахунку дав змогу виявити своєрідні “ядерні” (“базові”) геополітичні соціальні уявлення.

Результати контент-аналізу (табл. 1; 2) свідчать про те, що більшість виявлених смислових асоціацій в обох групах відрізнялись, хоч іноді мали місце і певні спільні або майже спільні (з незначними відмінностями) тенденції. Спочатку торкнемось асоціацій, пов'язаних з країнами-учасницями конфлікту.

Так, якщо стосовно *Росії* серед українців домінували негативні асоціації (що є зрозумілим), то в групі росіян не виявилось певної однозначної (домінантної) тенденції – тут був набір фрагментарних, протилежних за змістом соціальних уявлень політичного характеру. Той факт, що “Росія-держава” виступала одночасно як у “добрій”, так і “поганій” іпостасях, свідчить про полярність уявлень про власну державу в МГПС росіян. І хоча дві смислові групи асоціацій (“В. Путін” і “Авторитаризм”) виявилися спільними, все ж таки уявлення про сутність російської політики в обох групах відрізнялися. Про це говорить наявність смислових груп “Агресія, ворожість, війна” (що домінує серед українців і якої не виявлено в росіян) та “Справедлива й миролюбна політика” (переважає у росіян).

---

¹ Автор висловлює глибоку подяку О. Г. Конфісахору (СПбДУ) за допомогу в організації дослідження.

Таблиця 1

**Асоціації щодо країн/регіонів та їхній частотний показник
(жовтень 2014 р., Чернігів) (частота у %)**

США	Росія	Німеччина
1. Демократія, свобода (20) 2. Багатство, гроші (17) 3. Б. Обама (15) 4. Сила, впливовість (15)	1. Агресія, ворожість, війна (39) 2. Диктатура, авторитаризм (16) 3. В. Путін (12) 4. В. Путін–інвективи: “Ла-ла-ла”, “ПТН-ПНХ” і т.ін. (11)	1. Стабільність, порядок (22) 2. Розвинена країна (11) 3. Фашизм, війна (10) 4. А. Меркель (10) 5. Автомобілі (10)
Україна	Велика Британія	Китай
1. Безлад, нестабільність, хаос (15) 2. Занепад, бідність, погане життя (12) 3. Війна, АТО (11) 4. Батьківщина, патріотизм (10)	1. Королева, монархія (26) 2. Стабільність, порядок (15)	1. Китайські товари, виробництво (12) 2. Економічний та науково-технічний розвиток (10) 3. Чисельність населення (10)
Франція	Японія	Канада
1. Стабільність, порядок (14)	1. Високорозвинена країна (19) 2. Екзотична національна культура (15) 3. Техніка і науково-технічний прогрес (12)	1. Спокій, стабільність, порядок (15)
Західна Україна	Східна Україна	Крим
1. Національна культура, традиції (13) 2. Єдність, згуртованість (13) 3. Патріотизм (12) 4. Націоналізм, бандерівці (10) 5. Мир, спокій, стабільність (10)	1. Війна, АТО (25) 2. Сепаратизм, зрада (10)	1. Україна, “Крим наш” (18) 2. Окупація, захоплення (12) 3. Не-Україна, Росія (11)

Таблиця 2

Асоціації щодо країн/регіонів та їхній частотний показник
(листопад 2014 р., Санкт-Петербург) (частота у %)

США	Росія	Німеччина
1. Агресія, домінування та втручання у справи інших (28) 2. Війна, зброя (13) 3. Країна у боргах (10)	1. Справедлива та миролюбна політика (10) 2. В. Путін (10) 3. Нестабільність, непослідовність (10) 4. Авторитаризм, псевдодемократія (10)	1. Стабільність та порядок (17)
Україна	Велика Британія	Китай
1. Хаос, розкол країни (25) 2. Війна (15) 3. Націоналізм, антиросійська політика (12)	1. Монархія, королева (25) 2. Традиції, консерватизм (18)	1. Розвиток (18) 2. Сила, впливовість (12) 3. Дружба з Росією (12)
Франція	Японія	Канада
1. Національна культура (15) 2. Несамостійність, слабкість, залежність від США (13)	1. Техніка і технології (15) 2. Національна культура і традиції (13) 3. Розвиток (12) 4. Територіальні претензії до Росії (Курили – 10)	1. Зв'язок та залежність від США (12) 2. Стабільність, спокій (12) 3. Клен (12)
Західна Україна	Східна Україна	Крим
1. Агресія, війна (32) 2. Націоналізм, русофобія (18) 3. Проамериканська політика (12)	1. Війна (25) 2. “Наші люди” (росіяни, друзі, сусіди – 10)	1. “Наш”, Росія (40) 2. Курорт (18)

Щодо *України* в обох групах були дві спільні асоціації – “Безлад, хаос” та “Війна” (хоча перша в російській групі включала уявлення про розкол країни). Імовірно, така схожість сприймання пов'язана з об'єктивними соціально-політичними процесами та подіями в Україні того періоду, які суттєво зменшували діапазон інтерпретації ситуації. Природною можна вважати незначну поширеність серед росіян економічних асоціацій про Україну, актуалізованих у МГПС вітчизняних студентів. Також зрозумілою є фактична біполярність асоціацій

“Націоналізм, антиросійська політика” (у росіян) та “Батьківщина, патріотизм” (в українців).

Цілком закономірними є відмінності в уявленнях молоді про *Західну Україну*. Спільною тут була лише одна смислова група – “Націоналізм”, хоча серед росіян ця асоціація поєднувалась із русофобією (а також, на рівні тенденції, із фашизмом та нацизмом). Основні відмінності полягали в тому, що, по-перше, у МГПС росіян образ цього регіону був надмірно політизованим, тут майже не простежувалися культурні асоціації; по-друге, унаслідок впливу офіційної російської пропаганди ця територія асоціювалась із агресією та війною (“війну на Схід України принесли націоналісти із Заходу”). Також цей регіон асоціювався зі США та проамериканською політикою. Як побачимо далі, росіяни схильні пов’язувати все антиросійське саме зі США.

Схожість базової асоціації щодо *Сходу України* (“війна”) є цілком очікуваною, як і відмінності в оцінках учасників тих подій: “сепаратисти” для українців та “наші люди” для росіян. Закономірною також є схожість основних асоціацій щодо *Криму*, які можна визначити відомою формулою “Крим наш”: “Наш, Росія” – для росіян, та “Наш, Україна” – для українців, хоча частота першого уявлення була більшою, ніж другого. Відмінності полягали в тому, що у МГПС російських студентів Крим виступав також як курортний регіон, тоді як у вітчизняних студентів його образ був суто політизованим.

Розгляньмо відтак геополітичні асоціації щодо інших країн світу. Передусім слід звернути увагу на те, що стосовно *США* мав місце не просто різний, а, власне кажучи, семантично протилежний асоціативний ряд – негативний серед росіян та позитивно-нейтральний – серед українських студентів (це стосувалося не лише політичних, а й економічних аспектів). З одного боку, це цілком закономірно, а з другого – свідчить, що у МГПС молоді обох країн США виконують роль “Значущого Іншого”.

Основною асоціацією щодо *Німеччини* в обох групах був відомий стереотип “Стабільність і порядок”. Цікавим виявилось те, що, на відміну від вітчизняних студентів, серед росіян не виявлено жодних інших значущих смислових груп. Цілком очікуваним явищем стала схожість базових “монархічних” асоціацій щодо *Великої Британії*.

Що ж до *Китаю*, то було виявлено лише одну схожу асоціацію – “розвиненість”. На відміну від вітчизняних студентів, які сприймали Китай крізь призму товарів цієї країни та численності населення, для росіян значущими були політичні характеристики – сила та впливовість, а також дружні стосунки із власною країною. Разом з тим

спільним для обох груп було те, що всі виокремлені смислові групи мали нейтральний або позитивний зміст.

Цікавим видається також те, що спільних смислових груп відповідей не виявлено щодо **Франції**. Якщо в українській групі був виражений лише один стереотип (“порядок і стабільність”), то в російській групі Франція асоціювалась із національною культурою, а також із політикою, що оцінювалася критично (“несамостійна”, “про-американська” тощо). Останнє, мабуть, було пов’язано із ситуативними політичними чинниками (санкції проти Росії), адже, як відомо, у МГПС росіян уже тривалий час спостерігається певний позитивний “ефект ореолу” Франції.

А ось сприймання **Японії** молоддю двох порівнюваних країн виявилось найбільш схожим, адже в обох групах фактично повторювалися три смислові групи асоціацій (“Техніка і НТП”, “Розвиток” та “Національна культура”). Отже, сприймання “Країни Сонця, що сходить” було найбільш стереотипізованим та міфологізованим (можливо, тому, що ця країна не мала й досі не має міцних та глибоких зв’язків ані з Росією, ані з Україною). Єдина відмінність полягала в тому, що в російській групі часом згадувався російсько-японський територіальний конфлікт на Курилах.

В обох групах досліджуваних була виражена лише одна спільна асоціація щодо **Канади** (“Стабільність, спокій”). Водночас у російській групі поряд із “кленовими” асоціаціями мали місце критичні оцінки проамериканської зовнішньої політики цієї країни.

Отже, на основі отриманих даних можна виокремити низку тенденцій. По-перше, приблизно половина уявлень про Україну та Росію в обох групах була схожою або ідентичною, що свідчить про вагому роль стереотипізації. Особливо цікавим видається те, що на тлі гострого воєнно-політичного конфлікту та значного пропагандистського впливу в обох державах ми не спостерігаємо вираженої дії механізму “дзеркального відображення” (принаймні у його класичному варіанті). Вияв цього механізму стосувався лише сприймання агресивності політики Іншого, але навіть тут була певна асиметрія – українці приписували ворожість та агресивність Росії (39 % – максимальна частота поміж усіх соціальних уявлень цієї групи), а росіяни – Західній Україні (частота – 32 %, що поступається лише уявленню “Крим-наш”) та США (28 %).

По-друге, щодо інших країн Заходу та Сходу в обох групах також спостерігалася помітна стереотипізація (найбільше – щодо Японії), а ще – певна міфологізація та ідеалізація (це не стосується США, з якими в росіян пов’язаний негативний ефект ореолу).

По-третє, в обох групах помічено вияви помірковано вираженого механізму (ефекту) інгрупового фаворитизму. Разом з тим аутгруповий фаворитизм помітнішим був серед українців (як і персоніфікація), натомість аутгрупова дискримінація – серед росіян.

Насамкінець, в обох групах домінували різні політичні асоціації щодо інших країн. Так, для вітчизняних студентів значущими були уявлення про наявність в інших країнах стабільності та порядку (найімовірніше, через те, що їх немає наразі у власній країні). Водночас для росіян значущою була орієнтація зовнішньої політики інших країн, ступінь її самостійності від США. Отже, у МГПС росіян ми спостерігаємо ознаки біполярної геополітичної ментальної карти світу, всі складові якої або “за нас”, або “за них [США]”.

Висновки. Семантичні відмінності в геополітичних уявленнях вітчизняної та російської молоді найбільшою мірою виявлені щодо країн-учасниць конфлікту, західноукраїнського регіону, а також США (тобто в межах схеми “Ми – Вони – Значущий Інший”). Є підстави припустити поширення у вітчизняній суспільній думці феномена “антиросійськості”, тоді як “антиукраїнськість” російських студентів пов’язана з антиамериканськими настановленнями. На тлі подій 2014 р. у МГПС вітчизняної та російської молоді мав місце обмежений вияв механізму “дзеркального відображення”, який стосувався сприймання агресивності політики держав. Разом з тим помітними були вияви механізму стереотипізації, а також міфологізації, ідеалізації, інгрупового та аутгрупового фаворитизму, аутгрупової дискримінації, персоніфікації. Численність психологічних механізмів підтверджує системний, поліструктурний та поліфункціональний характер МГПС. Вияви частини згаданих механізмів, найімовірніше, пов’язані із соціокультурними чинниками.

Л і т е р а т у р а

1. Дроздов О. Ю. Концептуальні засади психології масової геополітичної свідомості: нарис політико-психологічної концепції феномена / О. Ю. Дроздов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 121. – Т. 1. – С. 114–127.
2. Обыденные представления молодежи о России в современном мире [Электронный ресурс] / Бовина И. Б., Стефаненко Т. Г., Тихомандрицкая О. А. и др. // “Знание. Понимание. Умение”. – 2010. – № 2. – Режим доступа: <http://www.zpu-journal.ru/ezpu/2010/2/Bovina~Stefanenko~Tikhomandritskaya~Malysheva~Golynchik/>
3. Отношение россиян к другим странам: пресс-выпуск Левада-Центра (08.12.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.levada.ru/08-12-2014/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam>

4. Суспільно-політична ситуація в Україні напередодні президентських виборів. Травень 2014: інформ. бюл. / за ред. М. М. Слюсаревського ; упоряд. Л. П. Черниш ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2014. – 66 с.

References

1. Drozdov, O. Yu. (2014). Kontseptualni zasady psykholohii masovoi heopolitychnoi svidomosti: narys polityko-psykholohichnoi kontseptsii fenomena [The Conceptual Principles of Psychology of the Mass Geopolitical Consciousness: the essay of political and psychological conception of this phenomenon]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka* [Herald of Chernihiv National Pedagogical University named after T. H. Shevchenko], 121, Vol.1, 114–127 (ukr).
2. Bovina, I. B., Stefanenko, T. G., Tihomandritskaya, O. A., Malysheva, N. G., Golynchik, E. O. (2010). Obydennye predstavleniya molodezhi o Rossii v sovremennom mire [Ordinary Youth's Representations about Russia in Modern World]. *Znanie. Ponimanie. Umenie* [Knowledge. Understanding. Skill], no. 2, <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2010/2/Bovina~Stefanenko~Tikhomandritskaya~Malysheva~Golynchik/> (rus).
3. Otnoshenie rossiyan k drugim stranam: press-vypusk Levada-Tsentra [Attitudes of Russians to Another Countries: press-release of Levada-Center], <http://www.levada.ru/08-12-2014/otnoshenie-rossiyan-k-drugim-stranam> (rus).
4. Slyusarevskyy, M. M. (Eds.) (2014). *Suspilno-politychna sytuatsiia v Ukraini naperedodni prezidentskykh vyboriv. Traven'2014: informatsiinyi biuleten* [Social and Political Situation in Ukraine on the eve of the President Elections. May 2014: informational bulletin]. Kyiv (ukr).

Дроздов А. Ю. Психосемантические особенности геополитических представлений украинской и российской молодежи в ходе межгосударственного конфликта 2014 года

Рассматривается кросс-культурная специфика массового геополитического сознания (МГПС) молодежи стран-участниц российско-украинского конфликта. Представлены результаты проведенного в октябре-ноябре 2015 г. психосемантического исследования геополитических представлений украинских и российских студентов о разных странах мира. С помощью ассоциативного теста выделены основные социальные представления о России и Украине (включая её западный и восточный регионы, а также Крым), ведущих странах Запада (США, Германия, Великобритания, Франция, Канада) и Востока (Китай, Япония). Показано, что кросс-культурные отличия наиболее проявились в представлениях о России, Украине (в т.ч. западноукраинском регионе) и США. Полученные данные позволяют предположить распространение в украинском общественном мнении феномена “антироссийскости”, в то время как “антиукраинскость” российских студентов связывается с антиамериканскими установками. На фоне межгосударственного конфликта в МГПС украинской и российской молодежи отмечено ограниченное проявление механизма “зер-

кального отражения”, который касается восприятия агрессивности политики Другого. Также замечены проявления механизмов стереотипизации, мифологизации и идеализации, интруппового и аутгруппового фаворитизма, аутгрупповой дискриминации, персонализации.

Ключевые слова: массовое геополитическое сознание (МГПС), геополитические представления, механизмы МГПС, Украина, Россия, конфликт.

Drozdov O. Yu. Psychosemantic Peculiarities of Ukrainian and Russian Youths' Geopolitical Representations During the Inter-State Conflict of 2014

Cross-cultural specificity of youth's mass geopolitical consciousness (MGPC) of participating countries in Ukraine-Russia conflict is considered. The results of the psychosemantical study of Ukrainian and Russian students' geopolitical representations about different world countries, conducted in October and November 2014, are presented. Major social representations concerning Russia and Ukraine (including its Western and Eastern regions and the Crimea), leading Western countries (the USA, Germany, the UK, France, Canada) and East (China, Japan) are distinguished through the associative test. It is shown that cross-cultural differences are most evident in the perception of Russia, Ukraine (including Western region) and the United States. These data suggest spreading the phenomenon of “anti-Russianness” in domestic public opinion, while “anti-Ukrainianess” of Russian students is related to anti-American attitudes. In the context of inter-state conflict in domestic and Russian youth's MGPC there was the restricted expression of “mirroring” mechanism, which dealt with the aggressiveness perception of the politics of the Other. There were also the displays of mechanisms of stereotyping, mythologizing and idealization in-group and out-group favoritism, out-group discrimination, personalization.

Key words: mass geopolitical consciousness (MGPC), geopolitical representations, mechanisms of MGPC, Ukraine, Russia, conflict.

© Дроздов О. Ю.

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

П. П. Горностай

ГРУПОВА ВЗАЄМОДІЯ У СВІТЛІ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ

Аналізується проблема внутрішньогрупової і міжгрупової взаємодії, що відбувається між різними соціальними суб'єктами (особистостями, групами, підгрупами тощо), під кутом зору різних психологічних парадигм і підходів. Розглядаються теорії групової динаміки, об'єктних відносин, груп-аналітичної терапії, соціальної перцепції, соціометрії та соціодрами, сімейної і трансгенераційної психотерапії, групової ідентичності, групового конфлікту, рольової взаємодії, групової суб'єктності, групової рефлексії та інші концепції, де важливе місце в системі понять займають різні види і форми соціальної взаємодії в групах. Особлива увага приділяється таким концептуальним підходам, які допускають існування групових психологічних феноменів, зокрема групового несвідомого. У контексті порушеної проблеми виокремлюються три найбільш важливі підходи: груповий психоаналіз, гуманістична групова психотерапія і системна сімейна психотерапія. Для першого підходу як ключове визначається поняття “групове несвідоме”, для другого – “теле”, для третього – “знаюче поле”. Цими поняттями по-різному описуються явища групової психіки.

Ключові слова: група, групова взаємодія, груповий суб'єкт, соціальний об'єкт, груповий конфлікт, групова ідентичність, групове психологічне поле, групове несвідоме.

Проблема групової взаємодії не є абсолютно новою для вітчизняної та світової психологічної науки, хоча багато її аспектів залишаються недостатньо розробленими в сучасній соціальній психології [19; 20–22]. Соціально-психологічні закономірності, що лежать в основі процесів внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії, є дуже важливими, що зумовлює високу актуальність даної проблематики. Від ефективності групової взаємодії залежить не лише соціально-психологічний клімат, а й ефективність функціонування груп різної величини та природи, а також повноцінна самореалізація особистості як члена малої групи. Можна говорити про досить високий попит на дослідження закономірностей групових процесів, на розроблення теоретичних концепцій і моделей, що стосуються різних рівнів психічного. Однією із них є концепція чинників групової взаємодії, що базується на моделі групової психіки.

Проблеми взаємодії між індивідуальними та груповими суб'єктами в аспекті групової свідомості і групового несвідомого наразі найменш досліджені. А проте саме глибинні процеси в малих групах є надзвичайно важливими чинниками функціонування таких груп. Групові психологічні явища, особливо неусвідомлювані або недостатньо усвідомлювані, відіграють велику роль у процесах групової динаміки. Вони істотно впливають на соціально-психологічний клімат малої групи, водночас погано піддаються контролю та корекції через свою латентну природу і прихованість від свідомості.

Є чимало підтверджень щодо існування феноменів групової свідомості та групового несвідомого, які являють собою взаємодію індивідуальних психік членів малої групи. Оскільки вони вивчені переважно на феноменологічному рівні, то досить актуальним є розкриття закономірностей функціонування цих явищ, зокрема пов'язаних із внутрішньогруповою та міжгруповою взаємодією в малих групах.

Мета, яку ми ставимо перед собою, полягає в узагальненні теорій, парадигм, підходів до вивчення групової взаємодії переважно під кутом зору групових психологічних феноменів та закономірностей, які лежать в основі їх функціонування. В узагальненому вигляді вони можуть стати складовою частиною теорії групового несвідомого.

У структурі групової психіки (яка складається з групової свідомості і групового несвідомого) ми умовно виділяємо три рівні феноменів – інтрапсихічні, інтерпсихічні та мета психічні – і, відповідно до них, три рівні закономірностей, механізмів, моделей тощо. Ключовим поняттям у вивченні інтрапсихічного рівня групової психіки виступає *групова ідентичність* [17]. Інтерпсихічний рівень пов'язаний з дослідженням явищ, що відбуваються між соціальними суб'єктами різного масштабу – від особистості до великих груп. Тут ключовим поняттям є *групова взаємодія*. На метапсихічному рівні можна виділити такі поняття, як групові стереотипи, упередження, міфи, групові символи, групові настановлення, групові захисні механізми. Вони є свого роду продуктами групової психіки.

З-поміж величезної кількості психологічних теорій і концепцій, що використовують поняття “групова взаємодія”, пропонуємо розглянути насамперед ті, які спираються на поняття “групова психіка”, або близькі до них.

Говорячи про групову взаємодію, не можемо обійти увагою *теорію групової динаміки*, розроблену Куртом Левінім [12; 13] та його послідовниками. К. Левін увів в ужиток термін “групова динаміка” для опису процесів, що відбуваються в соціальній групі під час її життєдіяльності – починаючи з утворення і до моменту розпаду. Процеси групової динаміки ґрунтуються на доцентрових та відцентрових силах, що

діють усередині цих груп і між ними та приводять до розвитку і змін самих груп у цілому та людських стосунків у них.

Великий внесок у розвиток теорій групової взаємодії, а саме аспектів, пов'язаних з груповими психічними феноменами (насамперед груповим несвідомим), належить груповій психотерапії. Цей напрям психотерапевтичної практики (а також наукової теорії) активно розвивався переважно в межах двох підходів: психоаналітичного спрямування (групового психоаналізу) і гуманістичної групової психотерапії (зокрема психодрами, методів дії тощо).

Груповий психоаналітичний підхід дуже активно використовує *теорію об'єктних відносин*, одним з авторів якої є Мелані Кляйн [10]. Згідно з цією теорією психіка складається з елементів, узятих із зовнішніх, первинних, аспектів функціонування інших людей. Зокрема, розглядається прагнення до взаємин як основна інтеграційна сила людської поведінки, а “взаємини” певним чином перегукуються з поняттям “взаємодія”, і це відбувається через процеси інтерналізації. Така модель психіки пояснює психічні функції під кутом зору відносин між різними інтерналізованими елементами.

Одним з послідовників М. Кляйн був Уїлфред Біон [3], який розглядав процеси в групі або як гармонійні, або як патологізовані. Група найчастіше перебуває між двома полюсами – параноїдно-шизоїдним і депресивним, причому депресивний стан вважається позитивним. Відповідно до цього група може існувати у двох формах: як робоча група (*work group*) і як група базових передумов (*basic assumption group*). *Робоча група* спрямована на сприймання реальності; вона здатна вести діалог, витримувати фрустрацію і розв'язувати проблеми, пов'язані зі специфічними конфліктами: між бажанням злитися з групою і прагненням бути незалежним від неї; між групою та учасником; між робочою групою і групою базових передумов. *Група базових передумов* замість того, щоб бути в контакті з реальністю (як робоча група), використовує цілий ряд захистів від примітивних емоційних переживань і функціонує в трьох основних формах: як “група залежності”, як “група боротьби-втечі” або як “група утворення пар” [3].

Дуже цікавим видається внесок Зігмунда Фулкса [30], на думку якого в групі виникає нова психологічна реальність – *групова душа* (*psyche group*). Дослідник увів в ужиток поняття “матриця”, маючи при цьому на увазі комунікаційну мережу, тобто гіпотетичну систему комунікативних зв'язків і відносин у конкретній групі. Вона може бути не тільки міжособистісною, а й трансособистісною і надособистісною. Окремі учасники, як нейрони в нервовій системі, є лише вузловими елементами всередині певної структури. Це положення перегукується із загальним уявленням З. Фулкса про людину як вузлик у мережі міжособових відносин. Аналітична група відтворює матрицю, в якій роз-

вивається особистість. У групі актуалізуються дві основні проблеми соціального життя: налагодження відносин людини з іншими людьми і з групою в цілому, а також врегулювання відносин групи і психотерапевта. Ці проблеми можна порівняти з проблемами дитини, яка налагоджує відносини з навколишнім світом, з матір'ю, котра для дитини є і людиною, і символом, а пізніше – пристосовується до тристоронньої “едипової” ситуації і до існування батька, його присутності, статусу й значення.

Комунікаційна мережа З. Фулкса може бути представлена як у конструктивних, так і в деструктивних, або злоякісних, формах. До злоякісних матриць відносять типи, які дістали такі метафоричні назви: “Павутина”, “Лабіринт”, “Рибальська сітка”, “Пташина клітка”, “Матриця, що розпадається” (втілюються в таких формах: “вузол”, “закручений клубок”, “розрив”, “транспортна пробка”, “гребля”, “агітація і пропаганда” тощо). Виділяють низку специфічних факторів груп-аналітичного процесу, що сприяють поглибленню і збагаченню комунікації: феномен дзеркала, феномен конденсатора, фактор процесу обміну, фактор поляризації, фактор прогресивної комунікації, фактор підтримки, фактор згуртованості групи [30].

Взаємодію не можна уявити без процесів сприймання груповими суб'єктами одне одного. Сприймання присвячено цілий напрям соціальної психології, який називається *соціальна перцепція*. Ідеться про сприймання, спрямоване на розуміння і створення уявлення про себе, інших людей, соціальні групи та соціальні явища. Цей термін уперше був запропонований Джеромом Брунером [29] 1947 р. для опису соціальної зумовленості процесів сприймання. У радянській психології проблеми соціальної перцепції досліджували О. О. Бодальов та його послідовники [4; 14]. До механізмів соціальної перцепції відносять рефлексію, ідентифікацію, каузальну атрибуцію. Нагадаємо, що під каузальною атрибуцією розуміють інтерпретацію поведінки партнера по спілкуванню шляхом висунення припущень про мотиви, наміри, емоції, причини поведінки, риси особистості та приписування їх партнерові. Чим менше інформації про партнера по спілкуванню, тим більша ймовірність суб'єктивного тлумачення його видимої поведінки каузальною атрибуцією. У результаті це може спричинити формування соціальних стереотипів, які призводять до спрощеного, поверхового пізнання інших людей і формування упередженого ставлення до представників різних соціальних груп та ускладнюють взаємодію із цими соціальними суб'єктами [32].

Гуманістичний підхід у галузі групової психотерапії багато хто пов'язує з іменем його засновника Якоба Морено. Дослідник відомий ще і як автор методу *соціометрії* [15; 33], що полягає у вивченні властивостей групи, її структури, групових процесів, соціометричного ста-

тусу тощо. Соціометрія, за Морено, це не лише емпіричне вимірювання низки групових індексів, побудова соціометричної матриці, а й глибинна концепція, що спирається, зокрема, на концепцію “теле”. У книжці “Хто виживе?” [34] він виклав основи соціометрії та соціодрами, використовуючи для цього поняття “соціальна мережа”. В його розумінні воно відрізняється від поняття “комунікаційна мережа” З. Фулкса і від сучасного поняття “соціальні мережі”, якими є “Фейсбук”, “ВКонтакте” та інші, хоча між ними і є багато спільного.

Концепція “теле” – це глибинно-психологічна концепція явища, яке лежить в основі групових процесів, досліджених Морено. Це, власне, модель групового несвідомого (для прикладу можна взяти найпростіше – парне несвідоме, яке виникає між двома людьми). Воно проявляється як певне притягання або відштовхування між індивідами, що мають місце не лише в комунікативному полі, а й у полі неусвідомлюваних аспектів взаємодії. Ми ще не знаємо, які механізми лежать в основі поміченого феномена, але Морено посилається на це явище, обґрунтовуючи свої концепції соціометрії та соціодрами. Він писав: “Я визначив теле як фактор, відповідальний за зрослу ступінь взаємодії між членами групи, за зрослу взаємність виборів, яка перевершує випадкову можливість. <...> Притягання, відштовхування та індиферентності, які ми виявляємо і які, таким чином, переходять від одного індивіда до іншого, мають соціально-фізіологічну опору, незважаючи на різноманітність факторів, які лежать в їх основі, а саме: страх, гнів, симпатія або складні колективні уявлення” [34, р. 311–313].

Соціодрама – це метод, який використовує всі ці міркування для практичного опрцювання міжгрупових конфліктів. Конфліктна взаємодія може відбуватися в малих, середніх і великих групах людей, між етнічними, расовими, релігійними, політичними та іншими спільнотами. Цей метод ефективний у роботі з численними факторами соціальної напруженості (класовими, міжетнічними, міжконфесійними тощо); він використовується для подолання негативних тенденцій групової динаміки, міжгрупових або внутрішньогрупових протистоянь і конфліктів, наслідків колективних травм тощо. У соціодрамі суб’єктом дії та психологічних змін є “група-як-ціле”. Вона працює з груповими темами, груповими ролями, груповими ідентичностями, груповими ідеологіями, стереотипами та упередженнями [9; 34; 37].

Досліджуючи групові психічні феномени, не можемо залишити поза увагою системний сімейний і трансгенераційний підходи, які об’єднують низку концепцій і парадигм сімейної психотерапії. Це насамперед такі теоретичні побудови, як теорія сімейних систем М. Боуена [24] та концепція “сімейного сузір’я” Б. Хеллінгера [25]. Серед теорій і концепцій, що вивчають неусвідомлювані аспекти сімейної та родової взаємодії, можна виділити теорію неусвідомлюваної

сімейної лояльності І. Бузормені-Надя [28], концепцію сімейних повторень та “синдром річниці” А. А. Шутценбергера [26], гіпотезу “знаючих” (морфічних) полів (Б. Хеллінгер, Б. Ульсамер, Р. Шелдрейк). З ними тісно перегукується концепція трансгенераційної передачі сімейної та родової інформації, зокрема пов’язаної з колективними травмами (А. А. Шутценбергер [27], В. Волкан [38], П. Ф. Келлерманн [31]).

Поняття групового несвідомого знаходить яскраве підтвердження в концепції сімейних міфів (міланська школа сімейної психотерапії), а також у теорії життєвих сценаріїв Еріка Берна [2]. На рівні групової психіки можна розглядати сімейні та культуральні сценарії. Досить цікавими є й інші досягнення транзакційного аналізу, зокрема теорія ігор як ігрової взаємодії, яка розкриває неусвідомлювані аспекти комунікації між людьми [там само].

Наше дослідження базується також на низці інших теорій та концепцій, які використовують поняття “групова взаємодія” в контекстах, що дають підстави говорити про закономірності групової психіки. Одна з них – *теорія соціальної ідентичності* Генрі Теджфела і Джона Тернера [36]. Згідно з нею в основі соціальної ідентичності лежать процеси соціальної категоризації, тобто поділ соціальних об’єктів на такі, з якими особистість себе ототожнює (інгрупи), і такі, що складають групи інших (аутгрупи), а також процеси самокатегоризації, тобто віднесення особистістю самої себе до певної соціальної категорії чи групи. Соціальна ідентичність лежить в основі більшості групових процесів, зокрема таких як групова поляризація чи стереотипізація.

Ці ідеї набули подальшого розвитку в розробленій колективом лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України *теорії групової ідентичності*, що розглядається в концептуально-феноменологічному полі групової свідомості та групового несвідомого [17]. Основна ідея теорії полягає в тому, що становлення групової ідентичності особистості пов’язане з розвитком групи як групового суб’єкта власних соціально-психологічних процесів, у тому числі і групової взаємодії. При цьому мають значення свідомі та неусвідомлювані складові групових процесів. Чим більше група діє як єдине синергетичне ціле, тим більшого розвитку набуває групова ідентичність особистості, що є членом групи. Становлення групової ідентичності в малій групі не є лінійним процесом зростання від несвідомого відчуття емоційної прихильності до усвідомленої самореалізації себе як групового суб’єкта. Воно відбувається як чергування періодів групової статичності визначених стосунків у групі та загострення групової динаміки, коли ідентифікації членів групи зазнають суттєвих змін.

Важливим джерелом у контексті наших досліджень є *реалістична теорія міжгрупового конфлікту* (Д. Кемпбелл, Дж. Бернард, У. Ньюком, М. Шеріф) [11, с. 82–93]. Власне кажучи, її можна вважати розвитком теорій групової динаміки в контексті міжгрупової взаємодії. Згідно з цією теорією головна причина конфлікту полягає в зіткненні інтересів, а друге місце серед причин відводиться реальній загрозі з боку іншої групи. Однією з основних ідей теорії є твердження про взаємозв'язок між зовнішньою загрозою і процесами всередині групи, що відчуває цю загрозу, а саме: зростання згуртованості, групової ідентичності, зміцнення меж групи тощо. Однак загроза може бути реальною чи уявною. А отже, на групові процеси можна впливати, маніпулюючи груповою психікою, переважно груповим несвідомим. Водночас міжгрупова конкуренція, зумовлена несумісністю групових інтересів, спричинює формування негативних стереотипів, соціальних настановлень та інших продуктів групової психіки. До речі, це дуже добре видно в сучасних умовах інформаційної війни, яку веде кремлівська пропагандистська машина.

У радянській психології проблеми міжгрупової взаємодії дістали розвиток у працях В. С. Агєєва [1], зокрема в тих, які безпосередньо стосуються описуваної нами проблематики. Міжгрупова взаємодія – це сукупність соціально-психологічних явищ, що виникають між соціальними суб'єктами (об'єктами) – групами та їхніми частинами, спільнотами та більш складними соціальними системами, зумовлюючи їх диференціацію, інтеграцію, конфліктну динаміку тощо.

Запропонована мною *концепція рольової взаємодії* [6] як важливої форми групової взаємодії розкриває закономірності групової динаміки під кутом зору психології ролей. Групова динаміка безпосередньо пов'язана із соціальними ролями членів групи, з рольовою структурою груп та структурою рольової взаємодії між людьми: різноманітні ролі в групах (у тому числі ролі лідерів та аутсайдерів), а також їхні виконавці взаємодіють між собою, створюючи динамічний процес розвитку групи, її функціонування аж до можливого розпаду, трансформації, злиття з іншими групами тощо.

Існує багато підтверджень на користь трактування групи як такого соціального об'єкта, що має властивості суб'єктності. Ці ідеї спираються на концепції *групового суб'єкта* (В. О. Васютинський, А. В. Брушлинський, О. А. Донченко, В. О. Татенко та ін.) [5; 8; 18; 23]. Структура груп тісно пов'язана з груповою суб'єктністю: згуртована мікрогрупа в соціальному середовищі малої групи поводить себе як окремий суб'єкт. Те ж саме можна стверджувати про групи вищого рівня. Ідея суб'єктності може бути обґрунтована в рамках моделі групового психологічного поля, що виникає в згуртованій групі й дуже інтенсивно працює. Особливо добре це видно на прикладі малих груп,

що досягли рівня синергетичного розвитку. Взаємодія між членами малої групи або відчуття ними одне одного можуть зростати настільки, що це важко пояснити звичайними процесами комунікації чи міжособистісної перцепції. Групове психологічне поле є характеристикою групи за аналогією з індивідуальною психікою, притаманною окремій особистості.

Ідеї групової суб'єктності перегукуються з положеннями *теорії групової рефлексії* М. І. Найдьонова [16], який порушує проблему групового суб'єкта і розглядає рефлексивне управління як чинник, що забезпечує повноту групового суб'єкта завдяки взаємодії, взаємопереходам та рефлексії групових суб'єктів – як усередині організації, так і зовні. Одне з основних понять теорії – “рефлексивне управління”, тобто взаємодія, що завжди відбувається на суб'єкт-суб'єктному рівні, а учасники цього процесу розглядаються як групові суб'єкти, здатні до високорозвиненої рефлексії.

Помітним сучасним досягненням психології малих груп є *мікрогрупова теорія* А. В. Сидоренкова [21; 22]. У ній як різні рівні суб'єктів групової взаємодії виступають індивід, підгрупа, група; при цьому неформальна підгрупа вважається основною одиницею аналізу групової активності. Крізь призму неформальних підгруп і не включених у них членів аналізуються відносини між ними, групові та індивідуальні феномени і процеси.

Представлене нами дослідження присвячене насамперед психології малих груп. А проте наші інтереси не обмежуються тільки цими парадигмами й поширюються на середні та великі групи, навіть масові явища, пов'язані із соціальними процесами, зокрема сучасною інформаційною війною. Групова взаємодія, яка відбувається на цьому рівні, характеризується принципово новими елементами, хоча багато закономірностей є спільними для груп різного рівня. Коли певні речі в інформаційному просторі описуються метафорами “паралельні світи”, “антисвіти”, “задзеркала”, слід розуміти, що ці паралельні реальності є продуктами групової психіки, тобто групової свідомості та групового несвідомого. Вони істотно впливають на групову взаємодію на всіх рівнях – як у малих, так і в глобальних групах. Ці процеси дуже цікаві, і тут можливі цінні теоретичні і практичні наукові знахідки.

Висновки. Незважаючи на всю розмаїтість концепцій і теорій групової взаємодії, існують, утім, і спільні моменти, один з яких може бути пов'язаний з моделлю *групової психіки*. Перевага цієї моделі в тому, що вона дає змогу розглядати всі істотні чинники групової взаємодії, що належать до групової свідомості та групового несвідомого. Проте, зазначимо, цей аспект проблем залишається одним з найменш розроблених. Досі не вистачає як теоретико-методологічних, так і

практичних розробок, які б усебічно висвітлювали закономірності функціонування групових психічних феноменів.

Зміст поняття групового психологічного поля добре ілюструє, на наш погляд, таке визначення: “Щоразу, коли зустрічаються два або більше індивідууми, виникає спільне неусвідомлюване поле, до якого вони належать і про яке за визначенням вони не знають. Це “поле” найкраще назвати “груповим несвідомим”” [33]. Ще одне визначення поняття групового несвідомого пов’язує цей феномен з витоками індивідуальної психіки: “Групове несвідоме є інтегрованим психосоматичним явищем, полем дії якого є одночасно тіла індивідуумів, що належать до групи, і простір групи-як-цілого” [35, р. 16].

Усі ці міркування, а також закономірності неусвідомлюваних процесів, які описуються в проаналізованих нами зарубіжних та вітчизняних теоріях і концепціях, ми використовуємо в дослідженнях внутрішньогрупової та міжгрупової взаємодії та в розбудові нашого підходу до вивчення концептуально-феноменологічного поля групової свідомості та групового несвідомого. Тут є ще багато невирішених проблем. Зокрема, ще не зовсім зрозуміла природа сил притягання і відштовхування, які утворюють поле групової взаємодії. Невизначеною залишається характеристика того простору групи-як-цілого, в якому, власне, функціонує групове несвідоме, і незрозуміло, яким чином у цьому соціальному просторі перетинаються властивості фізичного простору, інформаційного простору та уявного простору суб’єктивного світу людей. Поняття “простір взаємодії” залишається певною мірою метафоричним, що також є проблемою, яка потребує свого розв’язання. Проте вже напрацьовані в цьому ключі результати свідчать про те, що описані гіпотези і моделі є досить плідними, а означена проблема – безперечно актуальною і перспективною для подальшого дослідження.

Література

1. *Агеев В. С.* Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
2. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы : пер. с англ. / Э. Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
3. *Бион У. Р.* Научение через опыт переживания : пер. с англ. / У. Р. Бион. – М. : Когито-Центр, 2008. – 128 с.
4. *Бодалев А. А.* Восприятие и понимание человека человеком / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 200 с.
5. *Васютинський В. О.* Інтеракційна психологія влади / Вадим Васютинський. – К. : Вид-во Київ. славіст. ун-ту, 2005. – 492 с.
6. *Горноста́й П. П.* Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.

7. Десев Л. Психология малых групп / Л. Десев. – М. : Прогресс, 1979. – 208 с.
8. Донченко Е. А. Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни) / Е. А. Донченко. – К. : Знання, 2005. – 323 с.
9. Келлерман П. Ф. Социодрама / П. Ф. Келлерман // Психодрама и современная психотерапия. – 2004. – № 4. – С. 7–21.
10. Кляйн М. Детский психоанализ : пер. с нем. / Мелани Кляйн. – М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2010. – 160 с.
11. Кэмпбелл Д. Т. Социальные диспозиции индивида и их групповая функциональность: эволюционный аспект / Д. Т. Кэмпбелл // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М. : Наука, 1997. – С. 76–102.
12. Левин К. Динамическая психология: Избранные труды / К. Левин ; сост., пер. с нем. и англ. яз. и науч. ред. Д. А. Леонтьева и Е. Ю. Патяевой. – М. : Смысл, 2001. – 576 с.
13. Левин К. Теория поля в социальных науках : пер. с англ. / К. Левин. – СПб. : Речь, 2000. – 368 с.
14. Межличностное восприятие в группе / под ред. Г. М. Андреевой, А. И. Донцова. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 295 с.
15. Морено Я. Л. Социометрия: Экспериментальный метод и наука об обществе : пер. с англ. / Я. Л. Морено. – М. : Академический проект, 2001. – 384 с.
16. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях : [монографія] / Найдьонов Михайло Іванович. – К. : Міленіум, 2008. – 484 с.
17. Психологія групової ідентичності: закономірності становлення : [монографія] / [П. П. Горностай, О. А. Ліщинська, Л. Г. Чорна та ін.] ; за наук. ред. П. П. Горностая. – К. : Міленіум, 2014. – 252 с.
18. Психология индивидуального и группового субъекта / под ред. А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 368 с.
19. Робер М.-А. Психология индивида и группы : пер. с фр. / М.-А. Робер, Ф. Тильман. – М. : Прогресс, 1988. – 256 с.
20. Семечкин Н. И. Психология малых групп / Н. И. Семечкин. – Владивосток, 2005. – 117 с.
21. Сидоренков А. В. Малая группа и неформальные подгруппы: микрогрупповая теория : монография / А. В. Сидоренков. – Ростов-на-Дону : Изд-во ЮФУ, 2010. – 272 с.
22. Сидоренков А. В. Социально-психологические теории малой группы / А. В. Сидоренков, Н. А. Захарченко, И. И. Сидоренкова. – М. : Вузовская книга, 2011. – 174 с.
23. Татенко В. А. Психология в субъектном измерении : монография / В. А. Татенко. – К. : Просвіта, 1996. – 404 с.
24. Теория семейных систем Мюррея Боуэна. Основные понятия, методы и клиническая практика / под ред. К. Бейкер и А. Я. Варги. – М. : Когито-Центр, 2005. – 496 с.

25. Хеллінгер Б. Порядки любви: как жизнь и любовь удаются вместе : пер. с нем. / Б. Хеллингер. – М. : Ин-т консультирования и системных решений, 2007. – 348 с.
26. Шутценбергер А. А. Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциогаммы : пер. с фр. / А. А. Шутценбергер. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2005. – 240 с.
27. Шутценбергер А. А. Психогенеалогия: Как излечить семейные раны и обрести себя : пер. с фр. / А. А. Шутценбергер. – М. : Психотерапия, 2010. – 224 с.
28. *Boszormenyi-Nagy I. Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy* / I. Boszormenyi-Nagy, G. V. Spark. – New York : Brunner/Mazel, U.S.A., 1984. – 408 p.
29. *Bruner J. The perception of people* / J. Bruner, and R. Tagiuri // *Handbook of Social Psychology* / Ed. by G. Lindzey. – London, 1954. – Vol. 2. – P. 624–654.
30. *Foulkes S. H. Gruppenanalytische Psychotherapie. Der Begründer der Gruppentherapie über die Entwicklungsstationen seiner Methode in Theorie und Praxis* / S. H. Foulkes. – Frankfurt : Fischer, 1986. – 264 s.
31. *Kellermann N. P. F. Transmission of Holocaust Trauma* / [Електронний ресурс] / N. P. F. Kellermann // *National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation*. – 2000. – Режим доступу : <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>
32. *Kelley H. H. The process of causal attribution* / H. H. Kelley // *American psychologist*. – 1973. – № 28(2). – P. 107–128.
33. *Molnos, A. A psychotherapist's harvest* [Електронний ресурс] / A. Molnos. – Режим доступу : <http://fox.klte.hu/~keresofi/psyth/psythtr.html>
34. *Moreno J. L. Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama* / J. L. Moreno. – Beacon, New York : Beacon House Inc., 1953. – scxiv; 763 p.
35. *Singh A. The Group Unconscious: A Synthesis Paper, 2005*. [Електронний ресурс] / A. Singh. – Режим доступу : <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
36. *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel* / Ed. by W. P. Robinson. – Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. – 386 p.
37. *Sociodrama in a Changing World: An anthology of international developments* / Ed. by R. Wiener, D. Adderley, K. Kirk. – Raleigh, NC, 2011. – 355 p.
38. *Volkan V. Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism* / V. Volkan. – New York : Farrar, Straus and Giroux, 1997. – 280 p.

References

1. Ageev, V. S. (1990). *Mezhgruppovoe vzaimodeystvie: sotsialno-psikhologicheskie problemy* [Intergroup interaction: social and psychological problems]. – Moscow: Publ. of the Moscow State University (rus).
2. Bern, E. (1988). *Igry, v kotorye igrayut lyudi. Psikhologiya chelovecheskikh vzaimootnosheniy; Lyudi, kotorye igrayut v igry. Psikhologiya chelovecheskoy sudby* [Games People Play: The Psychology of Human Relationships; What Do You Say After You Say Hello?]. Moscow: Progress Publ. (rus).

3. Bion, U. R. (2008). *Nauchenie cherez opyt perezhivaniya* [Learning from Experience]. – Moscow: Kogito-Center Publ. (rus).
4. Bodalev, A. A. (1982). *Vospriyatie i ponimanie cheloveka chelovekom* [The perception and understanding of the human person]. Moscow: Publ. of the Moscow State University (rus).
5. Vasiutynskiy, V. O. (2005). *Interaktsiina psikhologhiia vldy* [Interactive psychology of power]. Kyiv: Publ. of the Kyiv Slavic University (ukr).
6. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: Rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and Role: Role Approach in Social Psychology of Personality]. – Kyiv: Interpress Ltd. Publ. (rus).
7. Desev, L. (1979). *Psikhologiya malyykh grupp* [Psychology of small groups]. Moscow: Progress Publ. (rus).
8. Donchenko, E. A. (2005). *Fraktalnaya psikhologiya (Doglubinnye osnovaniya individualnoy i sotsialnoy zhizni)* [Fractal psychology (Pre-deep base of individual and social life)]. – Kyiv: Znannia Publ. (rus).
9. Kellermann, P. F. (2004). *Sotsiodrama* [Sociodrama]. *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 7–21 (ukr).
10. Klein, M. (2010). *Detskiy psikhoanaliz* [The Psychoanalysis of Children]. – Moscow: Publ. of Institute of General humanitarian researches (rus).
11. Campbell, D. T. (1979). *Sotsialnye dispozitsii individa i ikh gruppovaya funktsionalnost: evolyutsionnyy aspekt* [Social disposition of the individual and group functionality: the evolutionary aspect]. In D. T. Campbell, *Psikhologicheskie mekhanizmy regulyatsii sotsialnogo povedeniya* [Psychological mechanisms of regulation of social behavior] (pp. 76–102). Moscow: Nauka Publ. (rus).
12. Levin, K. (2001). *Dinamicheskaya psikhologiya: Izbrannye trudy* [Dynamic Psychology: Selected Papers]. – Moscow: Smysl Publ. (rus).
13. Levin, K. (2000). *Teoriya polya v sotsialnykh naukakh* [Field theory in social sciences]. – St. Petersburg: Resh Publ. (rus).
14. Andreeva, G. M. and Dontsov, A. I. (Eds.) (1981). *Mezhlichnostnoe vospriyatie v grupe* [Interpersonal perception in the group]. Moscow: Publ. of the Moscow State University (rus).
15. Moreno, J. L. (2001). *Sotsiometriya: Eksperimentalnyy metod i nauka ob obshchestve* [Sociometry, Experimental Method and the Science of Society]. – Moscow: Akademicheskiiy proekt Publ. (ukr).
16. Naydonov, M. I. (2008). *Formuvannia systemy refleksivnoho upravlinnia v orhanizatsiyakh* [Formation of reflexive management system in organizations]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
17. Gornostay, P. P., Lishchynska, O. A., Chorna, L. G. et al. (2014). *Psikhologhiia hrupovoi identychnosti: zakonmirnosti stanovlennia* [Psychology of group identity: patterns of establishment]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
18. Brushlinskiy, A. V. and Volovikova, M. I. (Eds.) (2002). *Psikhologiya individualnogo i gruppovogo subyekta* [Psychology of Individual and Group Subject]. Moscow: PER SE Publ. (rus).
19. Rober, M.-A. and Tilman, F. (1988). *Psikhologiya individa i grupy* [Psychology of the individual and the group]. Moscow: Progress Publ. (rus).

20. Semechkin, N. I. (2005). *Psikhologiya malykh grupp* [Psychology of small groups]. Vladivostok (rus).
21. Sidorenkov, A. V. (2010). *Malaya gruppa i neformalnye podgruppy: mikrogruppovaya teoriya* [Small group and informal sub-groups: micro-group theory]. Rostov-on-Don, UFU Publ. (rus).
22. Sidorenkov, A. V., Zakharchenko, N. A. and Sidorenkova, I. I. (2011). *Sotsialno-psikhologicheskie teorii maloy gruppy* [Socio-psychological theories of small groups]. Moscow: Vuzovskaya kniga (rus).
23. Tatenko, V. A. (1996). *Psikhologiya v subyektnom izmerenii* [Psychology in the subject dimension]. Kyiv: Prosvita Publ. (rus).
24. Beyker, K. and Varga, A. Y. (Eds.) (2005). *Teoriya semeynykh sistem Myurreya Bouyena. Osnovnye ponyatiya, metody i klinicheskaya praktika* [Murray Bowen's theory of family systems. Concepts, methods and clinical practice]. Moscow: Kogito-Center Publ. (rus).
25. Hellinger, B. (2007). *Poryadki lyubvi: kak zhizn i lyubov udayutsya vmeste* [The orders of love: how love and life succeed together]. Moscow: Publ. of Institute of Counseling and Systemic Decisions (rus).
26. Schützenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneratsionnye svyazi, semeynye tajny, sindrom godovshchiny, peredacha travm i prakticheskoe ispolzovanie genosotsiogrammy* [Syndrome ancestors. Transgenerational relations, family secrets, anniversary syndrome, transfer of injuries and the practical use of genosociogram]. Moscow: Publ. of Institute of Psychotherapy (rus).
27. Schützenberger, A. A. (2010). *Psikhogenealogiya: Kak izlechit semeynye rany i obresti sebya* [Psycho-genealogy: How to heal family wounds and find themselves]. Moscow: Psychotherapy Publ. (rus).
28. Boszormenyi-Nagy, I. and Spark, G. V. (1984). *Invisible Loyalties: Reciprocity in Intergenerational Family Therapy*. New York: Brunner/Mazel, U.S.A.
29. Bruner, J. and Tagiuri, R. (1954). The perception of people. In: Lindzey G. (Ed.). *Handbook of Social Psychology*, vol. 2, L., 624–654.
30. Foulkes, S. H. (1986). *Gruppenanalytische Psychotherapie. Der Begründer der Gruppentherapie über die Entwicklungsstationen seiner Methode in Theorie und Praxis*. Frankfurt: Fischer (german).
31. Kellermann, N. P. F. (2000). Transmission of Holocaust Trauma. National Israeli Center for Psychosocial Support of Survivors of the Holocaust and the Second Generation, <http://peterfelix.tripod.com/home/trans.htm>
32. Kelley, H. H. (1973). The process of causal attribution. *American psychologist*, 28(2), 107–128.
33. Molnos, A. (1998). A psychotherapist's harvest, <http://fox.klte.hu/~keresofi/psyth/psyhthr.html>
34. Moreno, J. L. (1953). *Who shall survive? Foundations of Sociometry, Group Psychotherapy and Sociodrama*. Beacon, New York: Beacon House Inc.
35. Singh, A. (2005). The Group Unconscious: A Synthesis Paper, <http://www.johnniemoore.com/blog/archives/synthesis.pdf>
36. Robinson, W. P. (Ed.) (1996). *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann.
37. Wiener, R., Adderley, D. and Kirk, K. (Eds.) (2011). *Sociodrama in a Changing World: An anthology of international developments*. Raleigh, NC.

38. Volkan, V. (1997). *Bloodlines: from ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Горноста́й П. П. Групповое взаимодействие в свете психологических парадигм

Анализируется проблема внутригруппового и межгруппового взаимодействия, которое происходит между различными социальными субъектами (личностями, группами, подгруппами и т. д.), с точки зрения разных психологических парадигм и подходов. Рассматриваются теории групповой динамики, объектных отношений, групп-аналитической терапии, социальной перцепции, социометрии и социодрамы, семейной и трансгенерационной психотерапии, групповой идентичности, группового конфликта, ролевого взаимодействия, групповой субъектности, групповой рефлексии и другие концепции, где важное место в системе понятий занимают различные виды и формы социального взаимодействия в группах. Особое внимание уделяется таким концептуальным подходам, которые допускают существование групповых психологических феноменов, в частности группового бессознательного. В контексте поднятой проблемы выделяют три наиболее важные подхода: групповой психоанализ, гуманистическая групповая психотерапия и системная семейная психотерапия. Для первого подхода как ключевое определяется понятие “групповое бессознательное”, для второго – “теле”, для третьего – “знающее поле”. Этими понятиями по-разному описываются явления групповой психики.

Ключевые слова: группа, групповое взаимодействие, групповой субъект, социальный объект, групповой конфликт, групповая идентичность, групповое психологическое поле, групповое бессознательное.

Gornostai P. P. Group Interaction in the Psychological Paradigms

This paper analyzes the problem of intra-group and inter-group interaction that occurs between the various social actors (individuals, groups, subgroups, etc.) in various psychological paradigms and approaches. The theories of group dynamics, object relations, group-analytic therapy, social perception, sociometry and sociodrama, family and transgenerational therapy, group identity, group conflicts, role interaction, group subjectivity, group reflection and other, where an important place in the system of concepts take many shapes and forms of social interaction in groups, are discussed. Special consideration is given to conceptual approaches that allow the existence of group psychological phenomena, in particular – the group unconscious. In the context of the topic, three approaches are the most important: the group psychoanalysis, humanistic group psychotherapy and systemic family therapy. For the first approach, the key concept is “group unconscious”, for the second approach – “tele”, for the third approach – “knowing field.” Phenomena of group mind are differently described by these concepts.

Key words: group, group interaction, group subject, social object, group conflict, group identity, group psychological field, group unconscious.

© Горноста́й П. П.

В. В. Горбунова

ІНДИВІДУАЛЬНІ ПОВЕДІНКОВІ МОДЕЛІ КОМАНДНОЇ ІНТЕРАКЦІЇ: ЦІННІСНО-РОЛЬОВИЙ АНАЛІЗ

Стаття містить результати аналізу поведінкових стратегій побудови командної взаємодії особами з різним рівнем успішності в командній діяльності. У результаті дослідження виявлено специфіку реалізації цінностей спільної діяльності, а також встановлено зв'язок між рольовою компетентністю особистості та її успішністю в команді. Так, особи, які досягають успіху в командній праці, мають стратегіально насичений простір подій спільної діяльності та демонструють змістову відповідність цінностей і стратегій їх реалізації. Їхній поведінці притаманні рольова варіативність, гнучкість, а також здатність до рольової децентрації і прийняття ролей інших. Здатність до рольового перетвілення також пов'язана з багатством поведінкових стратегій та ціннісною орієнтацією особистості на підтримку та розбудову взаємин з іншими людьми.

Ключові слова: команда, командні ролі, командна інтеракція, цінності, успішність, рольова компетентність, ціннісна складність, поведінкові стратегії.

Проблема. Командна взаємодія є співтворчістю всіх її учасників. Кожен інтерпретує події, які відбуваються на тлі командних взаємин, прогнозує їх розвиток і на цій основі вибудовує поведінку, яка знову інтерпретується. Кроком до розуміння того, якою мірою ефективна поведінка окремих членів команд, наскільки вона сприяє або, навпаки, заважає досягненню успіху, є аналіз індивідуальних поведінкових моделей командних взаємин. Ціннісно-рольові за своєю природою, такі моделі відбивають, з одного боку, цінність взаємин та праці для людини, а з другого – рольові стратегії реалізації цих цінностей. Ідеться передусім про відмінності в рольовій компетентності, про те, чи ефективно людина вибудовує взаємодію, у який спосіб доносить до інших свою позицію, наскільки здатна прийняти позицію інших.

Мета статті: представити результати ціннісно-рольового аналізу індивідуальних поведінкових моделей командної інтеракції осіб з різним рівнем успішності в командній діяльності. *Завдання:* описати особливості індивідуальних стратегій реалізації цінностей спільної діяльності та взаємин; продемонструвати зв'язок між успішністю особистості в командній діяльності та рівнем її рольової компетентності.

Поняття рольової компетентності обґрунтовується в межах різних концепцій та моделей: соціально-генетичної віктимології (Є. В. Руденський); компетентнісної моделі професійної елітарності (А. П. Авдєєва); моделі професійної позиції соціального працівника (М. Д. Лаптева). У кожному випадку йдеться про рефлексію рольових можливостей та ефективність рольової взаємодії. Цілісну ж соціально-психологічну концепцію рольової компетентності як інтегральної характеристики особистості сформулював П. П. Горностаї. Він стверджує, що від того, наскільки варіативною, гнучкою та глибокою є рольова поведінка, наскільки розвинена здатність до рольової децентрації та прийняття ролей інших, залежить здатність людини бути повноправним суб'єктом власної життєтворчості [2].

Існують й окремі розвідки рольової компетентності в її специфічному, здебільшого нормативному, змісті, присвячені також ефективності виконання певних функцій. Так, П. Шемпп [8] досліджує вчительську рольову компетентність; Г. Сміт і Л. Карстенс [3] вивчають рольову компетентність лідерів; цілу низку досліджень на основі аналізу материнської та батьківської рольової компетентності здійснено в межах наукового медсестринства (Р. Мерсер, С. Феркетич, К. Шарон, М. Таркка) [6; 9; 10].

Що ж до аналізу окремих аспектів рольової компетентності в контексті командної взаємодії, то варто згадати дослідження емоційної компетентності (інтелекту) учасників команд. Так, Л. Офферманн із колегами доводять, що емоційні компетенції, зокрема комунікабельність, тактовність, чуйність тощо, тісно пов'язані з ефективністю взаємодії та психологічною атмосферою в команді [7]. Дослідження А. Феєрхерм і Ш. Райс свідчать про вищу продуктивність та узгодженість командної роботи з обслуговування клієнтів у сфері послуг за умови високої емоційної компетентності її членів та лідерів [4]. К. Фруе, Р. Беннетт та Ш. Калдвелл відмічають значущий зв'язок між сукупним емоційним інтелектом членів команд та ефективністю інтерперсональної взаємодії [5].

Погляд на індивідуальні поведінкові моделі командної інтеракції як на рольову презентацію ціннісного ставлення центрував аналіз на вивченні рольової компетентності особистості у її зв'язку з цінністю спільної діяльності та стратегіями її реалізації, а також на реконструкції параметрів рольової компетентності в просторі актуальних подій, пов'язаних із досвідом взаємин з іншими людьми в ході спільної діяльності [1]. В інструкції для учасників дослідження зазначалося: “Пригадайте та послідовно впишіть в комірки під заголовком “Події, пов'язані з досвідом взаємин з іншими людьми в ході спільної діяльності” не менше 10-ти конкретних подій. Зосередьтеся на подіях останніх років”.

Основною для висновків щодо цінностей, а також ідентифікації стратегій їхньої реалізації став аналіз безпосередньої цінності виокремлених подій, а також способів досягнення бажаного в їхніх межах: “Поміркуйте, що для Вас є (було) важливим, цінним у кожній з подій і як стратегічно Ви реалізували свої прагнення, що робили (робите), щоб досягти бажаного”. Оцінка подій за параметрами рольової компетентності (рольової варіативності, гнучкості, глибини та здатності до рольової децентрації та прийняття ролей інших), операціоналізованими в поведінкових і перцептивних дескрипторах, слугувала індикатором рольової компетентності у сфері командної взаємодії: “Оцініть наскільки твердження відповідають Вашим переживанням та діям у кожній із подій. Користуйтеся 10-бальною шкалою”. Зауважимо, що кожному з параметрів відповідають три діагностичні тези, сформульовані з урахуванням поведінкових патернів, особливостей самосприймання та рефлексії сприймання себе іншими. Так, наприклад, рольова варіативність діагностувалася на основі таких тез: “Я поводжуся дуже по-різному, залежно від ситуації, залежно від того, що очікують від мене інші люди”; “Можу назвати себе різнобічною людиною, такою, що може бути різною в різних ситуаціях та з різними людьми”; “Мене вважають гарним співрозмовником та колегою, адже я знаю, як поводитися й що робити в кожному випадку”.

Участь у дослідженні взяли 134 особи, з яких 42 – учасники чинних команд, 20 – особи, які працюють у колективах, що за своїми ознаками не є командами; 72 – студенти різних спеціальностей.

Індикаторами рівня успішності в командній діяльності (для учасників діючих команд) стала експертна оцінка керівника, колег, а також самооцінка за ознаками команди, операціоналізованими в поведінкових характеристиках її учасників. Наприклад, консолідована спільність командної діяльності була операціоналізована в тезі “Перебуває у взаємодії та взаємозгодженні кроків з іншими членами команди”; орієнтація на спільну командну мету – в тезі “Працює на спільну командну задачу”; скоординована позитивна синергія командної праці – в тезі “Його дії та рішення є важливими для успіху командної діяльності”.

Аналіз отриманих даних здійснювався за двома базовими напрямками: рефлексивно-подієвий аналіз цінностей і стратегій реалізації цінностей спільної діяльності; аналіз особистісної ролекомпетентності. Цінності кожної події аналізувалися спільно з досліджуванним з огляду на його орієнтацію на стосунки чи діяльність. Стратегії реалізації цінностей індексувалися як орієнтовані на оптимізацію взаємин або на оптимізацію діяльності. Основне завдання такого аналізу – порівняти специфіку простору подій спільної діяльності осіб з різним рівнем успішності в команді. Також до порівняль-

ного аналізу включаються і показники кількості цінностей та стратегій, а також їхня змістова відповідність одне одному. Рольова компетентність у сфері спільної діяльності аналізувалася сукупно і за кожним окремим параметром.

Аналіз змісту цінностей, що їх виокремлюють досліджувані, дав змогу описати ціннісну специфіку простору спільної діяльності. У випадку переважання цінностей, орієнтованих на підтримку, розбудову, гармонізацію стосунків, турботу про добробут інших людей, прагнення до змін у собі та власній діяльності з метою налагодження взаємин тощо, ідеться про зсув у бік стосункових, моральнісних цінностей, *стосунково-ціннісний зсув* (математично це третина і більше цінностей стосункового змісту). Для прикладу наведемо перелік подій та цінностей (із позначкою змістової специфіки, де *m* – моралісна компонента, *d* – діяльнісна) учасниці управлінської команди акціонерного банку. Загалом досліджуваною було виокремлено 10 подій та 18 цінностей, серед яких 15 мають стосунковий зміст: представлення управлінській команді як нового голови правління банку (відчути підтримку, *m*; виправдати довіру, *m*; реорганізація бухгалтерії (ефективніша діяльність бухгалтерії, *d*; налагодити взаємодію між людьми, *m*), корпоративний тренінг (краще зрозуміти одне одного, *m*; дізнатися про ставлення до себе колег, *m*; відчути себе в команді, *m*) святкування Нового року (люди без краваток, *m*), планування бюджету (скоординована праця, *d*; довіра один до одного, *m*), сюрприз від колективу на день народження (відчула, що люблять і цінують, *m*), перша нарада в ролі голови (подолати свою невпевненість, *m*; довести іншим, що можу, *m*), розроблення нової стратегії впровадження послуг (довести, що ми сучасний банк, *d*; повернутися обличчям до споживачів, *m*) відпочинок з родиною в Європі (бути разом, *m*; відпочити від роботи в родинному колі, *m*), облаштування з родиною нового будинку (реалізація спільної мрії, *m*).

В іншому випадку, коли третина і більше цінностей стосуються власне діяльності, її стратегій, цілей, досягнень, способів взаємодії тощо, маємо справу з *діяльнісно-ціннісним зсувом*. Так, учасник команди театру ляльок виокремлює 10 подій і 12 цінностей, з яких 9 відбивають цінність самої діяльності: перша шкільна вистава (вперше керував лялькою, *d*), майстер-клас з відомим лялькарем (навчився по-особливому керувати лялькою, *d*; зрозумів, що лялькар має бути одним цілим з лялькою, *d*; збагнув, що майстерність приходить через вправління, *d*; перший робочий день у трупі (зрозумів, що прийдеться працювати вдень і вночі, *d*), перша вистава, де моя лялька грала головну роль (залежність від якості моєї гри всієї вистави, *d*), вистава за моєю режисурою (насолоджувався процесом, *d*), спеціальна вистава для моєї майбутньої дружини (романтичне освідчення в кохання, *m*),

підготовка новорічної казки (швидкість у взаємодії та координації, *д*), виступ з “Котигорошком” у дитячому садку сина (радість малого, *м*), власний майстер-клас (відчуття себе профі, *д*), влаштував домашній театр з дружиною та сином (їхня радість, *м*).

Коли істотного переважання цінностей певного змісту не спостерігається, простір спільної діяльності характеризується як збалансований, а тому можна говорити про *стосунково-діяльнісну ціннісну збалансованість*.

Змістовий аналіз було застосовано і до стратегій реалізації цінностей. Про *стосунково-стратегіальний зсув* ідеться в разі переважання в просторі спільної діяльності досліджуваних стратегій, орієнтованих на покращення взаємин, досягнення домовленостей, зниження конфліктності. Так, учасниця проектної команди з організації художніх виставок з-поміж інших виокремила таку подію, як “виставка Юрія Камишного”. Усі стратегії реалізації цінного в цій події є стосунковими (*с*): вести перемовини з генієм – намагалася налагодити контакт, *с*; спілкувалася на життєві теми, *с*; була уважна до побажань художника, *с*; гарно приймати гостей – приділяла увагу кожному, *с*; лишити гарне враження про себе та команду – згладжувала гострі кути, *с*; дослухалася до побажань відвідувачів, *с*. Загалом серед 25 стратегій реалізації цінностей 18 мають стосунковий зміст.

Якщо не менше ніж третина способів реалізації цінностей формуються учасниками дослідження в термінах, безпосередньо пов’язаних із самою діяльністю, її виконанням, модифікацією, модернізацією тощо, ідеться про *діяльнісно-стратегіальний зсув простору спільної діяльності*. До прикладу, учасник команди менеджерів дистриб’юторської компанії серед 22 виокремлених стратегій спільної діяльності 18 означив як діяльнісні. Так, усі 6 стратегій реалізації цінностей такої події, як “Підбиття річних підсумків 2012”, є діяльнісними (*д*): наочно довести, що я кращий менеджер – представив дані продажу в презентації, *д*; надав помісячний порівняльний аналіз своєї ефективності, *д*; виступив із програмою модернізації системи, *д*; стимулювати інших до професійного зростання – розказав про свої професійні секрети, *д*; відчутти повагу колективу – демонстрував результати праці, *д*.

Про *стосунково-діяльнісну стратегіальну збалансованість* ідеться у випадку відносно рівної представленості стратегій діяльнісного і стосункового змісту як способів реалізації цінностей спільної діяльності досліджуваних.

Ціннісна і стратегіальна насиченість простору спільної діяльності вираховується як відношення кількості цінностей / стратегій їх реалізації до загальної кількості подій і свідчить про важливість простору спільної діяльності для досліджуваних та рівень поведінко-

вої, інструментальної забезпеченості реалізації цінностей, відповідно.

Ще один параметр аналізу простору спільної діяльності – зіставність цінностей і стратегій їх реалізації. Простір, у якому більшість пар цінність-стратегія є змістово відповідними, називатиметься **ціннісно-стратегіально конгруентним**. До прикладу, учасник команди інформаційної агенції в події “Облаштування нового офісу” виокремив такі цінності та стратегії: своїми силами зробили ремонт, *д* – запропонував та організував усіх зробити самим, а зекономлені кошти пустити на премії, *д*; розподілив обов’язки та скоординував дії, *д*; відчув себе єдиним цілим з командою, *м* – не перекладав відповідальність на інших, *с*; жартував та радів спільній роботі, *с*. Усі чотири з наведених пар “цінність-стратегія” (кожній цінності відповідають по дві стратегії) є конгруентними; моральнісним цінностям відповідають стратегії, орієнтовані на розбудову взаємин, діяльнісним – стратегії, пов’язані з безпосередньою організацією діяльності.

Про певну конфліктність у просторі спільної діяльності досліджуваних може свідчити переважання стратегій реалізації цінностей, змістово протилежних самим цінностям. Так, приклад **діяльнісної реалізації моральнісних цінностей** знаходимо у відповідях учасниці команди волонтерів, які опікуються неповносправними особами. У події “Підготовка до зустрічі із засновницею організації” досліджувана виокремилася такі цінності та стратегії: надихнутися любов’ю до ближнього, *м* – шукала інформацію про Зеновію, *д*; будувати ближчі взаємини з “друзями”, *м* – забезпечувати їхні актуальні потреби, *д*; допомагати доглядати за кімнатою, *д*.

Прикладом **стосункової реалізації діяльнісних цінностей** є пари “цінність-стратегія”, виокремлені учасницею команди видавництва дитячої книги в події “Видання першої книги за моїм редакторством”: змогла самостійно організувати весь процес, *д* – була уважна з людьми, *с*; прислухалася до порад колег, *с*; намагалась уникати конфліктів, *с*; довести власний професіоналізм, *д* – не допустила конфліктів, *м*. І в першому, і в другому прикладах зміст цінностей і, відповідно, сфера, яку вони регулюють, не збігається із стратегіями, якими послуговуються досліджувані, щоб ці цінності реалізувати. Так, для того щоб надихнутися любов’ю і стати ближчою до інших, перша з досліджуваних обирає діяльнісні стратегії, мало пов’язані з моральністю самих цінностей; так само, як і друга досліджувана, намагається в спосіб побудови та перебудови взаємин із колегами довести власний професіоналізм та самостійність в організації процесу видання книжки.

Що ж до результатів аналізу зв’язку успішності в командній діяльності та стратегіально-ціннісних особливостей простору спільної діяльності учасників дослідження (за коефіцієнтом кореляції Спірмена), то статистично значущим прямим є зв’язок між успішністю особи-

стості в команді та ціннісно-стратегіальною конгруентністю її простору спільної діяльності (0,59; $p < 0,05$). Ідеться про те, що більшого успіху в команді досягають особи, які обирають стратегії реалізації цінностей, адекватні їхньому змісту. Так, якщо цінне – це взаємини з людьми, то адекватні стратегії – це їхня підтримка і розбудова; якщо цінність діяльнісного змісту – певні зміни в самій діяльності. Також значущим, проте з протилежним знаком, є показник зв'язку командної успішності зі стосунковою реалізацією діяльнісних цінностей (-0,41; $p < 0,05$). Ця ж тенденція простежується і у випадку діяльнісної реалізації моральнісних цінностей (-0,19; $p > 0,05$), що свідчить про несприятливість для командної успішності вибору стратегій, що змістово суперечать цінностям. Значущим є також зв'язок між стратегіальною насиченістю подієвого простору та успішністю в команді (0,48; $p < 0,05$), що свідчить про переваги використання значної кількості стратегій. Так само, тенденційно, виявляється прямий зв'язок між успішністю та ціннісною насиченістю подієвого простору спільної діяльності (0,29; $p > 0,05$).

Математичний аналіз ролівої компетентності учасників команд у просторі подій, що творяться на тлі спільної діяльності, дає підстави для висновків про зв'язок параметрів ролекомпетентності з успішністю особистості в командній діяльності (за коефіцієнтом кореляції Спірмена). Так, успішність значуще корелює з такими показниками ролівої компетентності, як роліова варіативність (0,41; $p < 0,05$), роліова гнучкість (0,50; $p < 0,05$) та здатність до ролівої децентрації й прийняття ролей інших (0,61; $p < 0,05$). Отримані дані свідчать про те, що людина, успішна в команді, є також ролекомпетентною у сфері спільної діяльності, зокрема такою, що має та використовує різноманітний роліовий репертуар, уміє легко перемикатися з однієї ролі на іншу, а також є чутливою до ролей інших, здатною ці ролі відчувати, зрозуміти, а також приміряти на себе.

Зіставлення параметрів ролівої компетентності із стратегіально-ціннісними особливостями простору спільної діяльності (за коефіцієнтом кореляції Пірсона) також виявляє низку значущих зв'язків. Зокрема, мається на увазі прямопропорційний кореляційний зв'язок між роліовою гнучкістю і стратегіальною насиченістю подієвого простору особистості (0,48; $p = 0,001$): що більшою кількістю стратегій реалізації цінностей спільної діяльності володіє людина, то більші можливості роліового перевтілення та адаптації вона має. Роліова гнучкість особистості прямо пропорційно пов'язана з переважанням моральнісних цінностей у просторі подій спільної діяльності (0,30; $p = 0,054$) та обернено пропорційно – з переважанням цінностей діяльнісного змісту (-0,30; $p = 0,054$), що може бути проінтегровано

через зв'язок здатності до зміни ролей із цінністю взаємин. Що ціннішими для людини є підтримка, розбудова, відновлення взаємин, конструктивне та безконфліктне співіснування з іншими, то гнучкішою у своїй рольовій поведінці вона є, і навпаки, що ціннішими є предмет, результат і процес діяльності, то менш гнучку, адаптивну, комплементарну рольову стратегію вона обирає. За даними кореляційного аналізу, обернено пропорційну залежність виявлено і між здатністю до рольової децентрації та стосунковою реалізацією діяльнісних цінностей ($-0,32$; $p=,044$). Ідеться про те, що чим вищу рольову чутливість та здатність до прийняття ролей інших має людина, тим рідше вона звертатиметься до змістово невідповідного способу реалізації своїх цінностей, зокрема до спроб покращення результатів праці чи оптимізації її процесу стосунковими засобами.

Висновки. Аналіз змісту цінностей та стратегій їх реалізації в межах подій спільної діяльності дав змогу виокремити низку стратегіально-ціннісних особливостей простору спільної діяльності, специфічних для осіб, які досягають успіху в командній праці. Зокрема, мається на увазі стратегіальна насиченість подієвого простору як наявність значної кількості способів реалізації власних цінностей та ціннісно-стратегіальна конгруентність як змістова відповідність цінностей і стратегій їх реалізації. Математичний аналіз рольової компетентності учасників команд у просторі подій, що творяться на тлі спільної діяльності, свідчить про статистично значущий зв'язок між успішністю в командній праці і рольовою варіативністю, гнучкістю і здатністю до рольової децентрації й прийняття ролей інших. Зіставлення параметрів рольової компетентності із стратегіально-ціннісними особливостями простору спільної діяльності також свідчить про низку значущих зв'язків, зокрема про прямо пропорційний кореляційний зв'язок між рольовою гнучкістю особистості і стратегіальною насиченістю її подієвого простору, а також переважанням у ньому цінностей моральнісного змісту.

Література

1. Горбунова В. В. Психологія командотворення: ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія / В. В. Горбунова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка, 2014. – 380 с.
2. Горноста́й П. П. Личность и роль: ролевой подход в социальной психологии личности : монография / П. П. Горноста́й. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
3. Carstens L. The influence of leadership role competencies on organization change outcome in the manufacturing industry in South Africa / Herman Smit, Louis Carstens // Journal of Human Resource Management. – 2003. – Vol. 1 (2). – P. 45–52.
4. Feyerherm A. E. Emotional intelligence and team performance: The good, the

- bad and the ugly / Ann E. Feyerherm, Cheryl L. Rice // *The International Journal of Organizational Analysis*. – 2002. – Vol. 10 (4). – P. 343–362.
5. Frye C. M. Team emotional intelligence and team interpersonal process effectiveness / Crissie M. Frye, Rebecca Bennett, Sheri Caldwell // *Mid-American Journal of Business*. – 2006. – Vol. 21 (1). – P. 49–56.
  6. Mercer R. T. Predictors of paternal role competence by risk status / Sandra L. Ferketich, Ramona T. Mercer // *Nurs Research*. – 1994. – Vol. 43 (2). – P. 80–85.
  7. Offermann L. R. The Relative Contribution of Emotional Competence and Cognitive Ability to Individual and Team Performance / Lynn R. Offermann, James R. Bailey, Nicholas L. Vasilopoulos, Craig Seal, Mary Sass // *Human Performance*. – 2004. – Vol. 17 (2). – P. 219–243.
  8. Schempp P. G. Determining Teaching Role Competence and Incompetence through the Student-Teaching Experience [Електронний ресурс] / Paul G. Schempp // Paper presented at the National Convention of the American Alliance for Health. – 1983. – Режим доступу: <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED229385.pdf>
  9. Sharon K. The effects of maternal psychosocial factors on maternal competence for infant feeding: D. Sc. Thesis / Karp Sharon ; Tennessee Graduate School of Vanderbilt University. – Nashville, 2008. – 189 p.
  10. Tarkka M. T. Predictors of maternal competence by first-time mothers when the child is 8 months old / Marja-Terttu Tarkka // *Journal of Advanced Nursing*. – 2003. – Vol. 41. – P. 233–240.

References

1. Gorbunova, V. V. (2014). *Psykholohiia komandotvorennya: tsinnisno-rolivoyi pidkhd do formuvannia ta rozvytku komand* [Psychology of teambuilding: value-roll approach to the formation and development teams]. Zhytomyr : Publ. Zhytomyr Ivan Franko State University (ukr).
2. Gornostay, P. P. (2007). *Lichnost i rol: rolevoy podkhod v sotsialnoy psikhologii lichnosti* [Personality and role: role approach in the social psychology of personality]. Kyiv: Interpress LTD Publ. (rus).
3. Carstens, L. and Smit, H. (2003). The influence of leadership role competencies on organization change outcome in the manufacturing industry in South Africa. *Journal of Human Resource Management*, 1 (2), 45–52.
4. Feyerherm, A. E. and Rice, C. L. (2002). Emotional intelligence and team performance: The good, the bad and the ugly. *The International Journal of Organizational Analysis*, 10 (4), 343–362.
5. Frye, C. M., Bennett R. and Caldwell, S. (2006). Team emotional intelligence and team interpersonal process effectiveness. *Mid-American Journal of Business*, 21 (1), 49–56.
6. Mercer, R. T. and Ferketich, S. L. (1994). Predictors of paternal role competence by risk statu. *Nurs Research*, 43 (2), 80–85.
7. Offermann, L. R., Bailey, J. R., Vasilopoulos, N. L., Seal, C. & Sass, M. (2004). The Relative Contribution of Emotional Competence and Cognitive Ability to Individual and Team Performance. *Human Performance*, 17 (2), 219–243.
8. Schempp, P. G. (1983). Determining Teaching Role Competence and Incompetence through the Student-Teaching Experience. *Paper presented at the National Convention of the American Alliance for Health*,

<http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED229385.pdf>

9. Sharon K. (2008). The effects of maternal psychosocial factors on maternal competence for infant feeding, D. Sc. Thesis, Tennessee Graduate School of Vanderbilt University, Nashville.
10. Tarkka, M. T. (2003). Predictors of maternal competence by first-time mothers when the child is 8 months old. *Journal of Advanced Nursing*, 41, 233–240.

Горбунова В. В. Индивидуальные поведенческие модели командной интеракции: ценностно-ролевой анализ

Статья содержит результаты анализа поведенческих стратегий построения командного взаимодействия лицами с разным уровнем успешности в командной деятельности. В результате исследования выявлена специфика реализации ценностей совместной деятельности, а также установлена связь между ролевой компетентностью личности и ее успешностью в команде. Так, лица, достигающие успеха в командной деятельности, имеют стратегически насыщенное пространство событий совместной деятельности и демонстрируют содержательное соответствие ценностей и стратегий их реализации. Их поведению присущи ролевая вариативность, гибкость, а также способность к ролевой децентрации и принятию ролей других. Способность к ролевому переключению также связана с богатством поведенческих стратегий и ценностной ориентацией личности на поддержку и развитие отношений с другими людьми.

Ключевые слова: команда, командные роли, командная интеракция, ценности, успешность, ролевая компетентность, ценностная сложность, поведенческие стратегии.

Gorbunova V. V. Individual behavioral models of team interaction: value-role analysis

Results of studies on behavioral strategies in team interaction of persons with different level of successfulness in teamwork are presented in this article. The specifics of value realization of joint-cooperation and correlation between role competence and personal successfulness in teamwork are presented too. The people who are successful in teamwork have strategically saturated space of joint-cooperation and demonstrate content compliance of the values and strategies for their implementation. Their behavior is characterized by role variability, flexibility and ability to role decenteration and accepting the roles of the others. The ability to switch roles is associated with abundance of behavioral strategies and with value orientation of the personality at the support and developing relationships with other people.

Key words: team, team roles, team interaction, values, performance, role competence, value complexity, behavioral strategies.

© Горбунова В. В.

Т. М. Титаренко

СПОСОБИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАКТИК ПОБУДОВИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

Розглянуто можливості оптимізації особистісної життєпобудови через практики створення автобіографії. Показано, що збільшення кількості версій життєпису, поліпшення його спрямованості та усвідомленості сприяють кращому засвоєнню набутого досвіду та адекватнішому плануванню майбутнього. Людина переходить від констатування низки подій до їхнього переосмислення, пошуку причинно-наслідкових зв'язків, відкриття нових сенсів. Серед конкретних способів оптимізації практик побудови життєвого шляху через автобіографування запропоновано такі: реконструкцію як “латання дірок” в особистісній історії, інструментом чого стає наратив, який змінює композиційно-сміслові аспекти автобіографії; новий монтаж уже відомих наративів, інструментом чого стає ментатив; фрагментацію наративу, що сприяє розширенню, розгалуженню значущих смислів; оновлену фокалізацію, що передбачає зміни его-центрованого та его-децентрованого фокусів оповідання, забезпечуючи збагачення комунікативної структури тексту; переадресацію – змінювання адресатів оповідання, що, впливаючи на комунікативну структуру тексту, змінює і структуру ціннісно-сміслову; рефлексування – допомогу в усвідомленні ціннісно-сміслових, нормативно-регулятивних акцентів у розгортанні саможиттєпису та демаркацію кордонів, переходів між звичними, повсякденними практиками і практиками ризикованими, перетворювальними.

Ключові слова: практики життєпобудови, реконструкція життєпису, ментативний монтаж, фрагментація життєвої історії, фокалізація оповідання, переадресація автонаративу, рефлексування, демаркація кордонів.

Проблема. На жаль, сьогодні на всі практики життєконструювання здійснюється нечуваний за інтенсивністю, непрогнозованістю, тривалістю і травматичністю вплив навколишнього середовища. Наслідком подій, що тривають на сході країни, є численні обриви звичних контекстів, що забезпечували фонове практикування. Змінюються способи самореалізації, цінності, уподобання, ускладнюються чи навіть розриваються давні стосунки, у когось навіть руйнується ідентичність. Людина потребує досить багато часу, щоб виробити нові способи

практикування і написати на їхній основі нові життєві історії, переорієнтувати власний життєвий шлях.

Поширені практики автобіографування як розгорнуті чи стислі життєписи виникають, редагуються, переінтерпретовуються кожного разу, коли людина опиняється в критичній ситуації, постає перед необхідністю життєвого вибору, усвідомлює власні життєві домагання, потребує постановки нових життєвих завдань, вироблення оптимальних стратегій їхнього розв'язання. Коли зовнішні умови стають майже нестерпними, як це відбувається протягом останніх місяців, потреба в активізації практик автобіографування дещо гальмується. Але після глобальної кризи, в епіцентрі якої ми всі перебуваємо, думається, така потреба зазвучить у повний голос.

Значущі для особистості культурні тексти вступають з нею у діалоги, породжуючи численні контексти як середовище її існування. Особистість привносить у такі діалоги власні смисли, свої життєві і сімейні історії, набутий досвід. Отже, автобіографування як конструювання життєвого шляху складається на взаємоперетинах цих культурно-індивідуальних контекстів.

Мета статті: проаналізувати текстуалізовані практики побудови життєвого шляху та розробити способи оптимізації автобіографування.

Практикування відбувається не лише в дієвій, а й у текстовій, наративізованій і ментативізованій формах. Сьогодні термін “наратив” використовують досить широко: пишуть навіть про візуальні і графічні наративи, про наративні онлайнві ігри, але ми тяжіємо до класичного розуміння наративу як вербальної історії. Різні тексти можуть мати різні ступені наративності відповідно до самої історії, тобто змісту наративу, і дискурсу, тобто способу, завдяки якому наративний зміст виявляється, представляється оточенню. Так, за М.-Л. Райан, абсолютно наративний текст може демонструвати зовсім невисоку наративність, якщо в ньому повідомляється повноцінна історія, але прогресія подій гальмується авторськими описами, коментарями та інтроспекціями (див. [5, с. 22–23]).

Переосмислюючи власний досвід чи плануючи майбутнє, людина вдається до все більшої чи меншої кількості версій. Хтось стає ригіднішим у своїх інтерпретаціях, а хтось набуває гнучкості і мудрості, навчаючись бачити своє життя з дуже різних ракурсів, враховувати все більше різноманітних контекстів. Тут не може бути однозначного позитиву-негативу, правильних чи неправильних оцінок того, що відбувалося. Жодна з оповідних версій історії життя не є кращою чи правильнішою щодо інших, вона просто інакша.

Оскільки розповіді про життя реально це життя змінюють, впливаючи на способи його конструювання, то, якщо таких розповідей про один і той самий період стає більше, зміни, що відбуваються, можна вважати зваженішими, осмисленішими, більш підготовленими. Але сподіватися, що кожна людина колись створить зовсім несуперечливу цілісну історію про все своє життя, навряд чи доцільно.

У сучасній гуманітаристиці автобіографії розглядають як соціальні культурні практики [6; 8]. На думку В. Подороги, автобіографія розпочинається з певної подієвої точки, так званої “малої смерті” – “метаної” (див. [9, с. 153]). Метаною фіксує кризовий розрив історії життя особистості, що супроводжується обов’язковою зміною ціннісно-сміслових домінант. Лише переживши таку “малу смерть”, людина відчуває нагальну потребу переінтерпретувати і переформатувати своє життя. Саме ця потреба і стає тригером для чергових версій життєконструювання.

Автобіографії дуже рідко витримуються в якомусь одному жанрі. Частіше це поліжанрові рефлексивні тексти, з елементами героїчного епосу і мелодрами, сповіді і повчання. Віднесення цих текстів до автобіографічного жанру передбачає, за Ф. Леженом, наявність трьох складових автобіографічного “я”: автора, наратора і головної дійової особи [3]. Автобіографії не є суцільно авторськими, оскільки вони складаються під відчутним впливом певних біографічних канонів, у тексти нерідко включають перекази батьківських спогадів, фольклорні елементи, цитати з відомих книжок, фільмів, навіть пісень. Є також мемуарні доповнення, тобто оповідання від третьої особи.

Головна дійова особа автобіографії – це власний бажаний, ідеалізований, більш-менш нафантазований, вимріяний образ, який творить автор, лише частково усвідомлюючи міру власної гри з реальністю, і транслює наратор зі своїми варіаціями, що залежать від його ставлення до слухача, міри довіри, ступеня взаєморозуміння. І всі ці три творчі автобіографічні “я” постійно перебувають у складній взаємодії, безперервному діалозі.

За нашим припущенням, саме автобіографічні текстуалізовані практики є підґрунтям особистісного життєконструювання, підґрунтям побудови життєвого шляху. Автобіографію розглядатимемо як розповідь людини про себе, своє життя у вигляді зв’язного сюжетного оповідання. Автобіографічні практики – це не тільки діяльність зі створення автобіографічних текстів, а й діяльність зі створення самої автобіографії (життєтворчість, конструювання індивідуальної міфології) [6]. В автобіографічних практиках вербалізування, осмислювання, рефлексування ніколи не є завершеними, вони завжди тривають.

Першим способом оптимізації автобіографування є *спосіб реконструкції*. Мається на увазі робота з усунення обривів контексту – “латання” дірок в особистісній історії. Інструментом такого “латання” стає наратив як композиційно-смісловий компонент автобіографії. “Цілісність минулого, теперішнього і майбутнього не можна сконструювати і пояснити, її можна лише уявити і розповісти; історія без дірок, контекст без провалів можливі лише як оповідання” [1, с. 167].

Схильна до наративу особистість (“казкар”) переосмислює і структурує досвід відповідно до якогось сюжету, а таких сюжетів під рукою повсякчас чимало: і про любов, і про війну. Мінімальною наративною одиницею автобіографії стає новий зв’язок між певними життєвими подіями чи введення нового міні-контексту, позиції, з якої розглядатиметься світ історії [5].

Наступний спосіб оптимізації автобіографування – новий *монтаж* уже відомих, апробованих людиною наративів. Інструментом такого монтажу може стати ментатив, який разом із наративом відносять до композиційно-сміслових утворень.

Завдяки ментативу особистість потрапляє у “за-текст”, виходить за межі одного конкретного наративу. Так створюється нова композиція, окремі наративи поєднуються в новий сюжет, що працює на переживання власного життя як неперервності, вмотивованої послідовності, невимушеної каузальності. Так певна екстраординарна подія згодом втрачає свою надмірну вагу і стає просто елементом подієвого ряду чи, навпаки, якийсь малоусвідомлений на певному життєвому етапі епізод раптом набуває вирішального значення у світлі нових подій, планів і намірів.

Ще один спосіб оптимізації автобіографування – *фрагментація* наративу, тобто виникнення своєрідних наративних пауз, семантично навантажених пустих місць у наративній конструкції, завдяки яким відсутність текстуально оформлених зв’язків сприймається як значуще мовчання, яке говорить нам про героя щось дуже важливе, що неможливо передати словами.

Невербалізовані частини наративу, порожнини, створюють напруження в наративній конструкції, як слушно зауважує В. Ш. Кривонос [2]. І ця конструкція ніби розпадається на окремі внутрішньо завершені фрагменти. Водночас порожнини породжують смислому місткість тексту як цілого. Заразом наративна конструкція маркує та посилює структурну роль порожнин, надаючи їм функції семантичних зв’язок, що поєднують розриви в оповідній тканині.

Паузи, порожнини, темпоральні перерви, зявання в сюжеті свідчать не лише про залежність подієвого ряду від пам’яті оповідача, механізмів його самоцензури [4], психічного стану чи мотиваційно-

ціннісних утворень. Це внутрішньо виправданий прийом сюжетоскладання. Завдяки паузам сюжетно-нарративна інтрига переривається, розгалужується. Функція порожнин – у переведенні уваги з цікавих сюжетних ходів на справжню історію глибинного, інтимного життя автора. Згадаймо славнозвісні “МХАТівські паузи”, які тримають глядачів у стані драматичного напруження, стимулюючи їхнє співавторство у трактуванні того, що відбувається на сцені.

Лакуни в пам’яті не лише сприяють появі вимислу замість чіткого фактажу, а й створюють передумови для вибухового, несподіваного смислородження, виникнення нових життєвих горизонтів. Це відбувається завдяки виникненню між дійсністю і фантазією так званої “нічийної землі” (термін А. Мунте, автора автобіографії “Легенда про Сан-Мікеля”). Як пише Г. М. Шевців, “у пам’яті події постійно рухаються, шліфуються до невпізнання, пристосовуються, набувають форми та кольору наших бажань. ... Процес пригадування пережитого можна трактувати як напругу особистості в зусиллі зібрати та возз’єднати себе... Автобіограф вбудовує не лише текст автобіографії, а й саме життя. Тому певні моменти він піддає тривалому шліфуванню” [9, с. 151].

До описаних способів оптимізації життєвого шляху додамо зміну фокусу автобіографування – *фокалізацію* (термін К. Брукса і Р. П. Уоррена). Її слушно вважають ресурсом пристосування особистості до життєвого контексту, необхідною умовою комунікації і когніції [5, с. 281]. Фокалізацію визначають як окремий ракурс, сегмент текстової сітки, комунікативний фільтр, тип авторської позиції, міні-контекст [там само, с. 28].

Які фокалізації людина звичайно використовує в автобіографуванні? За Ж. Женеттом, їх три: нульова (коли “всезнавший” оповідач говорить більше, ніж відомо будь-якому його персонажу), внутрішня (коли оповідач говорить тільки те, що знає персонаж) і зовнішня (коли оповідач говорить менше, ніж знають персонажі) (див. [7]). У соціально-психологічному контексті внутрішню можна називати его-центрованою, а зовнішню – его-децентрованою.

Коли, наприклад, автобіографії будуються на основі нульової фокалізації, автор-всезнайко всіх повчас, виховує, гіпнотизує, не беручи до уваги жодної іншої точки зору. Це суцільні нав’язливі монологи без спроб уявити погляди співрозмовника, без поваги до інших думок та оцінок. До таких автобіографічних практик осмислення досвіду нерідко схильні колишні політики на пенсії.

Его-центрований фокус передбачає сконцентрованість на собі, своїх вдалих і невдалих життєвих виборах, утілюваних домаганнях, реалізованих життєвих завданнях. Цей фокус виключає високу ймовір-

ність правдивого самозображення. І не тільки тому, що “головним ворогом автобіографії є сором”, як слушно зауважує Шевців. Адже така “абсолютна правдивість рівносильна абсолютній справедливості, досконалості і свободі на всій планеті. Завдяки творчій фантазії і пам’яті автобіограф стає співцем свого життя” [9, с. 152].

У випадку его-децентрованості акцент робитиметься на людях, з якими наратора в різні часи зводила доля, на їхніх впливах на його життя. Аналізуватимуться різні життєві обставини, які провокували відповідні дії і вчинки, екстремальні ситуації, без яких життєва траєкторія могла стати іншою. Цей фокус автобіографії виводить її читача (слухача) в більш широкий культурно-політичний, історико-економічний контекст, спрямовує його увагу на ті аспекти життя, які не залежать безпосередньо від виборів і рішень наратора.

Щоб оптимізувати життєконструювання, бажано стимулювати до хоча б тимчасової зміни фокусу оповідання: у випадку егоцентричності сприяти децентралізації, та навпаки.

Не менш ефективним способом оптимізації практик життєконструювання є *переадресація* – змінювання адресатів оповідання, що насамперед впливає на комунікативну структуру тексту, а вже через неї на ціннісно-смыслову.

Кому адресована оповідь про себе і своє життя? По-перше, якомусь реальному слухачеві (читачеві, нараторові) з числа значущих Інших чи випадкових попутників. По-друге – певному ідеальному реципієнтові, який справді зміг би зрозуміти все, що хоче передати наратор. І таким ідеальним співрозмовником інколи стає для розповідача кохана людина, а для клієнта – його психотерапевт. А по-третє, автонаратив, безумовно, адресований самому собі, адже завдяки побудові такої розповіді людина відкриває для себе нові смисли, висвітлює приховані взаємозв’язки між подіями свого життя та його активними і пасивними співучасниками. Відповідно до кожного з адресатів автобіографічний текст зазнає дуже відчутних змін, адже з кожним автор вступає у своєрідний діалог. Ціннісно-смыслові, нормативно-регулятивні акценти в кожному з таких віртуальних діалогів змінюються, інколи майже на протилежні.

Якщо допомагати авторові час від часу переключатися з одного адресата на іншого, коли він викладає історію власного життя, це сприятиме розхитуванню певної лінійної логіки його оповідання і таким чином посилюватиме рефлексування. Залежно від адресата, який зрозуміє, підтримає, буде пишати, заздрити чи засуджувати, змінюватиметься і фокус оповідання, і монтаж уже усталених, раніше сконструйованих наративів.

Отже, наступний спосіб оптимізації практик автобіографування – *спрямоване рефлексування*, допомога в усвідомленні того, куди людина рухається.

Коли ми говоримо про спрямоване рефлексування, маємо на увазі пряму чи латентну відповідь на запитання: заради чого створюється певна життєва історія, що хоче сказати нею собі чи іншим її автор? Тобто йдеться про смислове навантаження текстуалізованих практик життєконструювання, неможливе без аналізу причинних мереж, які вибудовуються.

Якщо розглядати психотерапевтичний контекст переосмислення життєвого шляху, то цей спосіб спрямування рефлексивної активності видається дуже ефективним. Адже нерідко розповідь клієнта переповнюється дрібними деталями, які пом'якшують структуру автонаративу і виконують функцію психологічного захисту. Людина не готова до усвідомлення окремих аспектів свого життя і намагається сховатися за зайві подробиці, несуттєві відгалуження від магістральної лінії життєпису. І тоді психотерапевту доводиться своїми репліками і запитаннями пробуджувати енергію оповідача, привносячи не лише динамічність, а й певну векторність, цілеспрямованість у його оповідання.

Досить поширений спосіб оптимізації практик побудови життєвого шляху – це рефлексування з приводу меж, границь між знайомим, звичним, і новим, невідомим. Цей спосіб дістав назву *демаркації кордону*, переходу між повсякденними практиками і практиками перетворювальними, яких чекає чи навіть вимагає від нас сьогоденне життя.

Екзистенційні ситуації, про які йдеться, допомагають осмисленню досвіду існування на межі між знайомим і незнайомим світами, коли людина не відчуває себе належною до якось одного з них, а живе ніби на лінії розмежування, інтенсивно намагаючись і автономізуватися, і по-новому самоідентифікуватися, і виробити оновлені способи діалогування з оточенням.

Оскільки рубіж, межа, вододіл між знайомим, звичним, повсякденним існуванням і новим, невідомим буттям стає актуальним місцем особистісної текстуалізованої життєпобудови, то моделювання такої межі можливо оптимізувати завдяки правильно організованій психотерапевтичній взаємодії.

Практики побудови життєвого шляху можна диференціювати на професійні, сімейні, громадянські та інші. На такому ракурсі важливо зосередитися в перспективі, щоб побачити, чи впливають провідні сфери життєдіяльності на особисті життєписи.

У майбутньому також передбачається зосередитися на основних векторах, що утворюють модель життєконструювання, і подивитись, як саме описані способи оптимізації життєпису відбиваються на

конфігурації персональних практик, спрямованих на самоідентифікування, освоєння значущої для особистості комунікативної території і смислопородження відповідно до відрізка життєвого шляху.

Висновки. Оскільки розповіді особистості про власне життя реально це життя змінюють, то збільшення кількості версій та поліпшення їхньої якості сприяє переосмисленню набутого досвіду та плануванню майбутнього. Людина переходить від констатування низки подій до їхнього переосмислення, пошуку причинно-наслідкових зв'язків, відкриття нових сенсів.

Способами оптимізації практик побудови життєвого шляху через автобіографування є:

1) *реконструкція* – “латання” дірок в особистісній історії, інструментом чого стає наратив, що змінює композиційно-сміслові аспекти автобіографії;

2) новий *монтаж* уже відомих, апробованих наративів, інструментом чого стає ментатив;

3) *фрагментація* наративу, що сприяє розширенню, розгалуженню значущих для автобіографії смислів;

4) оновлена *фокалізація* автобіографування, що передбачає зміни фокусу оповідання з его-центрованого на его-децентрований чи навпаки, забезпечуючи збагачення комунікативної структури тексту;

5) *переадресація* – змінювання адресатів оповідання, що насамперед впливає на комунікативну структуру тексту, а вже через неї – на ціннісно-сміслову;

6) *рефлексування* – допомога в усвідомленні ціннісно-сміслових, нормативно-регулятивних акцентів у розгортанні саможиттєпису;

7) *демаркація* кордону, переходу між звичними, повсякденними практиками і новими, ризикованими, перетворювальними практиками, яких чекає від нас життя.

Л і т е р а т у р а

1. Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития: пер. с нем. П. Козловски. – М.: Республика, 1997. – 240 с.
2. Кривонос В. Ш. Пустоты в нарративной структуре “Героя нашего времени” М. Ю. Лермонтова [Электронный ресурс] / В. Ш. Кривонос // Narratorium. – 2012. – № 2 (4). – Режим доступа: <http://narratorium.rgu.ru/article.html?id=2628910>.
3. Лежён Ф. В защиту автобиографии. Эссе разных лет: пер. с фр. / Ф. Лежён // Иностранная литература. – 2000. – № 4. – С. 110–122.
4. Переходцева О. В. Память и наратив в современной английской литературе: М. Эмис и Дж. Барнс : автореф. дис. на соиск учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.01.03 “Литература народов стран зарубежья (европейская и

- американская литература)» / О. В. Переходцева ; Саратов. гос. ун-т им. Н. Г. Чернышевского. – М., 2013. – 23 с.
5. *Татару Л. В.* Нарратив и культурный контекст / Л. В. Татару. – М. : Ленанд, 2011. – 288 с.
  6. *Топорков А. Л.* Российско-французская летняя школа “Автобиографические практики в культурном контексте” / А. Л. Топорков // Антропологический форум. – 2008. – № 10. – С. 387–395.
  7. *Усманова А. Р.* Фокализация [Электронный ресурс] / А. Р. Усманова // Энциклопедия культуры и общества. – Режим доступа : http://glossword.info/index.php/term/_6ea3ab6f59585aac955b57a162a4a253536e60b15c94ac92576b596869a09b66955798a6539aaa575d71719f546fa1a2a8b1af6857a6a25e545763ac699aa46661.xhtml.
  8. *Шевців Г. М.* Автобіографічна пам'ять як необхідна умова конструювання автобіографічного нарративу / Г. М. Шевців // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія: Літературознавство. – 2011. – Вип. 1 (2). – С. 153–159.
  9. *Шевців Г. М.* Сучасний стан дослідження автобіографічної проблематики в гуманітарних науках / Г. М. Шевців // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія: Літературознавство. – 2013. – Вип. 1 (1). – С. 149–156.

References

1. Kozlovski, P. (1997). *Kultura postmoderna: Obshchestvenno-kulturnye posledstviya tekhnicheskogo razvitiya* [Postmodern Culture: Social and cultural consequences of technological development]. Moscow: Respublika (rus).
2. Krivonos, V. Sh. (2012). Pustoty v narrativnoy strukture “Geroya nashego vremeni” M. Yu. Lermontova [Voids in the narrative structure of “Heroes of our time” by Mikhail Lermontov], *Narratorium*, no 2(4), available at : <http://narratorium.rggu.ru/article.html?id=2628910> (rus).
3. Lezhyon, F. (2000). V zashchitu avtobiografii. Esse raznykh let [In defense of autobiography. Essays in different years]. *Inostrannaya literatura* [Foreign Literature], 4, 110–122 (rus).
4. Perekhodtseva, O. V. (2013). *Pamyat i narrativ v sovremennoy angliyskoy literature: M. Emis i Dzh. Barns* [Memory and narrative in contemporary English literature: M. Amis and J. Barnes], Abstract of Ph. D. dissertation, Saratov State University, Moscow (rus).
5. Татару, Л. В. (2011). *Narrativ i kulturnyy kontekst* [Narrative and cultural context]. Moscow: Lenand (rus).
6. Топорков, А. Л. (2008). Rossiysko-frantsuzskaya letnyaya shkola “Avtobiograficheskie praktiki v kulturnom kontekste” [Russian-French Summer School “Autobiographical practices in a cultural context”], *Antropologicheskii forum* [Anthropological Forum], 10, 387–395 (rus).
7. Usmanova, A. R. (2014). Fokalizatsiya [Focalization]. In *Entsiklopediya kultury i obshchestva* [Encyclopedia of culture and society], available at : http://glossword.info/index.php/term/_6ea3ab6f59585aac955b57a162a4a253536e

[60b15c94ac92576b596869a09b66955798a6539aaa575d71719f546fa1a2a8b1af6857a6a25e545763ac699aa46661.xhtml](https://doi.org/10.6000/1929-5454.201808010101) (rus).

8. Shevtsiv, H. M. (2011). Avtobiohrafichna pamiat yak neobkhdna umova konstruiuvannya avtobiohrafichnoho naratyvu [Autobiographical memory as a necessary condition for autobiographical narrative constructing]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody*. Seria: Literaturyznavstvo [Scientific Notes of Kharkiv National Pedagogical University named by G. S. Skovoroda. Series: Literature], 1(2), 153–159 (ukr).
9. Shevtsiv, H. M. (2013). Suchasnyy stan doslidzhennia avtobiohrafichnoi problematyky v humanitarnykh naukakh [The current state of research autobiographical issues in the humanities]. *Naukovi zapysky Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. H. S. Skovorody*. Seria: Literaturyznavstvo [Scientific Notes of Kharkiv National Pedagogical University named by G. S. Skovoroda. Series: Literature], 1 (1), 149–156 (ukr).

Титаренко Т. М. Способы оптимизации практик построения жизненного пути

Рассмотрены возможности оптимизации личностного жизнепостроения через практики создания автобиографии. Показано, что увеличение количества версий жизнеописания, улучшение его направленности и осознанности способствуют лучшему усвоению приобретенного опыта и более адекватному планированию будущего. Человек переходит от констатирования ряда событий к их переосмыслению, поиску причинно-следственных связей, открытию новых смыслов. Среди конкретных способов оптимизации практик построения жизненного пути через автобиографирование предложены следующие: реконструкцию как “штопанье дыр” в личностной истории, инструментом чего становятся нарратив, изменяющий композиционно-смысловые аспекты автобиографии; новый монтаж уже известных нарративов, инструментом чего становится ментатив; фрагментацию нарратива, способствующую расширению, разветвлению значимых смыслов; обновленную фокализацию, предполагающую смены эго-центрированного и эго-децентрированного фокусов повествования, обеспечивая обогащение коммуникативной структуры текста; переадресацию – смену адресатов рассказа, что, воздействуя на коммуникативную структуру текста, меняет и структуру ценностно-смысловую; рефлексирование – помощь в осознании ценностно-смысловых, нормативно-регулятивных акцентов в разворачивании самоописания и демаркацию границ, переходов между обычными, повседневными практиками и практиками рискованными, преобразовательными.

Ключевые слова: практики жизнепостроения, реконструкция жизнеописания, ментативный монтаж, фрагментация жизненной истории, фокализация повествования, переадресация автонарратива, рефлексирование, демаркация границ.

Tytarenko T. M. Ways of Optimizing the Practices of Life Course Construction

The opportunities of personal life construction through creating autobiography practices are considered. Increasing the number of life description versions,

improvement of its directivity and awareness contribute to best learning from the gained experience and to more adequate planning of the future. A person moves from the series of events to their rethinking, search for causal relationships, opening new meanings. Among the specific ways of optimization practices of life course construction through the autobiography the following ways are suggested: reconstruction as “patching up of the holes” in a personal story, instrument of which becomes the narrative, which changes the composition and meaning aspects of autobiography; new assembling of known narratives, tool of which is mentative; the narrative’s fragmentation that promotes the expansion of meaningful senses; updated focalization which means the change of ego-centered and ego-decentered narrative focuses, providing the enrichment of communicative structure of the text; the change of story’s addressees, that influences the communicative structure of the text and alters value-semantic structure; reflexing – the help in realizing of value-semantic, norm and regulative accents in the unfolding of self-description and borders demarcation, the transitions between the ordinary, everyday practices and risky transforming practices.

Key words: practices of life construction, reconstruction of life description, mentative assembling, fragmentation of life story, narrative focalization, narrative redirection, reflexing, demarcation of borders.

© Титаренко Т. М.

В. В. Шусть

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ У СТРУКТУРІ ЦІННІСНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

Природа становлення політичних цінностей розглядається в трьох аспектах: 1) як значущість, 2) як вибір, 3) як феномен, що характеризується певними ознаками. Наголошується, що політичні цінності сприймаються завжди як суб’єктивні, тому що не існує політичної реальності поза її суб’єктами: самі по собі явища політичної реальності не мають значущості – значущістю їх наділяють суб’єкти сприйняття – індивід чи суспільство. Політичні цінності аналізуються як структурний елемент усєї ціннісної сфери особистості, пов’язаний з елементами політичної реальності, в якій здійснює інтеракцію індивід: визначаючи його важливість або малозначущість, людина тим самим виявляє ціннісне ставлення до політичного явища. Звертається увага на те, що політичні цінності не залишаються незмінними апріорі і змінюються при стиканні з новими чинниками політичного життя суспільства. Вибір цінностей людиною значною мірою визначається характером її виховання та освіти, а також життєвим досвідом. Цей вибір у цілому не детермінований для людини: зміна політичних цінностей відбувається шляхом інтеріоризації нових політичних цінностей в існуючу ціннісну систему особистості та зміни сили кожної політичної цінності

протягом усього життя індивіда. Обстоюється думка, що політичні цінності є механізмом, за допомогою якого людина взаємодіє із соціальним середовищем; оскільки цінності формуються під впливом феноменів реальності, з якими стикається індивід, то загальний їх перелік не може бути вичерпним.

Ключові слова: аксіогенез, ціннісна сфера особистості, політичні цінності, політична соціалізація.

Проблема. У сучасному дослідницькому пошуку проблема цінностей є об'єктом вивчення різних напрямків наукового знання: соціальної, політичної та етнічної психології, соціології, педагогіки та багатьох інших. Таке зацікавлення проблемою цінностей відображає багатогранність феномена цінностей та потребу окреслити загальні основи для вирішення наукових завдань. Розвиток знання про аксіогенез зумовлює зростання уваги до ціннісної мотивації та ціннісного становлення особистості в політичному просторі країни, спрямованості її політичної діяльності.

Досвід незалежного існування України показує, що кожне нове покоління українців живе в новій ціннісній реальності, для якої характерні як нові можливості, так і нові труднощі. Подолання останніх вимагає вибору і прийняття політичних цінностей, що відкривали б перспективу достойного індивідуального і суспільного буття, загальноосвітнього та інформаційного простору, сприяли реалізації пізнавальної і перетворювальної діяльності людини. Отож важливо з'ясувати, як змінювалися ціннісні політичні орієнтири, характерні для українського суспільства, – від суспільства споживання 2000-х років до суспільства 2014-2015 років, яке перебуває в кризовій фазі свого розвитку. Так само важливо виокремити самі політичні цінності як спрямовувальний чинник буття людини.

Мета статті: на основі дослідження аксіологічних теорій дати відповідь на питання про природу політичних цінностей.

Серед дослідників досі немає єдиного розуміння цінностей і природи аксіогенезу в цілому. Такий стан речей зумовлений різноманітністю філософських концепцій та аксіологічних теорій. Досліджуючи феномен цінностей, дослідники намагаються з'ясувати закономірності їх становлення, природу їхнього впливу на реалії життя і побудову ідеальних конструктів буття людини.

Цінності як міру, що відбиває певну значущість елементів реальності, з якими стикається суб'єкт, розглядають дослідники М. Рокіч [18], В. Франкл [20], Ш. Шварц [23], Л. С. Рубінштейн [19], А. В. Сірій, М. С. Яницький [20] та ін. У доробку російських науковців варто виокремити дослідження Л. В. Баєвої [1], В. К. Шохіна [24],

Д. О. Леонтєва [11], О. Г. Дробницького [4], І. І. Кравченко [9], присвячені класифікації ціннісних теорій. Вітчизняні дослідники В. О. Васютинський [2], І. В. Жадан [5], Ю. Ж. Шайгородський [22], О. А. Подольська [16] Л. Я. Малімон [13], Н. В. Костенко [8], В. Л. Осовський [15], Р. І. Карковська [7] також долучилися до осмислення політичних, релігійних, етнічних тощо цінностей українців.

Мисленнєві процеси, характерні для людини тієї чи тієї епохи, спонукали її до перебудови недосконалого світу відповідно до своїх намірів і домагань. За новітніх часів діяльність людини визначали здебільшого гроші, власність, влада, а відповідно вибудовувана ціннісна система індивіда і соціальних груп не суперечила цим орієнтирам.

Ціннісна реальність української дійсності початку ХХІ ст. формується в перехідному стані від індустріального суспільства до суспільства інформаційного, однак цей, здавалося б, поступовий, еволюційний процес переривається виявами перманентної економічної і невід'ємної від неї політичної кризи. Реалії буття, яке, як відомо, визначає свідомість, виявляються в ціннісному вимірі людини, оцінюються за силою та значущістю і є передумовою конструювання ціннісної структури особистості. Цінності орієнтують людину на зміну свого буття, наповнення його новим смыслом.

Природа й основна суть цінностей стали предметом досліджень багатьох учених. Підставами для визначення суті феномена цінностей були їхні властивості. Усі численні визначення, на думку Л. Б. Ерштейна, можна об'єднати в три базові підходи, а саме:

- 1) цінність як значущість;
- 2) цінність як вибір;
- 3) цінність як феномен, що характеризується певними ознаками [25].

Більшість дослідників згодні з Л. Б. Ерштейном, оскільки виділення цих підходів відображає різні сторони феномена цінностей. Г. Ріккерт, дотримуючись визначення цінностей як значущості, вважає, що “сутність цінностей полягає в їхній значущості, а не їхній фактичності; вони виступають як ідеальна загальна норма, що надає реальності сенсу” [17, с. 4].

Н. Гартман також ідеалізує цінності, але усуває з класифікації релігійні цінності, оскільки існування Бога не може бути доведено. На думку вченого, ідеальне буття і є “царство цінностей”, вплив якого на світ здійснюється за допомогою людини [3]. Натомість Ж. Марітен стверджує: “Всі наші цінності – від природи нашого Бога” [14].

Цінності як вибір цілей були предметом наукового пошуку К. Клахона, С. В. Лур'є, Дж. Роттера, К. Роджерса та ін. Оскільки кожна окрема людина теоретично може прийняти будь-які цінності, зазна-

чає Лур'є, на практиці вибір їх значною мірою визначається характером її виховання й освіти, а також життєвим досвідом. Для людини цей вибір не є детермінований [12].

Феноменологічний опис цінностей представлено в концепції Д. О. Леонтьєва. Дослідник вважає: “Людські цінності характеризуються такими основними ознаками: 1) загальне число цінностей, що є надбанням людини, порівняно невелике; 2) усі люди володіють одними й тими ж самими цінностями; 3) цінності організовані в системи; 4) витоки людських цінностей простежуються в культурі, суспільстві і його інститутах та особистості; 5) вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують вивчення” [11]. Оскільки цінності описують усі феномени реальності, з якими стикається індивід, то загальна кількість цінностей величезна (на відміну від того, що описує Д. О. Леонтьєв).

У людини завжди є потреби і бажання, зазначає І. Д. Ладанов, тому вона здатна до розсудливості, зокрема усвідомленого прагнення до досягнення цілей, а не простої реакції на дію збудників навколишнього середовища. Унаслідок цього в неї з'являються цінності, оскільки мати цінність означає бути здатним обґрунтовувати мотиви цілеспрямованої поведінки з погляду вигод і витрат, виходячи з ясного уявлення про те, що в її інтересах і що йде врозріз з ними [10].

Однак Л. Б. Ерштейн зауважує, що цінності не завжди є поняттями або переконаннями; неусвідомлювані цінності не є ні поняттями, ні переконаннями. У своєму розумінні цінностей дослідник об'єднує всі представлені підходи в єдине ціле і стверджує, що цінність описується за допомогою певних ознак і являє собою значущість, на основі якої робиться вибір.

Ерштейн розглядає основні властивості цінностей:

1. Цінності є інтропсихічним або ж інтросоціальним феноменом, що відображає ставлення суб'єкта, будь то соціум або якась конкретна людина, до всіх без винятку виявів реальності. Отже, цінності мають властивість усеосяжності.

2. Завжди можна визначити, кому належать ті чи ті цінності, тобто абстрактних цінностей не існує, цінності завжди суб'єктивні.

3. Відображаючи оцінку або ціну будь-якого феномена реальності, з яким стикається суб'єкт, цінності мають властивість вимірюваності, відповідно до якої ціна кожного елемента реальності видається значною.

4. Унаслідок того, що цінності відображають кількісну категорію ціни, вони мають властивість мінливості. Це означає, що ціна, яка визнається за тими чи тими феноменами реальності, не залишається постійною протягом усього періоду існування суб'єкта [25].

Розглядаючи політичні цінності як структурний елемент усєї ціннісної сфери особистості, зауважимо їхній зв'язок з елементами політичної реальності, в якій здійснює інтеракцію індивід. Стикаючись з тим чи тим новим політичним явищем, індивід зобов'язаний сформулювати для себе ставлення до цього явища. Якщо людина звертає на нього увагу, то свідомо чи несвідомо вона формує своє ставлення до цього явища. Спочатку людина вирішує для себе, чи є важливим це явище для її буденного життя. Визначаючи його важливість або мало-значущість, вона тим самим виявляє ціннісне ставлення до політичного явища. Якщо людина не звертає увагу на це явище, це означає, що воно не формує її політичні цінності.

Політичні цінності стосуються більшості феноменів політичної дійсності, однак їх не можна звести до норм, переконань чи сенсів. Стикаючись з конкретним політичним явищем (наприклад, “перебіжчики” в парламенті чи державний “переворот”), людина мимоволі визначає своє ставлення до цього явища. Політичне явище не є абстракцією, тому індивід змушений визначатися щодо нього. Визначивши цю значущість, людина тим самим вмонтовує уявлення про це політичне явище у свою систему політичних цінностей. Фактично політичні цінності є засобом, за допомогою якого індивід суб'єктивізує явища політичного життя країни.

Політичні цінності завжди суб'єктивні, тому що не існує політичної реальності поза її суб'єктами: самі по собі явища політичної реальності не мають значущості – значущістю їх наділяють суб'єкти сприйняття – індивід чи суспільство. Виходить, завжди можна визначити індивідів або соціальні групи, яким належать ті чи ті політичні цінності.

Для вимірювання політичних цінностей потрібна об'єктивна шкала або модель, використовуючи яку можна було б чітко визначити, які феномени політичного життя є цінними для даного суб'єкта, а які ні, враховуючи можливість проміжних варіантів. В економічній теорії універсальним еквівалентом цінності продукту є його вартість, що виражається в ціні. Однак існує теорія граничної корисності продукту, згідно з якою його цінність залежить від ступеня потреби продукту кінцевому споживачеві. Коли йдеться про політичні цінності, не можна стверджувати, що вони продаються і купуються, однак політичні цінності, наприклад, виборців часто визначаються конкретною “корисністю” певної політичної сили.

Для того щоб визначити вплив політичної сили на формування політичних цінностей суб'єкта, потрібно конкретизувати вплив цієї сили за такими чинниками:

– політична сила здійснює реальні дії, спрямовані на покращення життя майбутнього виборця;

– політична сила створює інформаційні приводи – і об'єкт впливу починає мимоволі думати про неї, замислюється над її значущістю в структурі своєї політичної ціннісної системи;

– сторонні особи висловлюються про діяльність політичної сили вербально і мимоволі впливають на політичні цінності індивіда.

Припустимо, що об'єктивно існують політичні сили, які справді позитивно впливають на життя в країні і відповідно мають значну цінність для електорату, а тому успішно борються за владу. Однак виникає питання: “Чому ж у країні відбувається почергова зміна влади на опозицію і навпаки?”. Відповідь на нього дає українська дослідниця І. В. Жадан: “У ціннісній складовій дискурсу інтернет-ЗМІ та більшості політичних сил переважають значення та смисли, вибудовані на емоційних, міфологічних конструктах” [5, с. 218]. Звідси можна зробити висновок, що цінності в очах політично активної частини суспільства формуються часто-густо не шляхом раціонального мислення, а під впливом ефекту “забороненого плоду”, тобто недоступного в актуальний момент часу. Таким “плодом” можуть слугувати обіцянки опозиційних політиків (“покращення життя вже сьогодні”, “вступ до Євросоюзу через 5 років” і т. ін.). Отже, політичної цінності набуває примарна можливість здобути поки що недоступне, але таке бажане майбутнє.

Звичайно, девальвація політичних цінностей, що неминуче відбувається у свідомості людей, є майже невідворотним наслідком або розчарування в певній політичній силі, або ж результатом досягнення бажаної мети. В українських реаліях перше трапляється значно частіше.

Л. Б. Ерштейн, визначаючи значущість цінностей особистості, стверджує, що сила цінності прямо пропорційна потужності заборони й обернено пропорційна силі стресового впливу:

$$P_v = P_p / P_s,$$

де P_v – сила цінності; P_p – потужність заборони, тобто готовність або неготовність відмовитися від реалізації цінності; P_s – сила стресового впливу, тобто відмінність цього впливу від того, що відбувається в оптимальних умовах існування людини [25].

Проекуючи думку Л. Б. Ерштейна на сферу політичних цінностей, зазначимо, що заборона в цьому контексті еквівалентна недоступності блага, декларованого певною політичною силою. Наприклад, прихід до влади політичних сил під гаслами руху до європейської цивілізації був більш цінним для українців через недоступність європейського рівня життя, а екологічна безпека населення не дістала значної підтримки через більш-менш чисте повітря внаслідок деіндустріаліза-

ції країни. Хоча на рівні місцевих громад політичні сили, що виступають за зелені майданчики навколо міських масивів, проти забудови паркових зон, мають значну підтримку.

Діагностика рівня значущості цінностей згідно з теорією Ерштейна полягає у виявленні готовності або неготовності людини відмовитися від своїх цінностей. Для цього її треба піддати стресовому впливу певної сили і поспостерігати за реакцією [25]. Цілком придатним є даний метод і щодо політичних цінностей: наприклад, стресовий вплив постмайданних подій (війна на Сході України, інфляція, падіння рівня життя населення) призвів до зневіри людей у цінностях Майдану, тобто падіння їхньої значущості. Беручи до уваги властивість вимірюваності політичних цінностей, можна констатувати їхню мінливість: одні феномени політичної реальності стають менш значущими для індивіда, інші додають свого значення протягом його життя. Видається очевидним, що сила недоступності цінностей змінюється під впливом часу та обставин людського життя. Наприклад, після входження східноєвропейських країн до Євросоюзу політичні сили цих країн змінили гасла, оскільки мета була досягнута; у країнах, де державною релігією є іслам фундаменталістського спрямування, точиться політична боротьба за рівність жінок і чоловіків, а в інших розвинених країнах цю нерівність уже подолано. Отже, історичні події нівелюють певну політичну цінність.

Саме властивість мінливості робить систему цінностей особистості по-справжньому динамічною системою. Разом з тим не можна не відзначити, що майже в кожній людині є цінності, які вона “проносить” практично через усе своє життя [там само]. Проте політичні цінності не залишаються незмінними апріорі і змінюються при зіткненні з новими чинниками політичного життя суспільства. Отож можна говорити, що зміна політичних цінностей відбувається шляхом інтеріоризації нових політичних цінностей в існуючу ціннісну систему особистості та зміни сили кожної політичної цінності протягом усього життя індивіда.

Взявши за основу піраміду потреб А. Маслоу, спробуємо окреслити місце політичних цінностей у структурі потреб людини. Реалізація цих цінностей є потребою вищого порядку порівняно з первинними біологічними потребами, тобто потребою соціальною, однак не абсолютною цінністю. До того ж сам А. Маслоу вважав, що ієрархія потреб не є фіксованою і більшою мірою залежить від індивідуальних особливостей кожної людини. Саме тому політичні цінності, як частина соціальних, в окремих людей можуть домінувати над базовими. Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що політичні цінності є інтрапсихічним і водночас інтрасоціальним феноменом. Фактично во-

ни являють собою значущості, на основі яких робиться вибір політичної поведінки людини і які є підставою для політичної дії.

Оскільки політичні цінності належать до цінностей вищого порядку, то під впливом екстремальних впливів людина може від них відмовитися. З набуттям життєвого досвіду відбувається міграція цінностей з одного рівня на інший, що підтверджується зміною політичних цінностей у процесі дорослішання людини.

Крім того, політичні цінності можна розділити на реальні і декларовані. Більшість дослідників зачіпають проблему існування декларованих цінностей лише дотично, вважаючи їх “неповноцінними”. На думку Ю. Ж. Шайгородського, формування такої ціннісної системи, яка б приймалася більшістю членів суспільства, є найважливішим принципом його існування і водночас основним інструментом реформування суспільства. Глобальною метою будь-якого політичного режиму дослідник вважає прагнення сформувати систему базисних цінностей і зорієнтувати на них більшу частину суспільства. Він переконаний, що на етапі реформування суспільних відносин ця мета може бути досягнута лише шляхом переорієнтації на нові цінності, переоцінки цінностей уже існуючих і домінуючих у свідомості людей. “Ефективність цього процесу, без сумніву, залежить від того, у якій “площині” масової свідомості, – мотиваційно-смісловій чи виключно інструментальній, – “розмістилися” декларовані цінності. Якщо цінності політичного режиму стають мотивами діяльності, людина буде шукати й обов’язково знайде засоби (інструменти) їх досягнення. Якщо ж цінності, що декларуються в суспільстві, суперечать цінностям-мотивам, вони будуть лише інструментом для досягнення іншої, можливо діаметрально протилежної, мети” [22].

Л. Я. Малімон, аналізуючи аксіосферу державних службовців України, трактує цінність як суспільний ідеал, як напрацьоване суспільною свідомістю абстрактне уявлення про атрибути ідеального в різних життєвих сферах. Дослідниця виявляє міру реальності/декларованості виділених працівниками цінностей [13].

Зіткнення індивіда з новими ціннісними системами, стверджує А. М. Занковський, а також суперечність між реальним життям і вже засвоєними цінностями нерідко призводить до формування “багатошарових” ціннісних систем, у яких декларовані цінності значною мірою розбігаються з дійсними [6].

Від декларованих політичних цінностей людина може відмовитися без особливих внутрішніх переживань. Їхня функція – приводити ціннісну систему в показну відповідність до вимог соціуму. Керуючись інстинктом самозбереження, людина демонструє соціуму не реальні, а декларовані політичні цінності. Наведемо погляд на сутність

декларованих цінностей Л. Б. Ерштейна: “У тоталітарному суспільстві соціум вимагає від індивіда підтримки політичної лінії лідера цього соціуму. Індивід може і не погоджуватися з цією лінією, його система цінностей може вступати в жорсткий конфлікт з нав’язуваними йому цінностями, але для того, щоб вижити в даному соціумі, він декларує свою згоду, тим самим використовуючи механізм декларованих цінностей. Як тільки відпаде необхідність у такому декларуванні, наприклад, зміниться режим, він відразу ж відмовиться від своїх поглядів, але поки режим діє, він буде наполягати на тому, що його погляди є тим, чого він реально дотримується” [25].

Наведені міркування дають підстави припустити, що декларовані політичні цінності є механізмом, за допомогою якого людина взаємодіє із соціальним середовищем. У разі вимушеного конформізму суб’єкт демонструє оточенню й органам державної влади свою лояльність і завдяки цьому уникає небажаних ситуацій. Утім, реальні і декларовані політичні цінності можуть бути тотожними, але, на нашу думку, лише в незначній частини громадян.

Сформувати ціннісну структуру особистості з тотожними декларованими і реальними політичними цінностями є нереальним завданням, оскільки суспільні групи мають також і власні декларовані політичні цінності, які лише частково відповідають реальним цінностям суспільства. Індивід повинен демонструвати солідарність з політичними цінностями певної соціальної групи через те, що будь-який конфлікт тягне за собою небажані, а часом і критичні енергетичні витрати, дозволити собі які може далеко не кожен.

Але соціальна група, як правило, не вимагає і не контролює пріоритетності і значущості для індивіда групових політичних цінностей. Головне, щоб індивід декларував свою прихильність груповим політичним цінностям. Оскільки соціальна група не в змозі проконтролювати, на якому рівні індивід поділяє ці політичні цінності, вона змушена погоджуватися з таким станом речей. Звичайно, тоталітарні політичні режими, що періодично виникають на теренах імперій, роблять спроби нав’язати людям певні політичні цінності. Однак такий тиск призводить лише до більш гучних декларацій лояльності з режимом. У демократичних політичних суспільствах натомість не спостерігається великого розриву між реальними і декларованими політичними цінностями.

Бурхливі зміни соціального ландшафту на початку XXI ст. довели продуктивність ідеї соціального та особистісного проектування. Для політичних сил цілком звичною стала думка про реальність змін соціальних відносин відповідно до їхніх планів та цілей. Упевненість у вирішенні проблем існування сучасного українського суспільства за-

лежить від того, які цінності та орієнтири будуть у ньому культивуватися владними структурами, і від ролі політичних цінностей в аксіологічному просторі сучасної молоді.

Висновки. Соціум і включений у нього індивід завжди вибудовують певну систему цінностей, реалізація яких є провідним мотивом діяльності людей. Політичне явище не є абстракцією, тому індивід змушений визначати своє ставлення до нього. Оцінивши значущість явища, людина тим самим вмонтовує уявлення про це політичне явище у свою систему політичних цінностей. Фактично політичні цінності є засобом, за допомогою якого індивід суб'єктивізує явища політичного життя країни.

Політичні цінності завжди суб'єктивні, тому що не існує політичної реальності поза її суб'єктами: самі по собі явища політичної реальності не мають значущості – значущістю їх наділяють суб'єкти сприйняття – індивід чи суспільство. Отже, завжди можна визначити індивідів або соціальні групи, яким належать ті чи ті політичні цінності.

Соціальні перетворення в Україні кінця ХХ – початку ХХІ ст. означили трансформацію ціннісної системи громадян, спровоковану розчаруванням й недовірою до усталених цінностей. Можна навести численні приклади владного впливу на ціннісні орієнтири суспільства, коли при незаперечності певних політичних цінностей (наприклад свободи та гуманності) з метою приходу до влади представників певних бізнесових груп відбувалися маніпулювання громадською думкою, підкуп виборців. Однак навіть за переконаності в можливості впливу на політичні цінності громадян та впевненості в здатності змінити ціннісні основи суспільства ці спроби не завжди були успішними, що свідчить про певну усталеність політичних цінностей особистості.

Дослідження механізмів і можливостей впливу на ціннісні системи суспільства має практичне значення для груп, зацікавлених у дослідженні механізмів впливу на сферу цінностей для реалізації власних владних цілей і аксіологічних проєктів. Отже, проблемна ситуація полягає в тому, що питання про взаємодію влади і цінностей має взаємовиключні відповіді, що й робить його дослідження необхідним та актуальним.

Література

1. Баева Л. В. Источники становления ценности / Л. В. Баева // Полигнозис. – 2004. – № 2. – С. 16–30.
2. Васютинський В. О. Цінність цінностей [Електронний ресурс] / В. О. Васютинський. – Режим доступу : <http://tsn.ua/blogi/themes/psihology/cinnist-cinnostey-406041.html>.

3. *Гартман Н.* Этика = Ethik / Н. Гартман ; пер. с нем. А. Б. Глаголева; под ред. Ю. С. Медведева, Д. В. Складнева. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – 707 с.
4. *Дробницкий О. Г.* Ценностные ориентации / О. Г. Дробницкий // Философский энциклопедический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1989. – С. 732.
5. *Жадан І. В.* Цінності в структурі політичної картини світу молоді: концептуальні засади дослідження / І. В. Жадан // Психологія особистості. – 2013. – № 1. – С. 213–221.
6. *Занковский А. Н.* Организационная психология : учеб. пособие для вузов по спец. “Организационная психология” / А. Н. Занковский. – 2-е изд. – М. : Флинта ; МПСИ, 2002. – 648 с.
7. *Карковська Р. І.* Психологічні чинники політичної орієнтації студентів / Р. І. Карковська // Вісник Львівського університету. Серія “Філософія”. – 2011. – Вип. 14. – С. 175–183.
8. *Костенко Н. В.* Ценности и символы в массовой коммуникации / Н. В. Костенко. – К. : Наук. думка, 1993. – 158 с.
9. *Кравченко И. И.* Политические и другие ценности / И. И. Кравченко // Вопросы философии. – 2005. – № 2. – С. 3–16.
10. *Ладанов И. Д.* Психология управления рыночными структурами. Преобразующее лидерство / И. Д. Ладанов. – М. : Перспектива, 1997. – 288 с.
11. *Леонтьев Д. А.* Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев. – Режим доступа : http://www.elib.org.ua/psychology/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1106412895&archive=1120045024&start_from=&ucat=1&
12. *Лурье С. В.* Историческая этнология : учеб. пособие для вузов / С. В. Лурье. – М. : Академический Проект : Гаудеамус, 2004. – 624 с.
13. *Малімон Л. Я.* Змістово-рівневі характеристики системи цінностей органів державної служби / Л. Я. Малімон, А. М. Пашкіна // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія “Психологія”. – 2010. – Т. 15. – Вип. 11. – Ч. 1. – С. 295–302.
14. *Маритен Ж.* Избранное: Величие и нищета метафизики / Ж. Маритен ; отв. ред. и сост. Р. А. Гальцева ; пер. с фр. В. П. Гайдамака. – М. : РОССПЭН, 2004. – 608 с.
15. Массовая информация и общественное мнение молодежи / В. Л. Осовский, Н. В. Костенко, В. А. Матусевич и др. ; отв. ред. В. Л. Осовский ; АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1990. – 284 с.
16. *Подольская Е. А.* Ценностные ориентации и проблема активности личности / Е. А. Подольская. – Х. : Основа, 1991. – 163 с.
17. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре : пер. с нем. / Г. Риккерт ; общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова ; сост. А. П. Полякова, М. М. Беляева ; подгот. текста и прим. Р. К. Медведевой. – М. : Республика, 1998. – 413 с.
18. *Рокич М.* Природа человеческих ценностей [Электронный ресурс] / М. Рокич // Свободная пресса. – 1973. – № 5. – С. 20–28. – Режим доступа : <http://svpressa.ru/>.
19. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2003. – 713 с.

20. Серый А. В. Ценностно-смысловая сфера личности : учеб. пособие / А. В. Серый, М. С. Яницкий. – Кемерово : Кемеров. гос. ун-т, 1999. – 92 с.
21. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / В. Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
22. Шайгородський Ю. Ж. Цінності як детермінанти суспільного розвитку / Ю. Ж. Шайгородський // Сучасна українська політика. – К. : Центр соц. комунікацій, 2012. – Вип. № 26. – С. 219–228.
23. Шварц Ш. Культурные ценностные ориентации: природа и следствия национальных различий / Ш. Шварц // Психология : журн. Высш. шк. экономики. – 2008. – Т. 5. – № 2. – С. 37–67.
24. Шохин В. К. Философия ценностей и ранняя аксиологическая мысль / В. К. Шохин. – М. : Изд-во Рос. ун-та дружбы народов, 2006. – 455 с.
25. Эрштейн Л. Б. Запретная теория ценностей: Психологические и социологические следствия представления ценностей как динамических запретов [Электронный ресурс] / Л. Б. Эрштейн // Экзистенциальная и гуманистическая психология. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x3725.htm>.

References

1. Baeva, L. V. (2004). Istochniki stanovleniya tsennosti [Sources of values formation]. *Polignozis*, 2, 16–30 (rus).
2. Vasiutynskyi, V. O. (2014). Tsinnist tsinnosti [The value of values], from <http://tsn.ua/blogi/themes/psihology/cinnist-cinnostey-406041.html>. (ukr).
3. Gartman, N. (2002). *Etika = Ethik*. Translated by A. B. Glagoleva, in Yu. S. Medvedeva, D. V. Sklyadneva (ed). St. Petersburg: Vladimir Dal (rus).
4. Drobnitskiy, O. G. (1989). Tsennostnye orientatsii [Value orientations]. In *Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Moscow: Soviet encyclopedia (rus).
5. Zhadan, I. V. (2013). Tsinnosti v strukturі politychnoi kartyny svitu molodi: kontseptualni zasady doslidzhennia [Values in the structure of youth political worldview. Conceptual approaches of research]. *Psykhohihiia osobystosti* [Psychology of the individual], 1, 213–221, http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Po_2013_1_25.pdf/ (ukr).
6. Zankovskiy, A. N. (2002). *Organizatsionnaya psihologiya: Uchebnoe posobie dlya vuzov po spetsialnosti "Organizatsionnaya psihologiya"* [Organizational psychology: Education guidance for higher educational establishments "Organizational psychology"]. 2-nd edition. Moscow: Flinta; MPSI (rus).
7. Karkovska, R. I. (2011). Psykholohichni chynnyky politychnoi oriyentatsii studentiv [Psychological factors of students political orientation]. *Visnyk Lvivskogo universytetu. Seria "Filosofia"* [Bulletin of the Lviv University. Series "Philosophy"], 14, 175–183 (ukr).
8. Kostenko, N. V. (1993). *Tsennosti i simvoly v massovoy kommunikatsii* [Values and symbols in mass communication]. Kyiv: Naukova Dumka (rus).
9. Kravchenko, I. I. (2005). Politicheskie i drugie tsennosti [Political and other values]. *Voprosy filosofii* [Questions of philosophy], 2, 3–16 (rus).

10. Ladanov, I. D. (1997). *Psikhologiya upravleniya rynochnymi strukturami. Preobrazuyushchee liderstvo* [Psychology of market structures management. Transfiguring leadership]. Moscow: Perspektiva (rus).
11. Leontev, D. A. (2014). Tsennostnye predstavleniya v individualnom i grupovom soznanii: vidy, determinanty i izmeneniya vo vremeni [Value conceptualization in individual and group consciousness: types, determinants and changes in time], http://www.elib.org.ua/psychology/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1106412895&archive=1120045024&start_from=&uca_t=1&. (rus).
12. Lure, S. V. (2004). *Istoricheskaya etnologiya: Uchebnoe posobie dlya vuzov* [Historical ethnology: Educational guidance for educational establishments]. Moscow: Akademicheskii Proekt: Gaudeamus (rus).
13. Malimon, L. Ya. and Pashkina, A. M. (2010). Zmistovo-rivnevi kharakterystyky systemy tsinnosti orhaniv derzhavnoi sluzhby [Content-level characteristics of value systems of state policy organs]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova. Seriya "Psykhologhiia"* [Bulletin of the Odessa National University. Series "Psychology"]. Volume 15, issue 11, part 1, pp. 295–302 (ukr).
14. Mariten, Zh. (2004). *Izbrannoe: Velichie i nishcheta metafiziki* [Selected: Greatness and poverty of metaphysics]. In R. A. Haltseva (ed.), translated by V. P. Haydamaka. Moscow: ROSSPEN (rus).
15. Ossovskiy, V. L., Matusevich, V. A. et al (1990). *Massovaya informatsiya i obshchestvennoe mnenie molodezhy* [Mass information and opinion of the youth]. Kyiv: Naukova dumka (rus).
16. Podolskaya, E. A. (1991). *Tsennostnye orientatsii i problema aktivnosti lichnosti* [Value orientations and the problem of personality activity]. Kharkiv: Osnova (rus).
17. Rikkert, G. (1998). *Nauki o prirode i nauki o kulture* [Sciences about nature and culture]. Translated from german, in A. F. Zotova (ed). Moscow: Respublika (rus).
18. Rokich, M. (1973). *Priroda chelovecheskikh tsennostey* [Nature of human values]. *Svobodnaya pressa* [Self-governed press], 5, 20–28, <http://svpressa.ru/>. (rus).
19. Rubinshteyn, S. L. (2003). *Osnovy obschey psikhologii* [Fundamentals of general psychology]. St. Petersburg (rus).
20. Seryy, A. V. and Yanitskiy, M. S. (1999). *Tsennostno-smyslovaya sfera lichnosti* [Value-conceptual sphere of personality]. Kemerovo: Kemerovo State University (rus).
21. Frankl, V. (1990). *Chelovek v poiskakh smysla* [A human in search of the content]. Translated by D. A. Leontev, M. P. Papusha, E. V. Eydman. Moscow: Progress (rus).
22. Shaihorodskiy, Yu. Zh. (2012). Tsinnosti yak determinanty suspilnoho rozvytku [Values as determinants of social development] *Suchasna ukrainska polityka* [Modern Ukrainian politics] (pp. 219–228). Issue 26. Kyiv: Center of social communications (ukr).
23. Shvarts, Sh. (2008). Kulturnye tsennostnye orientatsii: priroda i sledstviya natsionalnykh razlichiy [Cultural value orientations: nature and results of na-

- tional differences]. *Psihologiya: Zhurnal Vysshey shkoly ekonomiki* [Psychology. Magazine of higher school of economics] (pp. 37–67). Volume 5, no 2 (rus).
24. Shohin, V. K. (2006). *Filosofiya tsemnostey i rannaya aksiologicheskaya mysl* [Philosophy of values and early axiological thought]. Moscow: Publ. House of the Russian University of Friendship of People (rus).
  25. Ershteyn, L. B. (2014). *Zapretnaya teoriya tsemnostey: Psikhologicheskie i sotsiologicheskie sledstviya predstavleniya tsemnostey kak dinamicheskikh zapretov* [Forbidden theory of values: Psychological and sociological presentation of values as dynamic restrictions]. *Ekzistentsialnaya i gumanisticheskaya psikhologiya* [Existential and humanistic psychology], <http://hpsy.ru/public/x3725.htm>. (rus).

Шусть В. В. Становление политических ценностей в структуре ценностной сферы личности

Природа становления политических ценностей рассматривается в трех аспектах: 1) как значимость, 2) как выбор, 3) как феномен, характеризующийся определенными признаками. Подчеркивается, что политические ценности воспринимаются всегда как субъективные в силу того, что не существует политической реальности вне ее субъектов: сами по себе явления политической реальности не имеют значимости – значимостью их наделяют субъекты восприятия – индивидуум или общество. Политические ценности анализируются как структурный элемент всей ценностной сферы личности, связанный с элементами политической реальности, в которой осуществляет интеракции индивидуум: определяя его важность или малозначимость, человек тем самым выказывает ценностное отношение к политическому явлению. Обращается внимание на то, что политические ценности не остаются неизменными априори и изменяются при соприкосновении с новыми факторами политической жизни общества. Выбор ценностей человеком в значительной степени определяется характером его воспитания и образования, а также жизненным опытом. Этот выбор в целом не детерминирован для человека: смена политических ценностей происходит путем интериоризации новых политических ценностей в существующую ценностную систему личности и изменения силы каждой политической ценности в течение всей жизни индивидуума. Отстаивается мнение, что политические ценности являются механизмом, с помощью которого человек взаимодействует с социальной средой; поскольку ценности формируются под влиянием феноменов реальности, с которыми сталкивается индивидуум, то общий их перечень не может быть исчерпывающим.

Ключевые слова: аксиогенез, ценностная сфера личности, политические ценности, политическая социализация.

Shust V. V. Formation of Political Values in the Structure of Value Sphere of Personality

The article examines the nature of political values formation in three aspects: 1) as the significance, 2) as an option, 3) as a phenomenon characterized by certain principles. Political values are always considered to be subjective because there is no political reality outside its subjects, phenomena of political reality don't have signif-

ificance, the significance for them give subjects of perception – individual or society. Participating with this or that new political phenomenon, the individuals consciously or unconsciously determine their attitude towards this phenomenon. Determining its importance or unimportance the individual expresses the value attitude towards political phenomena. Political values do not remain the same and are being changed while facing new factors of social political life. The choice of values depends on the upbringing and education, as well as life experience. This choice is not determined for a person: a change of political values occurs through internalization of new political values into the existing system of person's values and force changes each political values throughout the life of the individual. Political values are a mechanism by which people interact with the social environment. Since the values are influenced by the phenomena of the reality faced by the individual, the total number of values is not limited to an exhaustive list.

Key words: axiogenesis, value sphere of personality, political values, political socialization.

© Шусть В. В.

В. О. Климчук

ПРАКТИКИ КОНСТРУЮВАННЯ МОТИВАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ ОСОБИСТОСТІ

Узагальнено результати дослідження практик конструювання мотиваційного дискурсу особистості. Поняття мотиваційного дискурсу визначено за п'ятьма ключовими ознаками: як подію, як продукт, як тип, як жанр і як соціальну формацію. Введено концепти наративної та ментативної базисних практик конструювання дискурсу. На основі емпіричних даних виокремлено три виміри практик мотиваційно-дискурсивного конструювання: конструктивно-осциляторний, темпоральний, структурний. У конструктивно-осциляторному вимірі поєднуються практики: ментативної компенсації мотиваційного дискурсу, переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу, уникання конструювання мотиваційного дискурсу, ментативного підсилення мотиваційного дискурсу. Структурний вимір представлений низкою практик, серед яких одинична, множинна, ланцюгова, колова, структуроморфна та ризоморфна. Темпоральний вимір практик пов'язаний з "тому-що"- і "для-того-щоб"-практиками, темпоральними оксюморонами.

Ключові слова: дискурс, мотивація, мотиваційний дискурс, практики, конструювання дискурсу.

Проблема. Сучасна психологія мотивації поступово стає соціальною психологією мотивації. Це пов'язано зі становленням розуміння того, що не існує окремої людини з певним типовим набором мотивів і

не пов'язаною зі світом системою мотивації. Є людина, занурена в мережу стосунків, взаємодій, а також впливів різного рівня, у т. ч. і в мережу взаємодій самої із собою. Вивчення мотивації можливе лише з урахуванням долучення людини до цих мереж, які, крім того, розгортаються в часі і є динамічною системою, часто – хаотичною. Ми пропонуємо розширити її в межах предмета соціальної психології, який, за М. М. Слюсаревським, становлять індивідуальні та надіндивідуальні психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їхньою взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки [2]. По суті, ми підходимо до розуміння мотиваційних процесів і мотивів не як від початку реально існуючих у свідомості чи підсвідомості людини, а як таких, що перебувають у стані постійного дискурсивного конструювання. Мотивація в такому ракурсі текстуралізується і перетворюється на текст із безліччю контекстів і ймовірних варіацій, які відсікаються в момент появи мотиваційного нарративу, у момент вибору того чи іншого конструкта і вплітання його у свій досвід, а також у момент вибудовування власного досвіду на його основі або дискурсивного впливу на чужий досвід.

Поняттям, яке уособлює процеси конструювання життєвого світу на рівні повсякденності, буденного життя, є *практики*. Практики позначають сферу взаємопроникнення соціального та особистого, повинні бути повторюваними, регулярними, звичними способами дії. Вони поділяються, за Т. М. Титаренко, на чотири різновиди (компоненти): практики конституювання себе, практики побудови комунікативного простору, практики конфігурування реальності та практики конструювання життя [4, с. 29].

Мета статті: представити результати емпіричних досліджень практик конструювання мотиваційного дискурсу особистості, презентувати типологію практик конструювання мотиваційного дискурсу, розглянути сутнісні характеристики кожної із практик.

Аналіз генезису мотиваційної термінології, сучасних трансформаційних тенденцій у дослідженні мотивації (див. [1]) дає підстави визнати *мотиваційний дискурс* за релевантний денотат мотиваційного виміру життєсвіту і повноцінний різновид дискурсу загалом, який може бути визначений: 1) як подія; 2) як продукт; 3) як тип; 4) як жанровий пласт; 5) як соціальна формація [5].

Спираючись на сучасне розуміння дискурсу і його ролі в конструюванні життєсвіту особистості та на результати категоріально-термінологічного аналізу генезису і сучасного стану психології моти-

вації, можемо сформулювати низку робочих визначень поняття “мотиваційний дискурс”:

1) мотиваційний дискурс *як подія* – це особистісний вербальний процес, у якому для себе або Іншого пояснюються/конструюються мотиваційні конструкції (“тому-що”- і “для-того-щоб”-тексти, текстнастановлення, спонукання, демотиватори тощо), свого роду “мотиваційна мова особистості”;

2) мотиваційний дискурс *як продукт* – це створений для себе або Іншого текст (письмовий, усний), який є результатом конструювання мотивації і може бути прочитаний;

3) мотиваційний дискурс *як тип* – це дискурс, який містить мотиваційний компонент (різного ступеня вираженості і оприявленості) у вигляді безпосередніх вербальних мотиваційних конструкцій або ж їхніх опосередкованих описів;

4) мотиваційний дискурс *як жанр* – це сукупність текстів із мотиваційними конструкціями, які перебувають у полі прочитання окремої особистості, мають високий ступінь нав’язливості, чітку адресність й існують у межах інших дискурсивних жанрів (переважно політичного, маркетингового та освітнього);

5) мотиваційний дискурс *як соціальна формація* – фрагмент цілісного соціокультурного дискурсу, в якому відбувається конструювання мотиваційних дискурсів особистості.

Розгляньмо наратив і ментатив як бази практик конструювання мотиваційного дискурсу. Спільними характеристиками всіх запропонованих визначень мотиваційного дискурсу є пріоритет лінгвістичної дійсності та домінанта конструювання. Відповідно до сформульованих Т. М. Титаренко [3] ідей стосовно наративного/ментативного особистісного самоконструювання можна припустити, що існує два типи конструювання мотиваційного дискурсу – наративний і ментативний. Дослідниця зауважує, що *нاراتивний* спосіб особистісного самоконструювання (координати “хто-що-де-коли”) характерний для полюса повсякденності, стабільності, передбачуваності, коли відбувається осюжетнення фрагментів життя, структурування його відповідно до генеральної фабули тощо. *Ментативний* спосіб самоконструювання (координати “що означає – чому можливо – за яких умов відбувається – чим підтверджується”) – пов’язаний з періодами змін і трансформацій, розгубленості, дезорієнтації, переосмислення і посиленої рефлексії. Отже, особистість перебуває у стані коливань між наративним і ментативним способами конструювання, осюжетнюючи осмислене й осмислюючи сюжети. У такий же спосіб відбувається конструювання мотиваційного дискурсу – від наративу до ментативу, від сюжету до смислу, від буденної стабільності та

соціальних фонових мотиваційних практик до трансформацій і конструювання нових мотиваційних дискурсів. Відповідно, мотиваційні практики є традиційними способами спонукання до дій себе та інших – звичними цілями, цінностями, стратегіями покарання чи заохочення, фоновими посланнями, які ми отримуємо від народження про те, чого нам слід хотіти, в який спосіб цього досягати, що важливо, а що – ні, які потреби слід мати і як до них ставитися.

Прикладом дискурсивних мотиваційних практик є закріплені в народних прислів'ях мотиваційні конструкції (“вище голови не стрибнеш”, “під лежачий камінь і вода не тече”, “бджола мала, а й та працює”, “без діла жить – тільки небо коптить”, “щоб рибу їсти, треба в воду лізти” тощо). Приклади не-дискурсивних практик – преміювання працівника за високоякісну роботу чи покарання школяра за погану оцінку заборону на користування комп'ютером. Разом з тим, незважаючи на можливість не-дискурсивності мотиваційних практик, у життєвому світі особистості вони набувають дискурсивної форми і текстуалізуються в наратив/ментатив, вбудовуючись у вже існуючі тексти або сприяючи їх деконструкції/реконструкції.

У результаті комплексного дослідження структури та змістової будови мотиваційного дискурсу особистості виявлено ряд практик конструювання мотиваційного дискурсу. Їх узагальнення дало змогу виокремити кілька *вимірів практик конструювання мотиваційних дискурсів*: конструктивно-осциляторний, темпоральний, структурний.

Конструктивно-осциляторний вимір практик конструювання мотиваційного дискурсу. Зважаючи на розуміння самого поняття “практика”, із масиву даних виокремлюються дві типові дискурсивні практики – наративна й ментативна, які перебувають між собою у складних семантичних відношеннях. Наративна практика конструювання мотиваційного дискурсу полягає в конструюванні мотиваційних текстів через наратив: “хто-що-де-коли”. Така практика пов'язана з осюжетненням мотивації (засобами наративізації) або мотиваційними включеннями в сюжет. Ментативна практика конструювання мотиваційного дискурсу полягає відповідно у конструюванні мотиваційного дискурсу ментативними засобами: “що означає – чому – за яких умов – чим підтверджується”. Мотиваційні конструкції тут оприявлені, вони наче “лежать на поверхні” – є експліцитними, а тому, “видимими”, такими, що можуть бути усвідомлені.

Якщо розглядати зв'язки між цими практиками всередині мотиваційного дискурсу особистості, то можна виокремити певні типові способи їх поєднання в цілісні структури – осциляторні практики. Передусім це практика ментативної компенсації мотиваційного дискурсу (рис. 1), яка полягає в супроводженні наративу, який не містить імплі-

цитних мотиваційних конструкцій, мотиваційним дискурсом ментативного типу. У такий спосіб людина в ментативній частині компенсує відсутність мотиваційного компонента в наративі, пояснюючи причини/цілі своїх/чужих дій.

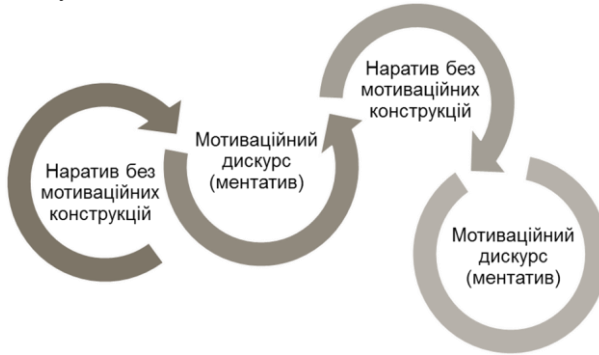

Рис. 1. Практика ментативної компенсації мотиваційного дискурсу

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії А. Б.: “<Наратив> Я пішов за нею слідом, ішов довго. Вона не озиралася, аж раптом, коли ми вийшли на Михайлівську, вона зупинилася й повернулася до мене обличчям. Мені так соромно стало. <Ментатив> Я ж ішов за нею, бо вона мені подобалася, і ніяк не міг наважитися підійти. А вона подумала, це тому, що маніяк якийсь...”

Другий тип практик – практики переважно наративного конструювання мотиваційного дискурсу. Людина, яка їх використовує, вбудовує мотиваційні конструкції в наратив (рис. 2) без додаткового ментативного супроводу. У такому випадку більшість таких конструкцій мають імпліцитний характер і можуть бути виявлені лише за умови зіставлення низки наративів та виокремлення в їхньому змісті спільної теми.

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії Б. В.: “<Наратив 1> Він заробляв стільки грошей – просто неймовірно, як йому це вдавалося. У нашій родині він з’являвся наче Святий Миколай, роздавав подарунки й брав мене на руки... <Наратив 2> Я зараз працюю на фірмі, яка дає такі перспективи... але зранку треба йти на роботу, і не дай тобі, Боже, запізнитися, а ввечері – ніколи не знаєш, коли повернешся... Працюю від зорі до зорі, але й платять за це добре...”

Рис. 2. Практика наративного конструювання мотиваційного дискурсу

Третій тип практик, зображений на рис. 3, – це практики уникання конструювання мотиваційного дискурсу. У випадку використання цієї практики людина не вбудовує у свої тексти (які переважно мають наративний характер з можливими ментативними включеннями) жодних мотиваційних конструкцій, уникає пояснення причин вчинків, не аналізує їхні цілі, не прогнозує причини/цілі дій інших людей. Навіть у разі введення “мотиваційно-дискурсивного імпульсу” отриманий дискурс є збідненим.

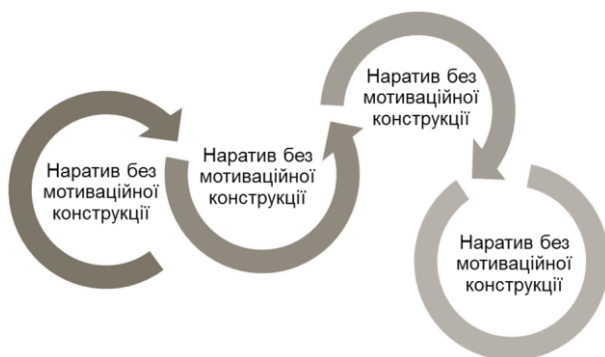

Рис. 3. Практика уникання конструювання мотиваційного дискурсу

Прикладом такої практики може бути фрагмент історії В. Г.: “<Наратив 1> Спочатку я вступив до університету, навчався добре увесь час, але під кінець – перестав те робити. Потім була робота, потім – іще одна, і ще одна... <Наратив 2> А ще, пригадую, ми з друзями сиділи у кав’ярні, аж грошей в одного не вистачило заплатити. То він паспорт свій заклав, а я потім його забирати ходив...”

Четвертий тип – практики ментативного підсилення мотиваційного дискурсу. У випадку домінування практик цього типу людина вбудовує мотиваційні конструкції як у наративні, так і в ментативні фрагменти (рис. 4).

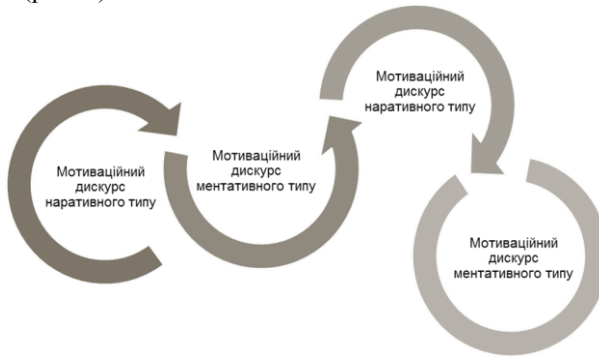

Рис. 4. Практика ментативного підсилення мотиваційного дискурсу

Такі конструкції часто дублюються і взаємодоповнюються, утворюючи своєрідну ризоморфну структуру (див. про структурний вимір нижче). Прикладом такої практики може бути фрагмент історії Д. К.: “<Наратив> Я зустрів її в місті випадково. І закохався з першого погляду, але довго не міг наважитися підійти. Спочатку я ходив навколо її дому, потім, – коли вона мене помітила, – купив квіти й одного дня їх подарував. І тоді ми познайомилися. <Ментатив> Я не міг так довго підійти, бо боявся, що вона подумає, що я нецікавий. Я й сам про себе так думав...”

Структурний вимір практик конструювання мотиваційного дискурсу. З точки зору типових структур, у які поєднуються практики конструювання мотиваційного дискурсу, виокремлюють такі практики конструювання: одиничну і множинну; ланцюгову і колову; конструювання структуроморфних і ризоморфних дискурсів.

Одинична практика конструювання мотиваційного дискурсу (рис. 5) полягає у супроводженні одного наративного фрагмента (мікронаративу) одним мотиваційним дискурсом.

Описана практика може бути розглянута як частковий випадок множинної практики конструювання мотиваційного дискурсу (рис. 6), за якої мікронаратив супроводжується кількома ментативами з мотиваційними вбудовами. Як приклад можна навести продовження історії Д. К., у якій наративний фрагмент представлений описом історії знайомства з коханою дівчиною, а ментативи ось такі: “<Ментатив 1> Я не міг так довго підійти, бо боявся, що вона подумає, що я нецікавий. Я й сам про себе так думав. <Ментатив 2> А ще хвилювався, що не підхожу їй – вона така красива, а я ж так собі був хлопець. Раніше

якось не думав про це, а тепер стало так важливо. <Ментатив 3> Усе змінилося, коли ми стали зустрічатися – виявилося, що то неважливо. Їй було важливо, що я надійний і не підведу ніколи. Бо її кілька разів чоловіки обманювали, і мені не хотілося, щоб вона і про мене так думала...”

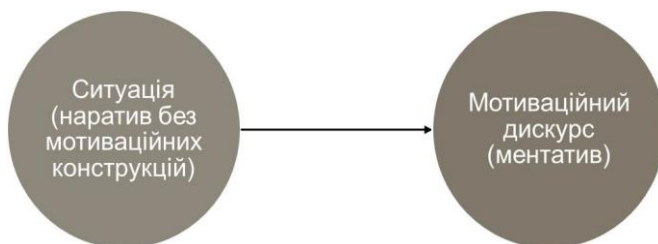

Рис. 5. Одиначна практика конструювання мотиваційного дискурсу

Рис. 6. Множинна практика конструювання мотиваційного дискурсу

Наступна виявлена практика – ланцюгова. Її використання передбачає послідовність взаємозалежних ментативів із мотиваційно-дискурсивним навантаженням, коли кожен наступний мікроментатив впливає з попереднього (рис. 7). Типовим прикладом такої практики є послідовність “тому-що...”- речень, у якій кожне наступне “тому-що” є відповіддю на наступне, як у досліджуваній С. М.: “<нарратив> Він

покинув мене й нічого не пояснив. <Ментатив 1> Я думаю, так сталося, бо я йому не підходила. <Ментатив 2> Тому що він такий весь кра-сьонь, а я – така ніяка. <Ментатив 3> Не навчила мене мама бути красивою, не до того було в родині. <Ментатив 4> Усі гроші заробля-ли, щоб нас виховати. От і виховали...”

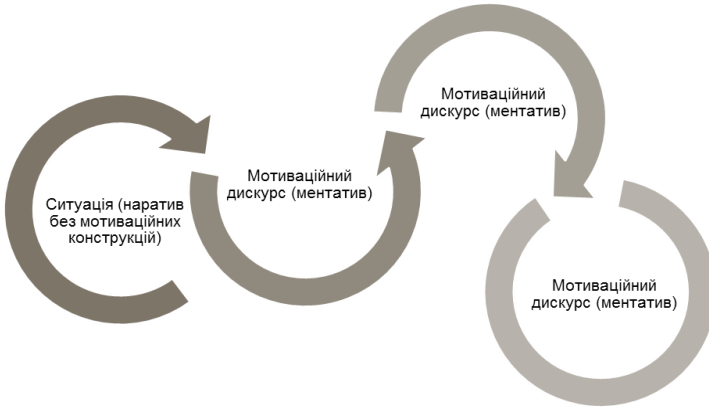

Рис. 7. Ланцюгова практика конструювання мотиваційного дискурсу

На рис. 8 зображено частковий випадок ланцюгової практики – колову практику конструювання мотиваційного дискурсу. У випадку її використання відбувається замикання ланцюга “тому-що”- і “для-того-щоб”-речень на одній із його ланок. Наприклад, таке коло спостерігаємо в оповіді С. Л.: “Не можу навчатися, бо часу просто не вистачає... Бо увесь час витрачаю на свої хвороби, лікування... Бо запустив колись здоров’я, все часу на нього не було... От так мені постійно не вистачає часу...”.

Аналізуючи весь особистісний наративно-ментативний масив, виявляючи взаємозв’язки між мікронаративами і мікроментативами, можна виокремити ще два типи практик: структуроморфну та ризоморфну. Практика конструювання структуроморфних мотиваційних дискурсів полягає у формуванні таких констеляцій мотиваційних конструкцій, наративів та ментативів, які в кінцевому підсумку утворюють певну просту структуру, як от центровані навколо однієї теми мікронаративи, поєднані в цілісне коло мікроментативи, наративно-ментативні цикли тощо. Практика конструювання ризоморфних мотиваційних дискурсів (рис. 9) полягає у формуванні таких констеляцій, форма яких не може бути вкладена в якусь одну просту фігуру, оскільки більшою мірою нагадує ризому без чітких точок початку й завершення.

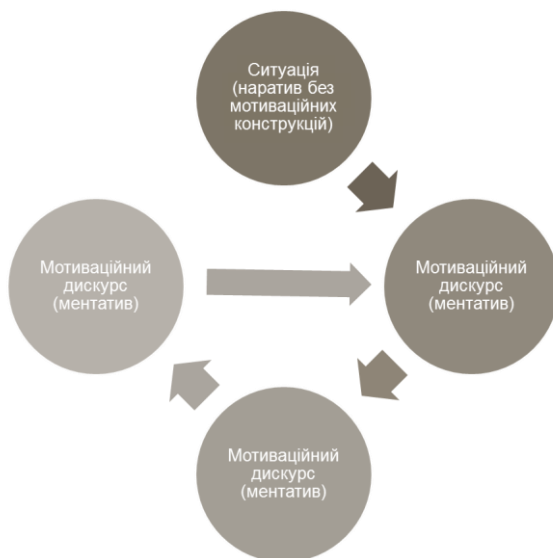

Рис. 8. Колова практика конструювання мотиваційного дискурсу

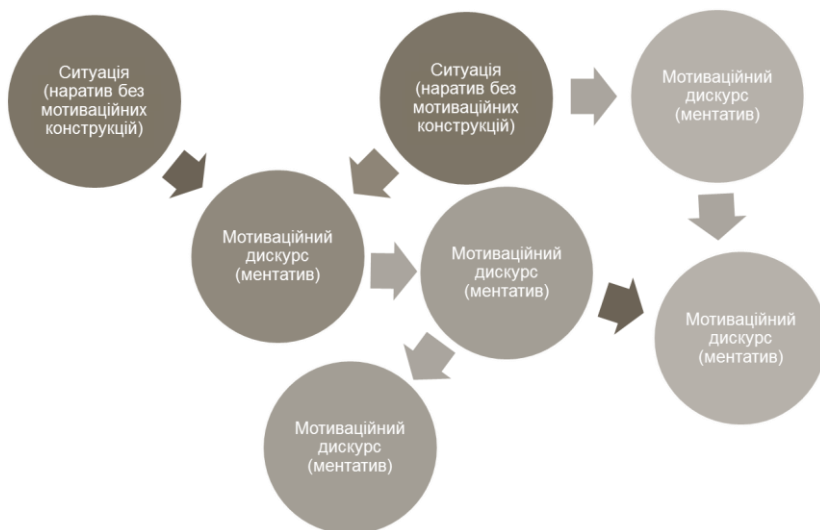

Рис. 9. Практика конструювання ризоморфних мотиваційних дискурсів

Темпоральний вимір практик конструювання мотиваційного дискурсу. Наступний вимір, у межах якого можна здійснити класифікацію практик конструювання мотиваційного дискурсу, – темпоральний. Час, у якому конструюються мотиваційні дискурси, є водночас одним із вимірів життєвого світу людини. Спираючись на таке розуміння життєвого світу і наведені вище результати дослідження, можна оприятити такі типи практик: “тому-що”-практики, “для-того-щоб”-практики та практики темпоральних оксюморонів.

“Тому-що”-практики – це практики конструювання мотиваційного дискурсу засобами минулого, в яких людина явно або неявно спирається на конструкцію “тому-що”, пояснюючи те-що-є чи те-що-буде тим-що-було або тим-що-є. Це практики, які тримають мотиваційний дискурс у межах теперішнього або занурюють його в минуле, якщо набувають ланцюгового характеру. З такої позиції протилежними до них є “для-того-щоб”-практики, в яких є орієнтація на майбутнє і на цілі. Це пояснення того-що-є чи того-що-було тим-що-буде. У “для-того-щоб”-практиках яскравіше виражена їхня векторність. Вони завжди виводять мотиваційний дискурс у майбутнє, відіграючи роль орієнтирів, маркерів майбутнього, цілей тощо. Акцент на суб’єктній активності є невід’ємною складовою “для-того-щоб”-дискурсів, і особи з незначною кількістю таких дискурсів мають заблоковані теми досягнень та самодетермінації. Ще один тип темпоральних практик, виявлений у наших дослідженнях, – це практики, які зовні подібні до “тому-що”- або “для-того-щоб”-практик, однак їхнє внутрішнє наповнення цілком протилежне їхній формальній лінгвістичній конструкції (або просто їй не відповідає). Через таку свою специфічність вони й дістали назву темпоральних оксюморонів. Вони не є домінуючими в жодного досліджуваного, однак трапляються переважно в тих осіб, для яких звичною є практика уникання конструювання мотиваційних дискурсів. Приміром, типові “чисті” практики: “Тому що між нами не було розуміння”, “Для того щоб стати ближчими один до одного”. Темпоральні оксюморони конструюються так: “Тому що хочу розуміти його”, “Тому що ніколи не досягну успіху в цій сфері”.

Висновки. У результаті проведених досліджень виділено низку вимірів практик конструювання мотиваційних дискурсів: конструктивно-осциляторний, темпоральний, структурний. У конструктивно-осциляторному вимірі увага зосереджується на способі конструювання дискурсів із наративно-ментативних послідовностей. Практика ментативної компенсації мотиваційного дискурсу полягає в супроводі оповідної частини тексту його поясненням, описом мотивів. Практика переважно наративного конструювання передбачає вбудовування мотиваційних конструкцій у текст оповіді, таким чином формується імпр-

ліцитний мотиваційний пласт оповіді, не завжди доступний для оприявлення. Практика уникання конструювання мотиваційного дискурсу має свої особливості: у тексті немає мотиваційних конструкцій, через що він стає мотиваційно-бідним і не дає змоги особистості збагнути власні мотивації та донести їх до інших. Практика ментативного підсилення мотиваційного дискурсу полягає в супроводі наративу, у якому вже є мотиваційні конструкції, ментативом із ними ж. У результаті виникає ефект “згущення” мотивації, яка стає відкритою для прочитання.

Структурний вимір практик робить акцент на структурах, у які поєднуються практики. Так, одинична практика полягає в супроводі однієї оповіді однією мотиваційною конструкцією. Множинна – один факт, подія або ситуація супроводжується кількома мотиваційними конструкціями, у результаті виникає багатогранність мотиваційної сфери особистості. У разі ланцюгової практики наративи й ментативи нанизуються один на одного, ідуть один за одним. Виникає мотиваційна послідовність, яка інколи перетворюється на коло. У такий спосіб оприявнюється колова практика. Структуроморфна практика є способом поєднання всіх вищеописаних практик у просту структуру, а ризоморфна – у складну ризому.

Темпоральний вимір практик зосереджує увагу на спрямуванні їх у часі – у минуле чи майбутнє. Практики “тому-що” – це мотиваційні дискурси, спрямовані в минуле, на пояснення того, що є, тим, що було. Практики “для-того-щоб” допомагають створити дискурси, спрямовані в майбутнє. Вони дають змогу мотивуватися цілями, планами, образами майбутнього. Темпоральні оксюмори виникають як спроба “замаскувати” дискурси минулого майбутнім або, навпаки, створити формально “тому-що”-дискурс, вклавши в нього “для-того-щоб”-текст.

Л і т е р а т у р а

1. *Климчук В. О.* Мотиваційні дискурси сучасності: від метафори “відповідності” до метафори “становлення” / В. О. Климчук // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 23. – С. 138–149.
2. *Слюсаревський М. М.* Концепт “психології у власних межах” В. А. Роменця і проблема визначення предмета соціальної психології / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Акад. пед. наук. України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2007. – Вип. 15 (18). – С. 3–14.
3. *Титаренко Т. М.* Особистісне самоконструювання: пульсації хаосу і порядку / Т. М. Титаренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2012. – Вип. 31 (34). – С. 3–11.

4. *Tytarenko T. M.* Соціально-психологічні практики особистісного життєко-
нструювання / Т. М. Титаренко // Психологічні практики конструювання
життя в умовах постмодерної соціальності : монографія / Т. М. Титаренко,
О. М. Кочубейник, К. О. Черемних ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соц.
та політ. психології. – К. : Міленіум, 2014. – С. 15–84.
5. *Dijk van T. A.* Ideology: A Multidisciplinary Approach / Teun A. van Dijk. –
London : Sage, 1998. – 384 p.

References

1. Klymchuk, V. O. (2014). Motyvatsiini dyskursy suchasnosti: vid metafory “vidpovidnosti” do metafory “stanovlennia” [Motivational discourses of modernity: from the metaphor “correspondence” to metaphor “establishment”]. *Psyhkholohichni perspektyvy* [Psychological Prospects], 23, 138–149 (ukr).
2. Sliusarevskyi, M. M. (2007). Kontsept “psykholohii u vlasnykh mezhakh” V. A. Romentsia i problema vyznachennia predmeta sotsialnoi psykholohii [The concept “psychology in their own borders” by V. A. Romenets and problem of definition of subject of social psychology]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 15 (18), 3–14 (ukr).
3. Tytarenko, T. M. (2012). Osobystisne samokonstruiuvannia: pulsatsii khaosu i poriadku [Personal self-construction: pulsation of chaos and order]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 31 (34), 3–11 (ukr).
4. Tytarenko, T. M. (2014). Sotsialno-psykholohichni praktyky osobystisnoho zhyttiekonstruiuvannia [Social psychological practices of personal life-construction] // In T. M. Tytarenko., O. M. Kochubeinyk, K. O. Cheremnykh, *Psyhkholohichni praktyky konstruiuvannia zhyttia v umovakh postmodernoї sotsialnosti* [Psychological practices of life construction in conditions of postmodern sociality] (pp. 15–84). Kyiv: Milenium Publ. (ukr).
5. Dijk van, T. A. (1998). Ideology: A Multidisciplinary Approach. London: Sage, 1998.

Климчук В. А. Практики конструирования мотивационного дискурса личности

Обобщены результаты исследования практик конструирования мотивационного дискурса личности. Понятие мотивационного дискурса определено по пяти ключевым признакам: как событие, как продукт, как тип, как жанр и как социальная формация. Введены концепты нарративной и ментативной базисных практик конструирования дискурса. На основе эмпирических данных выделены три измерения практик мотивационно-дискурсивного конструирования: конструктивно-осцилляторное, темпоральное, структурное. В конструктивно-осцилляторном измерении объединяются практики ментативной компенсации мотивационного дискурса, преимущественно нарративного конструирования мотивационного дискурса, избегания конструирования мотивационного дискурса, ментативного усиления мотивационного дискурса. Структурное измерение представлено рядом практик, среди которых единичная, множественная, цепная, круговая, структуроморфная и ризоморфная.

Темпоральное измерение практик связано с “потому-что”- и “для-того-чтобы”-практиками, темпоральными оксюморонами.

Ключевые слова: дискурс, мотивация, мотивационный дискурс, практики, конструирование дискурса.

Klymchuk V. O. Practices of Personal Motivational Discourse's Construction

Synthesis of researches results of practices of personality motivational discourse's construction are presented in this article. The concept of motivational discourse is defined in terms of five key features: as an event, as a product, as a type, as a genre and as a social formation. Concepts of narrative and mentatives basic practices of discourse's construction are introduced. Based on empirical data measurements three dimensions of motivational-discursive construction practices are singled out. There are constructive-oscillation, temporal and structural dimensions. Practice of constructive-oscillation dimension: mentative compensation of motivational discourse, mainly narrative construction of motivational discourse, avoidance of motivational discourse construction, mentative gain of motivational discourse. In structural terms, the following practices are revealed: single, multiple, chain, circular, structure-morphed, rhizo-morphed. Temporal dimension of practices is connected with “because” and “what-for” practices, temporal oxymoron.

Key words: discourse, motivation, motivational discourse, practices, discourse construction.

© Климчук В. О.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

З. Ф. Сівєрс

УЯВЛЕННЯ МОЛОДІ ПРО ВЛАСНІ ПРАВА ЯК ПОКАЗНИК ОЧІКУВАНЬ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Стаття присвячена практично не дослідженій у вітчизняній соціально-психологічній науці проблемі аналізу феномена політико-правової свідомості, зокрема тих психологічних факторів і механізмів, що лежать в основі політико-правової свідомості молоді та можуть впливати на її становлення. Автор обґрунтовує вибір концепції соціальних уявлень С. Московічі як методологічної основи власного дослідження. Наводиться короткий огляд основних положень концепції соціальних уявлень, відтак увага акцентується на тих характеристиках, які становлять особливий інтерес у контексті авторських досліджень; дається визначення політико-правової свідомості та політичної справедливості. Аналізується розвиток ідеї прав людини – від Великої Хартії Вольностей (1215 р.), актів раннього конституціоналізму (британський Білль про права 1689 р., ухвалена 1789 р. Національними зборами Франції Декларація прав людини і громадянина) до Загальної декларації прав людини, прийнятої в 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН, що дає авторові підстави зробити висновок про нетотожність прав особистості і прав громадянина, а також скласти характеристику політико-правового статусу особистості. Теоретично обґрунтовується положення про те, що уявлення людини про свої права, державні і правові інститути є психологічною основою очікувань політичної справедливості в стосунках між людиною і державою, а ступінь усвідомлення своїх прав можна вважати певним критерієм очікувань справедливості щодо держави і політичної влади.

Ключові слова: політико-правова свідомість, справедливість, політична справедливість, соціальні уявлення, уявлення про справедливість, уявлення про права.

Проблема. Питання прав і свобод людини та справедливості-несправедливості історично постали ще в античний період – тоді, коли люди почали замислюватися над правовою організацією суспільства задля побудови справедливих суспільних відносин. Ці питання залишаються актуальними і сьогодні, оскільки саме пріоритет прав людини та справедливість є найважливішими принципами правової держави.

Завдяки проведеному соціально-психологічному аналізу розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди ми з'ясували, що існуючі теорії правової та політико-правової свідомості завжди відображали певні, зафіксовані не лише в теоретичній, а й у суспільній свідомості, уявлення про владу, підпорядкування, свободу, права, обов'язки, відповідальність, заборони, дозволи, довіру [9]. Було також встановлено, що політико-правова свідомість пов'язана зі сприйманням справедливості в стосунках людини з державою та правовими інститутами [10]. Подальше дослідження політико-правової свідомості потребує вивчення соціально-психологічних чинників, що впливають на її становлення.

Метою статті є теоретичне обґрунтування впливу уявлень про свої права на очікування щодо політичної справедливості в стосунках між людиною і державою.

Нас цікавлять насамперед дві базові для нашого дослідження категорії – справедливість і права людини. Беручи до уваги означену тему, розглянемо підструктуру соціальної справедливості, а точніше – інституціональний аспект соціальної справедливості, власне політичну справедливість. Подальші міркування потребують деяких пояснень щодо теоретичних основ, на яких ґрунтується наше дослідження, та підходів до розуміння феномена *справедливість*.

Уявлення про справедливість ми розглядаємо як різновид *соціально-альних уявлень*. Правомірність такого підходу впливає, зокрема, з досліджень моральних і правових уявлень (К. О. Абульханова [1], О. А. Гулевич [4], У. Дойс, Д. Спіні, А. Клеменс [13]). Дослідники дійшли висновку, що суб'єктом уявлень про справедливість є соціальна група, яка виробляє і конститує уявлення про справедливість відповідно до групових цінностей, норм і традицій. Саме в групі уявлення набувають певної специфіки і перетворюються в дещо спрощені буденні уявлення.

З моменту народження і далі в процесі соціалізації людина пізнає закони природи, загальнолюдські норми та норми, властиві культурі, до якої вона належить, норми соціальної групи, а також норми позитивного права. Ніхто не може сказати напевне, які з цих норм більшою мірою впливають на поведінку людини в політико-правовій ситуації. Однак можна стверджувати, що в політико-правовій свідомості особистості, окрім відображення позитивного права, існує значна кількість відображень інтуїтивного права. Зрозуміло, що ця обставина значно ускладнює вибір моделі поведінки особистості в політико-правових ситуаціях.

Людина, здійснюючи свій політичний вибір, не завжди цікавиться політичною програмою тих чи інших партій та робить висновки про політико-правові наслідки для себе в разі їхньої перемоги. А її ставлення до чинних у державі законів часто визначається не знаннями, а буденним правопорядком та інтуїтивним правом. Тобто в політико-правовій свідомості переплітаються елементи наукового і буденного, об'єктивного і суб'єктивного знання, що цілеспрямовано формується державою і суспільством та особистим життєвим досвідом. Політико-правові категорії у свідомості людини перетворюються на спрощені буденні уявлення. І хоч формування соціальних уявлень відбувається за участі державних (владних) інститутів, головним тлом їхнього формування є соціальна група і ті уявлення, що в ній склалися. Вони формуються не лише інституціональними засобами, а й на основі попередніх уявлень та під впливом соціальної групи. Можна сказати, що соціальні уявлення про політико-правові об'єкти не є відображенням політико-правової реальності, а конструюються в процесі комунікації між людьми і є специфічними для конкретної соціальної групи. Вони охоплюють не лише політико-правові уявлення, а й пов'язані з ними моральні та буденні уявлення про політику і право. Ці уявлення тісно взаємопов'язані і включені в загальну картину світу особистості. У зв'язку із цим вивчення політико-правової свідомості потребує, на наш погляд, більш розширеного підходу – її слід розглядати як продукт соціально-психологічної реальності. У своєму дослідженні ми дотримуємося розширеного розуміння політико-правової свідомості як сукупності соціальних уявлень про політику і право. Отож, спираючись на результати стислого аналізу концепції соціальних уявлень, проаналізуємо деякі положення, які становлять особливий інтерес у контексті нашого дослідження.

Як відомо, автором концепції соціальних уявлень є видатний французький соціальний психолог Серж Московічі. Учений визначає соціальні уявлення як особливу форму колективного знання, яке завоюється і поділяється членами суспільства [7]. Для нього уявлення є універсальним механізмом пізнання соціальної реальності, способом буденного пізнання дійсності. За визначенням відомої російської дослідниці Г. М. Андреевої, соціальні уявлення – це “мережа понять, тверджень та пояснень, що народжуються в повсякденному житті в ході міжособової комунікації” [2, с. 207].

Соціальні уявлення можна розглядати також як своєрідну форму колективної пам'яті індивідів, які живуть в одному суспільстві (хоч ідентична інформація через різницю в інтерпретації може сприйматися по-різному). Якщо нова інформація суперечить відомій, то, прагнучи зберегти свою усталену картину світу, людина намагається пояснити це нове за

допомогою наявних уявлень. Тобто соціальні уявлення про нове вибудовуються на основі попереднього досвіду. С. Московічі вважає, що “робота” уявлень по введенню нового в систему значень індивіда відбувається у два способи – диференціації та інтеграції. Диференціація полягає в поділі нового об’єкта на перцептивні складові, а процес інтеграції передбачає пов’язування нового об’єкта з іншими об’єктами внутрішнього світу шляхом класифікації. Дослідник уводить в обіг поняття ідентифікаційної матриці, яка пов’язує інформацію, що надходить, з певними соціальними категоріями, наділяючи об’єкт уявлень відповідними смислом і значенням [7]. Соціальні уявлення виконують щонайменше *три основні функції*:

- 1) функцію інструменту пізнання (виступають у ролі своєрідних теорій, які пояснюють дійсність);
- 2) функцію опосередкування поведінки (впливають на поведінку);
- 3) функцію адаптації (адаптують політичні та наукові факти до вже раніше сформованих поглядів).

Реалізацію цих функцій забезпечують два взаємопов’язані механізми появи соціального уявлення: анкерівка (“якоріння”) та об’єктифікація. Анкерівка полягає у виокремленні незнайомого об’єкта навколишнього середовища, зосередженні на ньому уваги та подальшому віднесенні його до вже знайомих категорій, тобто знайомого контексту. Таке віднесення дає змогу, на думку Московічі, помістити незнайомий об’єкт в ідентифікаційну матрицю нашої культури. Об’єктифікація полягає в перетворенні нового образу в конкретний образ, трансформуванні абстрактного в конкретне, ідеї – в об’єкт реального світу. Окремі поняття в результаті свого функціонування в суспільстві переживають низку перетворень, через що набувають нових структури і змісту. Нова структура є водночас і абстрактною, і образною. Таким чином, нове і невідоме зводиться до відомого і конкретного. Об’єктифікація завершується набуттям нового “знання” як деякої об’єктивної реальності [14].

Згідно з конструкціоністською логікою концепції соціальних уявлень С. Московічі не існує об’єктів, які мають соціальне значення і не залежать від людей. Як форма колективного знання, уявлення вибудовуються на основі інформації, знань, оцінок. Людина отримує інформацію, набуває певних знань у процесі цілеспрямованого навчання та комунікування, але головною їхньою характеристикою є те, що вони включені у вирішення завдань повсякденного життя. Отже, *соціальні уявлення* – це:

- своєрідна форма буденної свідомості, в якій суб’єкт і об’єкт взаємопов’язані, а стимул і реакція представлені в цілісному комплексі. У своїй пізнавальній діяльності суб’єкт є активним і відтворює людей, об’єкти, події навколишнього світу за допомогою уявлень;

- спосіб інтерпретації та осмислення повсякденної реальності, певна форма соціального пізнання, яка передбачає когнітивну й емоційну активність індивідів та груп, що дає їм змогу фіксувати власну позицію щодо ситуацій, подій, об'єктів, повідомлень. Тобто уявлення є не просто калькою навколишнього світу, а продуктом і процесом активного соціально-психологічного відтворення дійсності;

- соціально вироблена форма практичного знання, суб'єктом якого є соціальна група (хоч носієм може бути окремий індивід). Уявлення індивіда про ті чи ті феномени суспільного життя стають предметом соціально-психологічного дослідження лише тому, що належать йому як членові певної соціальної групи. І хоч соціальні уявлення формуються інститутами влади, законами, освітніми програмами, засобами масової інформації і т. ін., найсуттєвіший вплив мають уявлення, що сформувалися в групі.

Функціональним призначенням уявлень є адаптація сприйманих соціальних фактів, явищ політичного, правового чи іншого характеру до вже сформованих поглядів та оцінок. Уявлення допомагають не лише вибудувати несуперечливу картину світу, а й формувати відносини з іншими.

Узята за методологічну основу концепція соціальних уявлень дала нам підстави визначити *наявний стан політико-правової свідомості особистості як ступінь актуалізації комплексу політико-правових уявлень (знань, досвіду, ставлень) у вирішенні конкретних політико-правових ситуацій.*

Одним із компонентів політико-правової свідомості є політична справедливість [10]. У нашому розумінні це *морально-оціночне настановлення щодо політико-правових інститутів та політико-правових зв'язків у суспільстві.*

Поняття політичної справедливості остаточно сформувалось у другій половині ХХ ст., хоч явно простежується вже в працях античних філософів, зокрема відомих мислителів Давньої Греції, як елемент філософської критики чинних політичних відносин. У цей час закони і форми державного устрою перестають сприйматися на віру, їх починають осмислювати і піддавати критиці під кутом зору справедливості, а інколи, коли вони не відповідають критеріям справедливості, навіть відхиляти. У Новий час ідея політичної справедливості стає моральною ідеєю для оцінювання права і держави, а критерій справедливості починають використовувати для визначення легітимності правових і державних форм.

Сучасні дослідники цього феномена розглядають політичну справедливість як результат природно-правового мислення. Зокрема, німецький філософ О. Хеффе визначає політичну справедливість як критичне або моральне настановлення щодо права та держави,

пов'язуючи критерії справедливості з легітимністю політико-правових інститутів [12].

Другою базовою категорією, важливою для нашого дослідження та похідною від проблеми справедливості, є проблема прав людини. Термін “права людини” зазвичай трактують як природні права особи. Так, Фома Аквінський вважав, що природне право спирається на здоровий глузд і є тією основою, на якій люди вибудовують закони. Існують й інші підходи. Відомий англійський філософ і юрист, автор утилітаристської концепції І. Бентам, піддаючи критиці природні права, наголошував, що права – це дитя закону і лише з реальних законів випливають реальні права. Будучи противником “абстрактних моральних принципів”, мислитель виступав проти “риторичних метафор”, таких як “суспільна угода”, “природне право”, “невідсуджувані права” [3].

Розвиток ідеї прав людини можна простежити від Великої Хартії Вольностей (1215 р.), у якій гарантувалися вольності англійської церкви та всіх “вільних людей”. Проблема прав і свобод людини й громадянина займала чільне місце в актах раннього конституціоналізму, до яких можна віднести британський Білль про права (1689 р.) та Декларацію прав людини і громадянина (1789 р.), яку проголосили представники французького народу, що утворили Національні збори. Декларація, наприклад, містила поняття “священні права народу” та розуміння закону як вираження спільної волі. У третій статті цього Акту йшлося про такі невід’ємні права людини, як свобода, власність, безпека та право на спротив.

Ідея прав людини дістала свій подальший розвиток у поправках до Конституції США (перші десять поправок), які мають назву “Білль про права” (1789–1791), та Загальній декларації прав людини, яку прийняла 1948 р. Генеральна Асамблея ООН. У Загальній декларації прав людини визначаються громадянські і політичні права та свободи, вона є найважливішим соціально-політичним та юридичним документом сучасності.

У зазначених актах простежується чітке розмежування між правами людини і правами громадянина. Таке розмежування пояснюється відмінностями між двома різними суб’єктами прав і свобод людини і громадянина. Права і свободи людини виникають у результаті самого факту народження – ці права беруть свій початок у природному праві. Громадянином людина стає в результаті встановлених між нею і державою певних політико-правових відносин, тобто держава наділяє громадянина певними політичними правами та обов’язками. Ці права випливають із позитивного права.

Система прав і свобод людини й громадянина охоплює три групи прав:

- особисті, або громадянські, права, обов'язки, свободи: право на життя та гідність, недоторканність особистості та приватного життя, судовий захист, обов'язок дотримуватися закону і т. ін.;

- політичні права та обов'язки: участь в управлінні державою; право обирати і бути обраним; право на свободу слова, мітингів і демонстрацій; обов'язок захищати країну і т. ін.;

- економічні, соціальні і культурні права та обов'язки: право на приватну власність, на працю, на вибір виду діяльності, право на освіту, охорону здоров'я, на участь у культурному житті тощо. Варто зазначити, що не слід ані протиставляти, ані ототожнювати ці права.

Ядро політико-правового статусу особистості закріплюється звичайно в Конституції країни, гарантом якої є чинна влада. Але для людини, як зазначає сучасний дослідник прав М. Кренстон, поняття “право” існує у двох аспектах. Перше значення – “мати право” – це мати щось, що надається та реалізується за законом країни. Іншими словами, це свобода певних дій, що гарантуються законом, і цей вид права називають *позитивним правом*. Друге значення поняття прав Кренстон називає *моральним правом*, яке є наближеним до поняття справедливості [6]. Моральні права не завжди закріплені в чинному законодавстві. Більше того, зазвичай ми говоримо “я маю право”, коли відчуваємо, що наші права порушено або вони суттєво утискаються. Оцінюючи свої права та свободи, людина завжди виходить з власних уявлень про справедливість.

Аналіз найбільш відомих психологічних концепцій справедливості показує, що поняття справедливості використовується переважно у двох значеннях: як ставлення до людей відповідно до загальних моральних принципів та ставлення відповідно до моральних прав людини [9]. Моральні права людини тісно пов'язані з принципами справедливого поводження з нею. Можна сказати, що для людини справедливим є те, на що вона має право, а ще точніше – це її очікування щодо дотримання моральних прав у порівнянні з іншими. Вони визначаються особливостями конкретної ситуації, в якій людина перебуває, та її належністю до певної соціальної групи. На очікування справедливості впливає ставлення до природних прав людини, які є універсальними і не залежать від соціального статусу чи ситуації. Ідеться про природні права людини, що відображають певні принципи справедливості щодо ставлення держави до людини. У теоретичному природному праві поняття про права людини фіксують певні норми політичної справедливості. Ставлення ж людини до своїх прав конституює певні очікування справедливості і може бути показником моральної оцінки державних та правових інститутів, критерієм оцінювання політичної справедливості.

В основі психологічного механізму переживання почуття справедливості-несправедливості щодо права і держави лежать уявлення про рівність-нерівність у порівнянні з іншими членами суспільства (або представниками інших соціальних груп) у царині розподілу юридичних прав і ступеня соціальних свобод, що надаються владою і законом. Уявлення людей про справедливе-несправедливе у сфері політико-правових відносин пов'язані в їхній свідомості з конкретними правовими настановленнями та політичними поглядами (настановленнями щодо держави та форми політичного устрою).

Почуття несправедливості виникає тоді, коли порушується імпліцитний контракт – не виправдовуються очікування, коли почуття несправедливості переживається як результат невиконаного завченого очікування (Л. Фербі). Але індивідуальні (групові) стандарти справедливості залежать не лише від очікувань, які індивід (група) засвоює з навколишнього середовища. На думку Фербі, ми оцінюємо справедливість на основі очікуваних наслідків.

Підтвердження цієї думки, на наш погляд, можна отримати, якщо проаналізувати психологічне підґрунтя Революції Гідності, що відбулася в Україні. Ідеться про уявлення значної частини суспільства про справедливий-несправедливий шлях розвитку країни. Уявлення про “несправедливе” спонукало людей вийти на Майдан, а побиття студентів порушило у свідомості критичної маси суспільства універсальні права справедливості. Своїми діями чинна влада порушила природне право людини на протест як форму захисту своїх інтересів і в такий спосіб делегітимізувала правові норми. Сприйняття ж подальших подій як легітимних або нелегітимних значною мірою залежало від сформованих у членів суспільства стандартів справедливості і довіри до чинних норм, законів, чинної (на той момент) або нової влади.

Згода членів суспільства підкорятися владі та законам, їхня довіра до форм суспільного, правового і політичного порядку, який встановлює влада, залежать у тому числі від уявлень про справедливість, сформованих стандартів (критеріїв) справедливості, соціальних настановлень на справедливість. З позицій соціальної психології згода членів суспільства підпорядковуватися владі залежить від їхньої довіри до певних форм суспільного й політичного устрою і виражається в панівних соціальних настановленнях на легітимність суспільного устрою. Способи легітимізації, які використовуються політичною владою, залежать від соціальних настановлень на справедливість (очікування справедливості), що значною мірою визначаються особливостями політичної соціалізації. Сама ж політична соціалізація залежить передусім від типу суспільства і встановленого політичного режиму. Очевидно, що в суспільствах з різними типами політико-правової культури політичною владою будуть застосовуватися різні

способи легітимізації – формування переважаючих соціальних настановлень на легітимність суспільного устрою, тобто будуть існувати різні критерії справедливості для його оцінювання. Але справедливим є і зворотне, коли розвиток і застосування універсальних принципів справедливості в суспільній свідомості, що ґрунтуються на дотриманні природних прав людини, формує певний, панівний у цьому суспільстві (групі), стандарт справедливості, який формує певні очікування політико-правової справедливості в стосунках з державою.

Висновки:

1. Уявлення людини про свої права, її ставлення до реальних і бажаних прав, державних і правових інститутів є психологічним підґрунтям, на якому вибудовуються очікування справедливості в політико-правових стосунках між людиною і державою

2. Ступінь усвідомлення своїх природних прав та їхня соціально-психологічна запотребованість у процесі побудови стосунків між людиною і суспільством, людиною і державою є, на наш погляд, певним показником очікувань справедливості (критерій справедливості), які має людина щодо держави та політичної влади.

Література

1. *Абульханова К. А.* Российский менталитет: кросс-культурный и типологический подходы / К. А. Абульханова // Российский менталитет. Вопросы психологической теории и практики / под ред. К. А. Абульхановой, А. В. Брушлинского, М. И. Воловиковой. – М.: Ин-т психологии РАН, 1997. – С. 7–37.
2. *Андреева Г. М.* Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
3. *Бентам И.* Введение в основания нравственности и законодательства / И. Бентам. – М.: РОССПЭН, 1998. – 415 с.
4. *Гулевич О. А.* Теоретический анализ и опыт эмпирического исследования правосознания как совокупности социальных представлений о праве / О. А. Гулевич // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 120–132.
5. *Донцов А. И.* Концепция социальных представлений в современной французской психологии / А. И. Донцов, Т. П. Емельянова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 128 с.
6. *Крэнстон М.* Права человека. Документы о правах человека / Морис Крэнстон. – Paris: Editions de la Seine, 1975. – 376 с.
7. *Московичи С.* От коллективных представлений к социальным / С. Московичи // Вопросы социологии. – 1992. – № 2. – С. 83–97.
8. *Московичи С.* Социальное представление: исторический взгляд / С. Московичи // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16, № 1. – С. 3–14.
9. *Сіверс З. Ф.* Соціально-психологічний аналіз розвитку концепцій політико-правової свідомості в різні історичні періоди / З. Ф. Сіверс // 10X20 : зб. наук. праць / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К.: Ліра-К, 2014. – С. 96–105.
10. *Сіверс З. Ф.* Уявлення про справедливість як складова політико-правової

- свідомості особистості / З. Ф. Сіверс // Юридична психологія. – 2015. – № 1. – С. 32–42.
11. Трушкова С. В. Структура, динамика и функции социальных представлений (обзор) / С. В. Трушкова // Социальные и гуманитарные науки (отечественная и зарубежная литература). Серия 11. Социология. – М., 1996. – № 3. – С. 180–207.
  12. Хеффе О. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства : пер. с нем. / О. Хеффе. – М. : Гнозис, 1994. – 319 с.
  13. Doise W. Human rights studies as social representation in a cross-national context / W. Doise, D. Spini, A. Clemence // European Journal of Social Psychology. – 1999. – Vol. 29. – № 1. – P. 1–29.
  14. Moscovici S. The phenomena of social representation / S. Moscovici // Social Representation. – Cambridge, 1984. – P. 3–69.

References

1. Abulkhanova, K. A. (1997). Rossiyskiy mentalitet: kross-kulturnyy i tipologicheskii podkhody [Russian mentality: a cross-cultural and typological approach]. In K. A. Abulkhanova, A. V. Brushlinskiy, M. I. Volovikova (Eds.), *Rossiyskiy mentalitet. Voprosy psikhologicheskoy teorii i praktiki* [Russian mentality. Questions of psychological theory and practice] (pp. 7–37). Moscow: Publ. of Institute of Psychology of Russian Academy of Sciences (rus).
2. Andreeva, G. M. (2000). *Psikhologiya sotsialnogo poznaniya* [Psychology of social cognition]. Moscow: Aspekt Press Publ. (rus).
3. Bentam, I. (1998). *Vvedenie v osnovaniya npravstvennosti i zakonodatelstva* [Introduction to the foundation of morals and legislation]. Moscow: ROSSPEN Publ. (rus).
4. Gulevich, O. A. (1999). Teoreticheskii analiz i opyt empiricheskogo issledovaniya pravosoznaniya kak sovokupnosti sotsialnykh predstavleniy o prave [The theoretical analysis and experiment in empirical studies of legal consciousness as a set of social representations on the law]. *Mir psikhologii* [World of Psychology], 3, 120–132 (rus).
5. Dontsov, A. I. and Emelyanova, T. P. (1987). *Kontseptsiya sotsialnykh predstavleniy v sovremennoy frantsuzskoy psikhologii* [The concept of social representations in modern French psychology]. Moscow: Publ. of Moscow State University (rus).
6. Krenston, M. (1975). *Prava cheloveka. Dokumenty o pravakh cheloveka* [Human rights. The documents on human rights]. Paris: Editions de la Seine (rus).
7. Moskovichi, S. (1992). Ot kolektivnykh predstavleniy k sotsialnym [From the collective representations to social]. *Voprosy sotsiologii* [Issues of Sociology], 2, 83–97 (rus).
8. Moskovichi, S. (1995). Sotsialnoe predstavlenie: istoricheskiy vzglyad [Social performance: a historical look]. *Psikhologicheskii zhurnal* [Psychological Journal]. Vol. 16, no. 1, pp. 3–14 (rus).
9. Sivers, Z. F. (2014). Sotsialno-psykholohichniy analiz rozvytku kontseptsii polityko-pravovoi svidomosti v rizni istorychni periody [Socio-psychological analysis of development of concepts of political and legal consciousness in

- different historical periods]. In *10x20: zbirnyk naukovykh prats Instytutu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy* [10x20: a collection of science jobs of Institute of Social and Political Psychology of the NAPS of Ukraine] (pp. 96–105). Kyiv: Lira-K Publ. (ukr).
10. Sivers, Z. F. (2015). Uivlennia pro spravedlyvist yak skladova polityko-pravovoi svidomosti osobystosti [An idea about justice as constituent of political-legal consciousness of personality]. *Yurydychna psykholohiia* [Legal psychology], 1, 32–42 (ukr).
  11. Trushkova, S. V. (1996). Struktura, dinamika i funktsii sotsialnykh predstavleniy (obzor) [Structure, dynamics and function of social representations (Overview)]. *Sotsialnye i gumanitarnye nauki (otchestvennaya i zarubezhnaya literatura). Seriya 11. Sotsiologiya* [Social and Human Sciences (domestic and foreign literature). Series 11. Sociology], 3, 180–207 (rus).
  12. Heffe, O. (1994). *Politika. Pravo. Spravedlivost. Osnovopolozheniya kriticheskoy filosofii prava i gosudarstva* [Policy. Law. Justice. Basic principle of the critical philosophy of law and state]. Moscow: Gnozis Publ. (rus).
  13. Doise, W., Spini, D. and Clemence, A. (1999). Human rights studies as social representation in a cross-national context. *European Journal of Social Psychology*, Vol. 29, no. 1, pp. 1–29.
  14. Moscovici, S. (1984). The phenomena of social representation. *Social Representation* (pp. 3–69). Cambridge.

Сиверс З. Ф. Представления молодежи о своих правах как показатель ожиданий институциональной справедливости

Статья посвящена практически не исследованной в отечественной социально-психологической науке проблеме анализа феномена политико-правового сознания, в частности тех психологических факторов и механизмов, которые лежат в основе политико-правового сознания молодежи и могут влиять на его становление. Автор обосновывает выбор концепции социальных представлений С. Московичи в качестве методологической основы своего исследования. Приводится краткий обзор основных положений концепции социальных представлений, далее акцент делается на тех характеристиках социальных представлений, которые представляют особый интерес в контексте авторских исследований; дается определение политико-правового сознания и политической справедливости. Анализируется развитие идеи прав человека – начиная от Большой Хартии Вольностей (1215р.), актов раннего конституционализма (британский Билль о правах 1689 г., принятая в 1789 г. Национальным собранием Франции Декларация прав человека и гражданина) до Всеобщей декларации прав человека, принятой в 1948 г. Генеральной Ассамблеей ООН, что дает автору основания сделать вывод о нетождественности прав личности и прав гражданина, а также составить характеристику политико-правового статуса личности. Теоретически обосновывается положение о том, что представления человека о своих правах, государственных и правовых институтах является психологической основой ожиданий политической справедливости в отношениях между человеком и государством, а степень осознания своих прав можно считать определенным критерием ожиданий справедливости относительно государства и политической власти.

Ключевые слова: политико-правовое сознание, справедливость, политическая справедливость, социальные представления, представление о справедливости, представления о правах.

Sivers Z. F. Social Representations of Young People Concerning of Their Rights as an Indicator of Expectations of Institutional Justice

The article is devoted to almost unexplored in the domestic social and psychological science problem of the phenomenon of political and legal consciousness, in particular, to psychological factors and mechanisms that underlie political and legal consciousness and may affect its formation. The author justifies the choice of the concept of social representations by S. Moskovichi as a methodological basis of the study. Having carried out an overview of the main provisions of the concept of social representations, the author focuses on the characteristics of the social representations, which are of particular interest in the context of the author's research, gives a definition of the political and legal consciousness and political justice. Analyzing the development of the idea of human rights from the Great Charter of liberties (1215r.), Acts early constitutionalism (British Bill of Rights, the -1689, the Declaration of the Rights of Man – the French National Assembly, 1789) to the Universal Declaration of Human Rights, adopted in 1948 UN General Assembly, the author points to the unidentity of individual rights and citizen rights, gives a description of the political and legal status of an individual. It is theoretically justified that an individual's social representations of his/her rights, state and legal institutions are psychological basis for expectations of political justice in relationship between a person and a state. But level of awareness of their rights is a definite criterion of fairness expectation in respect to state and political power.

Key words: political and legal consciousness, justice, political justice, social representations, social representations of justice, social representations of rights.

© Сіверс З. Ф.

I. В. Жадан

СОЦІАЛІЗУВАЛЬНИЙ ДИСКУРС ЯК ЧИННИК СТРУКТУРУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ

Проаналізовано результати психосемантичного дослідження особливостей структурування політичної картини світу студентської молоді. Представлено емпіричну модель структури політичного дискурсу молоді, складовими якої є засади взаємодії влади і особистості, соціальна мотивація, цінності демократії, уявлення про причини виникнення наявних політичних проблем, напрями суспільних змін, ліберальні настановлення. Виявлено регіональні особливості базових конструктів, які структурують політичну картину світу студентської молоді, як то: достовірно нижчий рівень соціальної мотивації молоді Східного і Південного регіонів; істотно нижчий рівень прагматизму і

фінансової дисципліни молоді Заходу; достовірно нижчий рівень толерантності та громадянської активності студентів Південного регіону; вищий рівень ірраціональності електорального вибору студентів Півдня і Сходу; вища політична меркантильність молоді Центрального регіону. За результатами аналізу структури політичної картини світу молоді та репрезентацій її компонентів і подальшого зіставлення їх з пропозиціями суб'єктів соціалізації проаналізовано соціалізувальний дискурс під кутом зору забезпечення основних його функцій.

Ключові слова: політична картина світу, соціалізувальний дискурс, структура, функції політичного дискурсу, регіональні особливості.

Проблема. Актуальність дослідження чинників структурування політичної картини світу студентства зумовлена насамперед соціальним запитом на формування такого рівня політичної свідомості молоді, який забезпечив би її залучення до конструювання соціальної взаємодії нової якості, що не видається можливим за умов мозаїчної, суперечливої, не центрованої на "Я" суб'єкта, символічної, закритої, такої, що не має перспектив розгортання, системи уявлень про світ. Водночас саме ці особливості (окрім хіба що останньої) властиві, на думку дослідників, постмодерній культурі, яка асоціюється з інформаційним суспільством. Науковий та науково-методичний аспекти проблеми пов'язані з пошуком таких соціалізувальних механізмів, стратегій і технологій, які забезпечили б актуалізацію потенціалу суб'єктності і спрямування його на конструювання спільних ціннісних смислів, цілісної картини світу, самоідентифікацію себе як громадянина, здатного не лише обстоювати власні інтереси, а й активно реагувати на виклики сьогодення.

Одним із перспективних напрямів пошуку соціально-психологічних ресурсів розвитку політичної свідомості є дискурсивний підхід, у межах якого було сконструйовано інструментарій і проведено психосемантичне дослідження особливостей структурування політичної картини світу студентської молоді, обговорення результатів якого і стало *метою статті*.

Слід зазначити, що соціалізувальний дискурс у нашому дослідженні представлений лише тією його частиною, яка стосується політичної взаємодії у її широкому розумінні (коли суб'єкт, адресат або зміст конструкта зачіпає сферу політики). Аби скласти уявлення про особливості цього сегмента дискурсу, зупинімося на його характеристиках, найбільш значущих для нашого дослідження. У численних визначеннях політичного дискурсу відображено як загальні його характеристики (комунікація особливого виду, спосіб отримання істин-

ного знання [4], система комунікації, поле комунікативних практик [5; 6]), так і специфічні (дискурс – поле боротьби, простір, у якому виробляються і випробовуються соціальні значення [7]; центральним концептом політичного дискурсу є влада, при цьому цінності є більш значущими, ніж факти, а емоційні мотивації переважають раціональні [5]; політичний дискурс – засіб контролю політичного мислення і політичної поведінки [2] та ін.). Для нашого дослідження особливий інтерес становлять саме специфічні характеристики політичного дискурсу, які опосередковано вказують на чинники і змістові особливості та інтерпретаційні тенденції конструювання політичної картини світу. Зокрема, на основі третьої із згаданих характеристик, згідно з якою в разі обмеження спектра можливостей мовного вираження звужується спектр можливих розумових процесів, було висунуто припущення про те, що обмеженість простору інтерпретацій окремих тем у соціалізувальному дискурсі гальмує встановлення зв'язків між елементами політичної картини світу, унеможливаючи засвоєння відповідних моделей поведінки.

Варто також акцентувати увагу на двох вимірах політичного дискурсу – реальному і віртуальному. Якщо реальний вимір дискурсу – це текст у конкретній ситуації взаємодії, то віртуальний охоплює увесь спектр знаків, символів, прецедентів, практик, моделей та уявлень про способи, типові для політичної взаємодії [5]. За такого підходу маємо змогу, аналізуючи смислові аспекти інтерпретацій цінностей, мотивацій і самоідентифікацій, уявлень про владно-підвладну та соціальну взаємодію молоді, робити певні екстраполяції на дискурс інших суб'єктів соціалізації, особливості політичних практик та вплив історичної пам'яті. Аналіз структури політичної картини світу буде неповним без оцінювання її під кутом зору функцій політичного дискурсу, серед яких частіше за все згадують: інформативну, аргументативну, персуазивно-функціональну (конструювання переконливої картини кращого світу), ідентифікаційну, інтерпретаційну (створення політичної реальності), функції контролю (маніпулювання свідомістю і мобілізація до дії), переконання, політичної пропаганди, а також інструментальну (дискурс як інструмент боротьби за владу, здобуття, збереження, здійснення, стабілізації і перерозподілу влади) [1; 5].

Отже, соціалізувальний дискурс є продуктом і водночас простором конструювання суб'єктами взаємодії нових смислів та структурування пропозицій щодо політичних цінностей, мотивацій, ідентифікацій, моделей політичної поведінки в політичній картині світу, яка має всі ознаки дискурсу і може розглядатись як “індивідуально вибудовуваний і суб'єктивно значущий гіпертекст” [3, с. 165], що ви-

значає очікування особистості щодо розвитку політичної реальності і власних дій.

З урахуванням викладених вище аспектів нами було проаналізовано пропозиції соціалізувального дискурсу стосовно політичних цінностей і практик, владно-підвладної і соціальної взаємодії, мотивації та самоідентифікації. Після низки процедур (тематичне групування пропозицій, сортування тощо) було сконструйовано опитувальник із 80 суджень. У психосемантичному дослідженні, проведеному з використанням розробленого інструментарію, взяли участь 760 респондентів з чотирьох регіонів України – студенти ВНЗ із Києва та Вінниці, Харкова і Донецька, Херсона і Запоріжжя, Івано-Франківська і Кам'янця-Подільського.

За результатами факторного аналізу масиву даних було побудовано шестифакторну модель, яка описує 73% сумарної дисперсії і дає змогу скласти уявлення про особливості структурування політичної картини світу студентської молоді та вплив окремих суб'єктів соціалізації на цей процес.

Перший фактор – **F1** (внесок у сумарну дисперсію 14%) – представлений уявленнями про **засади взаємодії влади і особистості**: основною функцією влади молодь вважає створення умов та можливостей для реалізації інтересів громадян, а не обіцянки вирішити всі проблеми; акцентується необхідність свободи як умов прийняття власних рішень, а основним правилом взаємодії стає обмін за принципом “ти мені – я тобі” (ймовірно, йдеться про суспільну угоду, яка не фігурувала в пропозиціях соціалізувального дискурсу, а отже, і в опитувальнику). Достовірних відмінностей в уявленнях респондентів різних регіонів за параметрами, що увійшли до першого фактора, не виявлено.

До другого фактору – **F2** – **соціальна мотивація** (внесок у сумарну дисперсію 13,5%) – увійшли судження щодо важливості переживання особливої єдності з однодумцями, яка виникає тоді, коли люди відстоюють власні інтереси. Фактично йдеться про потребу в таких переживаннях, що, імовірно, зумовлена позитивним досвідом громадянської взаємодії і є достовірно вищою в молоді Центрального і Західного регіонів, ніж на Сході ($P \leq 0,05$).

Третій фактор – **F3** (внесок у сумарну дисперсію 12,4%) – об'єднав судження, які стосуються **цінностей демократії** (законності, політичної відповідальності, взаємодії на засадах довіри і толерантності, дотримання суспільних норм і правил). Конструкти, що утворили цей фактор, більшою мірою утверджують те, як має і як не повинно бути, і лише ті, що стосуються влади і можновладців, репрезентують чинні практики (виключно негативні). Із семи суджень, які увійшли до

цього фактору, значущі відмінності в уявленнях респондентів виявлено лише за двома: 1) у Західному регіоні достовірно більше, ніж на Сході і в Центрі ($P \leq 0,05$), тих, хто не погоджується з необхідністю прийняття владних рішень на основі не політичних, а прагматичних інтересів держави та суспільства; 2) на Півдні достовірно менше, ніж у Центральному регіоні ($P \leq 0,05$), тих, хто вважає, що різне ставлення до історичних подій може ускладнювати взаємодію окремих соціальних груп, але не має бути причиною ворожнечі між людьми.

До четвертого фактору – *F4* (внесок у сумарну дисперсію 11,8%) – увійшли пропозиції дискурсу, які пояснюють *причини виникнення наявних політичних проблем*, як то корупція, порушення прав людини, низькі соціальні стандарти, ірраціональність електорального вибору, брак суспільної довіри та особистої відповідальності. При цьому за більшість пропозицій виявлено значущі регіональні відмінності. Так, довіру до інших і до держави вважають умовою якості життя на Заході достовірно частіше ($P \leq 0,05$), ніж у Центрі і в Південному регіоні. На Сході частка тих, хто не допускає можливості громадського контролю за дотриманням суспільних норм і правил, достовірно вища ($P \leq 0,05$), ніж у Центральному регіоні. Обрання у владу тих, хто більше обіцяє, а не тих, хто бере конкретні зобов'язання і пояснює, як він їх буде виконувати, вважають головною суспільною проблемою в Західному регіоні достовірно частіше, ніж у Центральному ($P \leq 0,001$), Південному ($P \leq 0,01$) та Східному ($P \leq 0,05$) регіонах.

П'ятий фактор – *F5* (внесок у сумарну дисперсію 11%) – виявився найбільшим і об'єднав пропозиції стосовно *напрямів суспільних змін*, щоправда, рівень прийняття більшості з них достовірно різниться в окремих регіонах. Найбільші розбіжності виявлено в уявленнях про те, що тим, хто хоче гарно жити, необхідно долучатися до вирішення конкретних проблем власної громади: це переконання достовірно частіше поділяють на Заході, ніж у центрі ($P \leq 0,001$); у Центрі – частіше, ніж на Сході ($P \leq 0,01$); на Сході – частіше, ніж на Півдні ($P \leq 0,001$). Тобто найменше налаштовані на громадянську активність респонденти Півдня країни. Частка тих, хто вважає небайдужість, яка спонукає до дії, чинником відповідальності, у Західному регіоні достовірно більша, ніж у Східному ($P \leq 0,001$) і Центральному ($P \leq 0,05$) регіонах. Готовність дотримуватися вимог закону у сфері податків та інших платежів достовірно вища на Сході, ніж у Західному регіоні ($P \leq 0,05$). Якісний електоральний вибір вважають єдиною можливістю впливати на ситуацію в державі достовірно частіше на Заході, ніж у Центрі чи на Сході ($P \leq 0,01$). Наявність механізму припинення повноважень представників влади, які не виконують своїх зобов'язань, вважають умовою наведення порядку в країні достовірно рідше на Сході,

ніж на Заході ($P \leq 0,01$), у Центрі і в Південному регіоні ($P \leq 0,05$). На Заході частіше, ніж у Центрі ($P \leq 0,05$) і на Сході ($P \leq 0,01$), вважають, що заслуговують кращого життя вже тому, що належать до народу, нації, великої культури. Не виявлено достовірних регіональних відмінностей за двома параметрами: молодь загалом погоджується з тим, що величезна різниця в рівні життя громадян заважає формуванню суспільної довіри, і єдина в розумінні того, що влада має створювати умови для розвитку малого бізнесу як основи національної економіки.

До шостого фактору – **F6** (внесок у сумарну дисперсію 10,3%) – увійшли судження, які репрезентують *ліберальні настановлення*. Достовірних регіональних відмінностей за пропозиціями, що увійшли до цього фактору, практично не виявлено. Респонденти загалом налаштовані самі дбати про свій добробут, якщо влада створить для цього умови; прагнуть жити за своїми, а не нав'язаними правилами і вірять у те, що самі здатні вирішити свої проблеми. Лише в уявленнях про мотиви участі в політичному житті виявлено достовірні відмінності між молоддю в Центральному і у Східному регіонах – перші достовірно частіше ($P \leq 0,05$) вважають, що робити це варто лише в тому разі, коли за це платять гроші.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати таке:

1. Базовим елементом структури політичної картини світу студентської молоді є взаємодія з владою, що цілком відповідає вихідним теоретичним уявленням про структуру політичного дискурсу, згідно з якими центральним концептом політичного дискурсу є влада. Основні смисли цього концепту: 1) влада створює умови реалізації інтересів, а не вирішує проблеми (*функція влади*); 2) свобода прийняття рішень для кожного (*умова взаємодії*); 3) обмін (суспільний договір) як механізм узгодження індивідуальних інтересів членів суспільства та регулювання взаємовідносин суспільства і держави (*механізм взаємодії*).

2. Пропозиції щодо мотивацій і самоідентифікацій увійшли лише до двох факторів (другого і п'ятого) емпіричної моделі, тоді як ті, що стосуються влади, цінностей, політичних практик і соціальної взаємодії, – до чотирьох із шести факторів. Таке ж співвідношення зберігається і в кількісних показниках різних груп пропозицій. Відсутність репрезентацій мотиваційно-ідентифікаційної складової в структурах політичної картини світу, які стосуються влади, цінностей, причин наявних проблем та ліберальних настановлень, зумовлена, імовірно, як обмеженістю мотиваційно-ідентифікаційних репрезентацій соціалізувального дискурсу, так і несформованістю суб'єктної позиції молоді в політичній взаємодії.

3. Мотиваційний компонент взаємодії представлений другим фактором емпіричної моделі політичної картини світу молоді, однак

говорити про якусь систему мотивацій не видається можливим – ідеться виключно про емоційні репрезентації. І хоч переважання емоційних мотивацій над раціональними загалом властиве політичному дискурсу [5], відсутність жодних репрезентацій раціональних мотивацій (окрім констатації необхідності долучення до вирішення конкретних проблем власної громади) вказує на неартикульованість мотиваційної складової політичної картини світу молоді.

4. У структурі політичної картини світу уявлення про взаємодію з владою в умовах свободи прийняття рішень і переживання єдності з однодумцями доповнюються ціннісними засадами взаємодії, які утворили третій фактор емпіричної моделі. Загалом ідеться про цінності як щось бажане, можливе за певних умов, тоді як репрезентації реального контексту політичної взаємодії обмежені оцінними судженнями (політики порушують закон, не говорять правди, тому і не довіряю).

5. Уявлення про шляхи трансформування ситуації (напрями змін) – чи не найбільш збалансований компонент структури політичної картини світу молоді, репрезентований судженнями, які стосуються і конкретних виявів бажаної поведінки, і необхідних умов для позитивних змін, і цінностей, і механізмів, і моделей поведінки.

6. Останній компонент структури політичного дискурсу молоді – ліберальні настановлення – є радше натяком на становлення громадянської суб'єктності молоді, оскільки змістовно є доволі обмеженим і неоднозначним. З огляду на те, що в соціалізувальному дискурсі ліберальні настановлення практично не представлені, сам факт появи в політичній картині світу такої структури вказує на те, що студентство намагається самостійно вибудувати своє життя, визначати рівень свободи та конструювати власний гіпертекст.

7. За результатами аналізу структури політичної картини світу молоді та репрезентацій її компонентів і зіставлення їх з пропозиціями суб'єктів соціалізації можна оцінити соціалізувальний дискурс під кутом зору забезпечення основних його функцій. З огляду на те, що політична картина світу студентської молоді доволі цілісна, логічно структурована і принаймні частина її підструктур містить розгорнуті репрезентації, можна говорити про в основному забезпечену інтерпретаційну та інформувальну функції. Водночас сконструйована молоддю картина кращого світу схематизована і недостатньо переконлива, що свідчить про недостатнє забезпечення персуазивної функції. Практично незабезпеченими залишаються функції мобілізації до дії та інструментальна.

Висновки:

1. Виявлена на етапі конструювання інструментарію обмеженість простору інтерпретацій окремих тем соціалізувального дискурсу позначилася на конструюванні молоддю насамперед мотиваційних та ідентифікаційних складових політичної картини світу, що призвело до відсутності в дискурсі відповідних настановлень, а отже, і моделей громадянської поведінки.

2. Політична картина світу студентської молоді конструюється як ментатив (у координатах “що означає – чому можливо – за яких умов відбувається – чим підтверджується”), що, з одного боку, відповідає логіці трансформаційного періоду, а з другого – вказує на зверненість респондентів до наукового осмислення реальності, що відкриває перспективи для освітніх впливів на процес конструювання політичного дискурсу студентством.

3. При визначенні напрямів і технологій таких впливів слід враховувати і регіональні особливості базових уявлень, які структурують політичну картину світу студентської молоді, як то: відсутність позитивного досвіду переживання єдності з однодумцями при обстоюванні спільних інтересів у молоді Східного і Південного регіонів; низький рівень прагматизму і фінансової дисципліни молоді Заходу; брак толерантності та громадянської активності у студентів Південного регіону; ірраціональність електорального вибору студентів Півдня і Сходу; політична меркантильність молоді Центрального регіону.

Література

1. *Водак Р.* Язык. Дискурс. Политика / Р. Водак. – Волгоград : Перемена, 1997. – 139 с.
2. *Орвелл Дж.* 1984 : роман-антиутопія / Джордж Орвелл ; пер. Віталій Данмер. – Львів : Hurtom.com, 2013. – 321 с.
3. *Сапогова Е. Е.* Psychocadabra: субъективная “картина мира” как гипертекст / Е. Е. Сапогова // Известия ТулГУ. Серия “Психология”. – Тула : ТулГУ, 2004. – Вып. 4. – С. 163–179.
4. *Хабермас Ю.* Вовлечение другого. Очерки политической теории / Юрген Хабермас. – М. : Наука, 2001. – 188 с.
5. *Шейгал Е. И.* Семиотика политического дискурса / Е. И. Шейгал. – М. : Гнозис, 2004. – 431 с.
6. *Dijk T. A. van.* Discours as Social Interaction / Van Dijk Teun A. – London, 1997. – 336 p.
7. *Seidel G.* Political Discourse Analysis // Van Dijk, T. A. (ed.). Handbook of Discourse Analysis. – London : Academic Press, 1985. – P. 43–60.

References

1. Vodak, R. (1997). *Yazyk. Diskurs. Politika* [Language. Discourse. Policy]. Volgograd: Peremena (rus).
2. Orvell, Dzh. (2013). 1984 : roman-antyutopiia. Translated Vitalii Danmer. Lviv: Hurtom.com (ukr).
3. Sapogova, Ye. Ye. (2004). Psikhokadabra: subyektivnaya “kartina mira” kak gipertekst [Psychocadabra: subjective “world view” as hypertext] *Izvestiya TulGU. Seriya “Psihologiya”*. Vyp. 4 [News Tula State University. “Psychology” Series. Issue 4]. Tula, pp. 163–179 (rus).
4. Habermas, Yu. (2001). *Vovlechenie drugogo. Ocherki politicheskoy teorii* [Involvement of the other. Essays on Political Theory]. Moscow: Nauka (rus).
5. Sheygal, E. I. (2004). *Semiotika politicheskogo diskursa* [The semiotics of political discourse]. Moscow: Gnozis (rus).
6. Dijk, T. A. van. (1997). *Discours as Social Interaction*. London.
7. Seidel, G. (1985). *Political Discourse Analysis*. In: Van Dijk, T. A. (Eds.), *Handbook of Discourse Analysis* (pp. 43–60). London: Academic Press.

Жадан И. В. Социализирующий дискурс как фактор структурирования политической картины мира студенческой молодежи: эмпирическая модель

Проанализированы результаты психосемантического исследования особенностей структурирования политической картины мира студенческой молодежи. Представлена эмпирическая модель структуры политического дискурса молодежи, составляющими которой являются основы взаимодействия власти и личности, социальная мотивация, ценности демократии, представления о причинах возникновения имеющихся политических проблем, направления общественных изменений, либеральные установки. Выявлены региональные особенности базовых конструктов, структурирующих политическую картину мира студенческой молодежи, в частности: уровень социальной мотивации молодежи Восточного и Южного регионов достоверно ниже, чем в других регионах; уровень прагматизма и финансовой дисциплины молодежи Запада ниже, чем в остальных регионах; у студентов Южного региона достоверно ниже толерантность и гражданская активность; иррациональность электорального выбора достоверно выше у студентов Юга и Востока; уровень политической меркантильности выше у молодежи Центрального региона. На основании результатов анализа структуры мира молодежи и репрезентаций ее компонентов и дальнейшего сопоставления их с пропозициями дискурса субъектов социализации последний проанализирован с точки зрения обеспечения основных его функций.

Ключевые слова: политическая картина мира, дискурс субъектов социализации, структура, функции политического дискурса, региональные особенности.

Zhadan I. V. Socialize Discourse as a Factor in the Structuring of the Political World View of Students: an Empirical Model

The article provides analysis of the findings of the psychosemantic research focused on peculiarities of structuring university students' political world outlook. It

presents an empirical model of the youth political world outlook structure, which has the following components: fundamentals of interaction between authorities and an individual, social motivation, values of democracy, representations of the causes of actual political problems, directions of social changes, and liberal attitudes. Regional peculiarities of the basic constructs structuring youth political world outlook have been identified. They are: significantly lower level of social motivation of the youth of the eastern and the southern regions; significantly lower level of pragmatism and financial discipline of the youth in the west; significantly lower level of tolerance and civic involvement of the students of the southern region; higher level of irrationality of the electoral choice of the students in the south and the east; higher political mercantilism of the youth of the central region. On the basis of the analysis of the youth political world outlook structure and representations of its components compared with the propositions of the socialization subjects, socializing discourse and provision for its main functions have been analyzed.

Key words: political world outlook, socializing discourse, structure, political discourse functions, regional peculiarities.

© Жадан І. В.

Н. В. Хазратова

СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ У ПРОЦЕСІ ОВОЛОДІННЯ ДИСЦИПЛІНАМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ

Проаналізовано деякі умови становлення професіоналізму студентів-психологів, які мають місце у вітчизняній університетській освіті. Розглянуто феномен професійного мислення як основного підґрунтя становлення професіоналізму, деякі критерії сформованості професійного мислення психолога, зокрема психоцентризм, науковість (на противагу буденності мислення), а також включеність у спільне смислове поле психологічної науки. Зауважено, що інформаційне забезпечення процесу становлення професіоналізму психологів на сьогоднішній день недостатнє і не завжди адекватне. Висловлено думку, що в цих реаліях підручник, особливо з базової дисципліни (як, наприклад, соціальна психологія), є носієм її методологічної парадигми і тому відіграє істотну роль у формуванні фахівця-психолога. Відмічено, що в навчальному посібнику “Основи соціальної психології” за редакцією М. М. Слюсаревського зроблено спробу певним чином розширити методологічні горизонти соціально-психологічного знання. Мається на увазі передусім визначення власне предмета соціальної психології, до якого відносять надіндивідуальні психічні явища, а також з’ясування на основі реалізації цього підходу психологічних особливостей груп загалом та великих груп зокрема.

Ключові слова: професійне мислення, критерії професіоналізму, предмет соціальної психології, надіндивідуальні психічні явища.

Проблема. Брак професіоналізму є однією з найбільш гострих і до цього часу не розв'язаних проблем в українському суспільстві. Ця проблема стосується найрізноманітніших професій та сфер діяльності – не лише психологів, а і юристів, військових, економістів, політиків та ін. Як цінності, так і способи взаємодії, що домінують в суспільстві щонайменше останні двадцять років, не сприяли становленню й розвитку професіоналізму в більшості сфер суспільної діяльності. Стан об'єктивного кадрового голоду давно вже став хронічним для багатьох організацій та відомств. А сьогодні, коли українське суспільство переживає іноземну інтервенцію, збройний конфлікт, політичну та економічну кризу, особливо помітним стає брак фахівців, які мають не лише диплом, а й освіту.

Що ж до професійних психологів, то тепер вони потрібні ще більше, ніж раніше. Вочевидь, потребують і потребуватимуть допомоги психологів люди, що зазнали психологічних травм унаслідок втрати близьких людей, власних домівок тощо. Але практикувати в ролі психолога, не будучи справжнім професіоналом, стає дедалі небезпечніше. Можна навести чимало прикладів, коли молоді психологи (вчорашні випускники вишів та різноманітних курсів перекваліфікації), керуючись найкращими патріотичними почуттями, на волонтерських засадах намагалися надати психологічну допомогу постраждалим від воєнних дій, родичам загиблих, вимушеним переселенцям тощо. Результатом була повторна травматизація постраждалих, а також швидке емоційне вигорання і психологічна травматизація самих психологів. Ці приклади дають нам змогу ще раз усвідомити відповідальність за ту професійну підготовку, яку отримують студенти психологічних спеціальностей у відповідних університетах. Слід наголосити: ідеться зовсім не про вузьку спеціалізацію, якої університетська підготовка психологів і не передбачає (наприклад щодо роботи із психотравмою чи посттравматичним стресовим розладом), а лише про засвоєння основ психологічної науки. Але ця задача виявляється вешті-решт важливішою за спеціалізацію: засвоєння основ означає оволодіння основними принципами використання інструментарію і вибору інструментів; власне, оволодіння методологією науки. І тому відповідальність університетів полягає саме в тому, щоб у процесі навчання сформувати у студентів професійне мислення. За умови наявності професійного мислення випускники матимуть той необхідний і достатній ресурс, який потрібен для оволодіння більш специфічним інструментарієм для тієї чи іншої фахової роботи.

Особливу роль у становленні психолога-професіонала відіграє оволодіння дисциплінами соціально-психологічного циклу. Будь-яка подальша спеціалізація психолога з “виходом на практику” базується на принципі надання допомоги за рахунок контакту з іншою людиною, збільшення ресурсу особистісного зростання завдяки смислового обміну з іншими людьми.

На жаль, лише в окремих українських університетах сьогодні можна побачити власне той навчальний процес, який сприяє становленню професіоналізму. П’ятирічне перебування студентів на навчанні в закладах, що іменуються університетами, у більшості випадків (за певними винятками) є лише імітацією формування професіонала. При цьому навчальний процес може бути доволі інтенсивним, а викладачі і студенти нерідко почувуються перевантаженими. Однак “результатом” такого навчального процесу дуже рідко стає сформований фахівець-психолог або фахівець, що засвоїв хоча б абетку психологічної науки. Крім того, так звана університетська освіта часто-густо виявляється варіантом постшкільної загальномасової освіти, з усіма недоліками загальноосвітньої школи або провінційного педінституту. Найбільшим недоліком є те, що вона позбавлена справжніх цінностей університетської освіти, передусім цінності професіоналізму. Насправді професійне мислення протягом навчання зовсім не формується (це завдання ставиться лише декларативно).

Тому *метою статті* є аналіз феномена професійного мислення психолога, основних критеріїв такого мислення, а також умов його формування, зокрема в ході опанування дисциплін соціально-психологічного циклу.

Професіоналізм того чи іншого фахівця, у тому числі і психолога, на нашу думку, жодним чином не зводиться тільки до його знань чи умінь. Можна не знати якоїсь інформації чи фактів, викладених у якійсь книзі, і все-таки бути справжнім психологом. Можна не володіти діагностичними чи корекційними методиками або техніками – і все ж таки бути фахівцем. А можна, навпаки: знати багато – і говорити нісенітницю, або опанувати безліч технік, а застосовувати їх непрофесійно. Бажаність якнайкращої профільної обізнаності психолога і його професіоналізм – не одне і те саме. Він не зводиться також до набору певних компетентностей.

Основний критерій професіоналізму, на нашу думку, – це сформованість професійного мислення. Вважаємо, що критеріями наявності професійного психологічного мислення можуть бути:

1) психоцентризм у світобаченні та інтерпретації явищ і подій реальності. Це означає, що психолог завжди, інколи навіть мимоволі,

мислить психологічно: встановлюючи причинно-наслідкові зв'язки, він схильний бачити в подіях як психологічні причини, так і психологічні наслідки. Сформованість цієї ознаки означає, що психолог залишається психологом завжди, навіть якщо йому це не вигідно (або якщо в нього закінчився робочий день). Він осмислює реальність у психологічному контексті – для нього це константа (у цьому сенсі йому важко перекваліфікуватися на економіста, фотомодель чи продавця);

2) “науковість” мислення (у сенсі протиставлення буденному, примітивному мисленню). Ця властивість передбачає здатність виокремлювати з багатошарового плинну реальності найістотніше, найголовніше; бачити провідні тенденції розвитку ситуації та ігнорувати все те, що є швидкоплинним, минулим, неперспективним. На противагу цим властивостям, притаманним мисленню професіонала, буденне мислення, як відомо, відрізняється обмеженістю та примітивним емпіризмом (тобто полезалежністю, нездатністю відволіктися від поточного моменту та його потреб, прив'язаністю до тих виявів реальності, що є на даний час надто яскравими);

3) включеність у спільне сенсове поле, створене теоріями, концепціями та іншими теоретичними побудовами фахівців, спрямованими на психологічне осмислення реальності. Завдяки такій включеності стає можливим віддзеркалення логіки науки (у нашому випадку – психології) і перебування в її річищі у своїх власних творах, розробках і практиках. Коли такої включеності немає, навіть дуже креативні й евристичні ідеї не матимуть цінності і не зможуть бути використані для розвитку цієї науки.

Університетська освіта мала б формувати саме ці властивості мислення, але цього не відбувається. Навчальний процес у більшості випадків побудований за зразками радянського педагогічного вишу з його запрограмованою обмеженістю мислення. Це виявляється і у вузькості завдань і можливих досягнень студента й викладача, і в покроковому контролі (ведення різноманітної звітності), і в незначущості показників академічної успішності (як відомо, у більшості університетів украї рідко відраховують студента за академічну неуспішність, тоді як за несплату коштів за навчання – майже завжди).

Без сумніву, така система притягує тих абітурієнтів, студентів і викладачів, які відповідають їй за своїми внутрішніми можливостями і потенціалом – і ось уже великі маси людей з обмеженим мисленням, беручись за психологічний інструментарій, культивують у собі апломб невігластва. Результат нескладно передбачити: незважаючи на велику армію дипломованих психологів, у суспільстві досі не сформувалася реальна довіра до психолога, а відповідно немає адекватного запиту на

психолога і його послуги. Не дивно, що в багатьох вишах студенти психологічних спеціальностей уже на старших курсах масово думають про роботу не за фахом або про перекваліфікацію на іншу спеціальність, здобуття другої (третьої) вищої освіти (такої ж “цінної”, як і перша).

Перешкодою на шляху становлення професіоналізму психологів в умовах цієї загальномасової постшкільної освіти, крім старих радянських традицій та стереотипів, є специфічне інформаційне забезпечення. Його частково можна назвати недостатнім, а частково – не зовсім адекватним.

Споживання професійно важливої інформації студентами-психологами має досить обмежений характер. Об’єктивно доступність психологічної літератури збільшилася порівняно з радянськими часами. Але сьогоднешнє інформаційне суспільство (принаймні його український варіант) не стільки дбає про умови максимального інформаційного забезпечення процесу навчання, скільки створює ілюзію багатства інформації, а також ілюзію її доступності. Інформації справді багато, але це здебільшого ерзац і сурогат – примітивізовані, спрощені психологічні тексти. Вони легко споживаються студентськими масами і створюють відчуття обізнаності. Через цю ілюзію необхідна для формування професійного мислення інформація знецінюється і, отже, виявляється незапитаною, а тому малорепрезентованою в інформаційному полі.

Це стосується передусім так званих першоджерел. На нашу думку, сформувані професійне мислення психолога неможливо без серйозного опрацювання творів видатних психологів минулого – З. Фрейда, К. Юнга, Л. С. Виготського, В. А. Роменця і багатьох інших. Це зумовлено тим, що одним з критеріїв професійного мислення є його включеність у спільне смислове поле професійної спільноти, а це смислове поле формувалося перш за все спробами осмислення (концепціями, теоріями, умивовиводами) авторів, що працювали в межах конкретних, створених ними методологічних парадигм. У ситуації усталеного в нас вищівського навчання робота з першоджерелами залишається, на жаль, “добрим побажанням” викладача, пустопорожньою декларацією. Те ж саме певною мірою стосується використання сучасних статей і монографій при підготовці до семінарських занять.

Збідненість інформаційного середовища є штучно створеною. Студенти самі обирають шлях, що здається їм найпростішим: це інтернет, а саме когнітивно найдоступніші їм статті – часто навіть не наукового, а суто популярного характеру (сайти, що найшвидше відкриваються з мобільного телефону або з нет-бука на відповідний запит). Слід сказати, що середньостатистичний студент-гумантарій

українського вишу навіть на 2–3-му курсі не в змозі чітко відрізнити науковий текст від науково-популярного. При цьому зміст питань до семінарського заняття, запропонованих викладачем, і література, рекомендована ним, часто ігноруються частково або повністю. Зазвичай студент робить спробу нав'язати викладачеві такий сценарій проведення семінарських занять: він зчитує певний текст з якогось носія (паперового або електронного) як відповідь на питання семінарського заняття, а викладач має оцінити це позитивною оцінкою. Якщо ж той спонукає студента розібратися в тому тексті, який був зачитаний, ставить додаткові запитання або критикує поведінку студента, він часто густо наражається на конфлікт: його вимоги оголошуються незрозумілими, завищеними, заняття – занудним і нецікавим, а сам викладач отримує негативну оцінку студентів.

У цих реаліях підручник, особливо з базової дисципліни (як, наприклад, соціальна психологія), несе подвійне навантаження. По-перше, підручник у кожному разі є носієм методологічної парадигми тієї науки, якій він присвячений. Адже він має бути квінтесенцією змісту цієї науки, викласти найголовніше (у стислій і доступній формі). Інформація про аксіоматичну базу цієї науки, дослідження та їхні результати викладаються не у випадковому порядку, а відповідно до тієї логіки, яку в цій інформації вбачає автор. Поділ на розділи, структура, вступне слово, інформація про методологічні проблеми науки, дефініція її предмета – усе це несе явну або латентну інформацію про логіку і філософію даної науки.

По-друге, у сьогоднішніх реаліях гуманітарної вищої освіти в Україні підручник інколи стає, як не прикро, ледь не основним джерелом знань, яких студенти набувають протягом навчання. У цій ситуації підручник є інформаційним джерелом більш високого порядку, ніж випадкові інтернет-статті, – звичайно, за умови, що він є цілком доступним для студентів (когнітивно, фінансово і навіть просторово).

Базовим при опануванні дисциплін соціально-психологічного циклу є підручник із соціальної психології, який ознайомлює студента з найважливішими закономірностями та принципами вивчення і застосування цих закономірностей на практиці. Підручник відіграє важливу роль у формуванні професійного мислення соціального психолога.

Звичайно доводиться мати справу з двома типами підручників із соціальної психології (так само як і з двома найпоширенішими у нас парадигмами соціальної психології). Це радянські і американські підручники. Що ж до вітчизняних посібників та підручників із соціальної психології, то за всієї їхньої розмаїтості вони або дублюють логіку аналогічних радянських підручників, або вирізняються методологіч-

ною еклектикою, що істотно перешкоджає цілісній та логічній презентації предмета і проблематики соціальної психології.

У посібнику “Основи соціальної психології” за редакцією М. М. Слюсаревського [3] зроблено певну спробу розширити методологічні горизонти цієї галузі психологічних знань. Це стосується, зокрема, визначення предмета соціальної психології, до якого відносять надіндивідуальні психічні явища. Відповідно до цього в різних розділах посібника розглядаються ті чи ті надіндивідуальні явища: у розділі про групи йдеться про групову психіку, у розділах про великі групи – про психіку масову.

З одного боку, такі твердження відповідають реальності, оскільки можна назвати чимало феноменів, які демонструють незбіг індивідуальної психіки і психіки групової, або масової. Так, наприклад, інтеракція одних і тих самих людей здійснюється по-різному залежно від того, чи взаємодіють вони як члени різних груп, чи як окремі особи. Людина в натовпі поводиться і сприймає світ по-іншому, ніж вона це робить як окремий індивідум. Тому цілком логічним і необхідним видається визнати існування, крім психіки індивідуальної, якихось інших психік.

Але тут постає, як зазначає М. М. Слюсаревський, проблема субстрату психічного.

За радянською традицією, науковець-психолог завжди був зобов’язаний жорстко прив’язувати усі психічні явища до їхнього матеріального субстрату (у ролі останнього зазвичай виступав головний мозок людини). Коли ми говоримо про групову (масову) психіку, субстрат хоча й не зникає повністю, але дещо “розмивається”. Якщо ми назвемо субстратом групової психіки “мізки” всіх членів групи, то неминуче помилимося: адже заміна одних членів груп на інших, або виключення з групи одного (декількох) людей, або прихід нових членів групи часто нічого принципово не змінюють ні в груповій свідомості, ні в її нормах, ні в інших виявах групової психіки. Виходить, що зв’язок групової психіки з конкретним головним мозком кожного члена групи є досить умовним. Інший же матеріальний субстрат групової психіки запропонувати не так і просто. Можна стверджувати, що йдеться про функціональний орган соціуму [2], але це більше скидається на метафору, бо поки що мало відомо про органи соціуму. Отже, виходить, що групова (масова) психіка існує дещо відокремлено від самої групи.

Якщо допустити існування психічних явищ без очевидного зв’язку з матеріальним субстратом, то це буде відходом від матеріалістичної (радянської) парадигми мислення, згідно з якою без конкретного матеріального субстрату жодне явище існувати не може.

Водночас ми відходимо і від позитивістської (американської) парадигми, згідно з якою для наукового вивчення доступне лише те, що можна безпосередньо зафіксувати (у випадку психології це поведінка). Адже групова психіка зовсім не тотожна груповій поведінці, хоча й зумовлює її.

Цілком погоджуючись із думкою М. М. Слюсаревського про те, що “у гносеологічних межах індивідуальної психіки та міжособової взаємодії не піддаються розв’язанню фундаментальні проблеми психології груп і мас” [3, с. 5], хотілося б усе ж таки прояснити ту методологічну позицію, на яку ми стаємо, відмовляючись від двох попередніх. Насамперед – наскільки далеко і в який бік можна зайти, “відриваючись” у тлумаченні психічних явищ від зв’язку з матеріальним субстратом? (Особливо якщо орієнтуватися на безсумнівно геніальні ідеї теорії поля К. Левіна).

У межах теорій сучасного, а також стародавнього окультизму розроблено вчення про егрегори – деякі групові або масові психіки, які виникають унаслідок спільної психічної активності груп людей (перш за все великих груп), а потім можуть існувати відносно самостійно. Це означає, що вони можуть мати власну мотивацію, зокрема мотивацію самовідтворення (самозбереження) і мотивацію експансії (зростання, набуття нових послідовників, отримання від них нової психічної енергії). Керуючись цією мотивацією, егрегори впливають на поведінку людей, намагаються контролювати їх у власних інтересах. Цей вплив здійснюється доволі успішно, хоч егрегори, як вважають, є більш примітивними утвореннями, ніж психіка окремої нормальної людини [1].

Відрив психіки від зв’язку з матеріальним субстратом дає методологічне право ставати і на таку позицію. А довести емпірично, що егрегорів немає і вони ні на кого не впливають, не виходить через те, що будь-яке емпіричне дослідження ґрунтується на аксіомах і базових апріорних переконаннях дослідника. Відкинути таку теорію як помилкову неможливо, якщо ми відмовляємося від принципу зв’язку психіки з матеріальним субстратом.

Багато хто, однак, вважає, що не варто відкидати й окультиї теорії. Особливо з огляду на історію психології, яка сягає своїм корінням не лише філософії та медицини, а також окультизму і магії.

Результатом послідовної реалізації вищезазначеного розуміння предмета соціальної психології у згаданому посібнику став інший підхід до психології груп. Закономірно, що надіндивідуальні психічні явища вивчає передусім психологія груп. Тому цілий розділ викладу матеріалу присвячено загальним закономірностям психології груп, один розділ – малим групам і один – великим. Така розстановка ак-

центів має свій важливий методологічний зміст: у такий спосіб до соціальної психології долучається царина, що раніше належала їй, а потім майже “випала” з поля її досліджень, – великі групи. Це досить важливо, оскільки в багатьох інших посібниках із соціальної психології проблематика великих груп розглядається досить побіжно, що зумовлює запитання, і ніяк здебільшого не пояснюється (внаслідок цього проблематику великих груп відносять майже виключно до соціології, хоча насправді життя великих груп насичене психічними явищами не менше, ніж індивідуальне життя).

Відтворення логіки розуміння предмета соціальної психології приводить і до того, що в посібнику групова динаміка (утворення і розвиток групи, її структурування, нормотворення, лідерство та ін.) визнається за універсальну характеристику як малих, так і великих груп. На нашу думку, це цілком закономірно: хоча функціонування малих і великих груп має свою специфіку, проте група є онтологічно цілісним, а не двоїтим явищем, отже, групова динаміка та її окремі складові виявляються як у великих, так і в малих групах. (Важливо також, що соціальна психологія постає такою, що має свій власний практичний інструментарій, а також, що найголовніше, розв’язує зовсім інші – порівняно із психологією особистості – практичні задачі). Отже, як бачимо, відтворення несуперечливої логіки розуміння предмета соціальної психології зумовлює дещо інше бачення багатьох її розділів та іншу розстановку акцентів, ніж це було прийнято як у межах американської, так і радянської методологічних парадигм.

Висновки. Сучасна реальність ставить дедалі вищі вимоги до професіоналізму психологів, який не зводиться до сукупності компетенцій і передбачає насамперед професійне мислення як основу повсякденного осмислення світу. Підручник (посібник) відіграє у процесі становлення професіонала-психолога істотну роль як носій основної методологічної парадигми даної дисципліни і цілісного розуміння предмета науки, що вивчається. Розширення методологічних горизонтів і водночас відновлення логіки соціальної психології відкривають необхідний для розвитку науки простір для дискусій і сприяють несуперечливому тлумаченню її предмета.

Література

1. Зеланд В. Трансерфінг реальности / Вадим Зеланд. – М. : Глазгора : Вєсь, 2006. – 237 с.
2. Зинченко В. П. Человек развивающийся: Очерки российской психологии / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.
3. Слюсаревський М. М. Соціальна психологія: погляд у минуле в ім'я майбутнього / М. М. Слюсаревський // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – К. : Міленіум, 2014.

References

1. Zeland, V. (2006). *Transerfing realnosti* [Transerfing of reality]. Moscow: Glasgora : Vec (rus).
2. Zinchenko, V. P. (1994). *Chelovek razvivayushchiysya: Ocherki rossiyskoy psikhologii* [Human developing: Review of Russian Psychology]. Moscow: Trivola Publ. (rus).
3. Slyusarewsky, M. M. (2014). *Sotsialna psykholohiia: pohliad u mynule v imia maibutnoho* [Social psychology: Looking Back to the Future]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientifical stusies of social and political psychology]. Kyiv: Milenium Publ. (ukr).

Хазратова Н. В. Становление профессионализма студентов-психологов в процессе овладения дисциплинами социально-психологического цикла

Проанализированы некоторые условия становления профессионализма студентов-психологов, имеющие место в отечественном университетском образовании. Рассмотрен феномен профессионального мышления как основы становления профессионализма, некоторые критерии сформированности профессионального мышления психолога, в частности психоцентризм, научность (в противоположность повседневному мышлению), а также включенность в общее смысловое поле психологической науки. Отмечено, что информационное обеспечение процесса становления профессионализма психологов на сегодняшний день недостаточное и не всегда адекватное. Высказано мнение, что в этих реалиях учебник, особенно по базовой дисциплине (как, например, социальная психология), является носителем ее методологической парадигмы и поэтому играет существенную роль в формировании профессионала-психолога. Указано, что в учебном пособии “Основы социальной психологии” под редакцией Н. Н. Слюсаревского сделана попытка определенным образом расширить методологические горизонты социально-психологического знания. Имеется в виду прежде всего определение собственно предмета социальной психологии, к которому относят наиндивидуальные психические явления, а также установление на основе реализации этого подхода психологических особенностей групп вообще и больших групп в частности.

Ключевые слова: профессиональное мышление, критерии профессионализма, предмет социальной психологии, наиндивидуальные психические явления.

Khazratova N. V. Formation of Psychology Students' Professionalism in the Process of Mastering the Disciplines of Social and Psychological Cycle

The article analyzes some of the conditions of education of students-psychologists in Ukrainian universities. We consider the phenomenon of professional thinking as the primary basis of professionalism formation as well as some criteria of psychologist's professional thinking. These include psychocentrism, scientific (as opposed routine thinking) and joint involvement in the semantic field of psychology. Information support of education is so far insufficient and not always adequate. In these reality textbook, especially in basic subjects (such as social psychology), is the

bearer of methodological paradigm and therefore plays a significant role in shaping the professional psychologist. The textbook “Fundamentals of Social Psychology”, edited by M. Slyusarevskij made some attempt to extend methodological horizons. This concerns in particular the definition of the subject of social psychology, which include superindividual psychic phenomena. As a result of this approach implementation psychological peculiarities of groups in general and major groups in particular were established.

Key words: professional thinking, criteria of professionalism, the subject of social psychology, super-psychic phenomena.

© Хазратова Н. В.

С. І. Позняк

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ В ПОЛІТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Окреслено основні положення теоретичної моделі дослідження соціальної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді, базовими поняттями якої є соціалізувальний дискурс, соціальний, або соціально-психологічний, капітал, а також представлено модель семантичного простору репрезентації соціальної взаємодії і її регіональні особливості. Модель структурування сегмента соціальної взаємодії в політичній картині світу студентської молоді складається з таких компонентів: громадянська активність і відповідальність, громадянська та соціальна ідентифікація, довіра та взаємність, ставлення до норм та правил, потреба в соціальному захисті, індивідуальна свобода. Регіональні особливості репрезентації соціальної взаємодії студентством стосуються, зокрема, таких параметрів, як уявлення про цілі та пріоритети соціальної взаємодії, образ “Я” як актора соціальної взаємодії, визначення суб’єктів і партнерів взаємодії та дистанції між ними.

Ключові слова: політична картина світу, соціальна взаємодія, дискурс, соціальний капітал, довіра, громадянська залученість, норми і правила.

Проблема. Репрезентація соціальної взаємодії в політичній картині світу стосується смислів та ставлень, які регулюють міжособові та міжгрупові відносини, підтримують уміння та готовність суб’єкта вступати у взаємодію з іншими, визначають характер зв’язків між людьми і соціальними групами та перспективи їхнього розвитку. Як чинник структурування політичної картини світу, соціальна взаємодія є

інструментом вироблення та узгодження норм і стандартів політичної поведінки, розуміння соціально-політичних явищ та процесів, підвищення рівня і якості залучення громадян, зокрема студентської молоді, до політичної та громадської діяльності. Дослідження репрезентацій соціальної взаємодії, як і проблем структурування політичної картини світу в цілому, має як теоретичне, так і прикладне значення, яке полягає, відповідно, у вивченні когнітивних, емоційних та мотиваційних засад політичної дії суб'єкта, а також прогнозуванні політичних дій окремих громадян та соціальних груп і молоді зокрема.

Мета статті: представити побудовану за результатами емпіричного дослідження модель семантичного простору репрезентації соціальної взаємодії в політичній картині світу студентства та окреслити її регіональні особливості; обговорити отримані результати.

Політична картина світу, як і картина світу в цілому, відображає як індивідуальні та специфічні (соціальні, рольові, ідеологічні, регіональні тощо) конфігурації уявлень про політичний світ, так і загальнокультурні та загальнонаціональні системи орієнтацій, у межах яких відбувається селекція та інтерпретація інформації, що надходить, й уможлиблюється взаєморозуміння окремих членів та різних груп суспільства [3].

Структурування політичної картини світу студентської молоді відбувається під впливом різнорідних та різновекторних смислових конструктів, що виробляються такими суб'єктами політичної соціалізації, як ЗМК, влада, освіта, громадські організації, релігійні громади і сама молодь зокрема. Вербальною репрезентацією соціалізувальних впливів та їхньої взаємодії є дискурс, який, як наголошує І. В. Жадан, не лише репрезентує образи, уявлення та смисли учасників взаємодії, а й задає межі реальності і, як динамічна форма соціальної практики, конструює соціум, людину та ідентичність. У межах чинного дискурсу в процесі соціалізації молодь вибудовує власний текст, основними механізмами конструювання якого є селекція, інтерпретація, концептуалізація смислів і значень [1].

К. В. Сергєєв, посилаючись на М. Фуко, зазначає, що будь-яка соціальна онтологія є сукупністю допустимого дискурсу. "...Наша картина світу – це все те, про що ми можемо говорити. Не існує ніякого зовнішнього репресивного механізму, який би обмежував наш дискурс, – він обмежує сам себе... Справа не в реальній соціальній практиці – справа в ідеях, які формують дискурс і визначають простір для слів і німоти" [4, с. 42].

Отже, соціалізувальний дискурс ми визначаємо як одну з центральних категорій теоретичної моделі дослідження соціальної вза-

емодії в політичній картині світу студентства. Ще однією базовою категорією є соціальний капітал, теорія якого пропонує продуктивні, на нашу думку, підходи до вивчення соціальної взаємодії і дає змогу визначитися щодо її основних смислових та диспозиційних параметрів. Соціальний капітал, що є предметом соціально-психологічного дослідження, ми трактуємо як систему колективних та індивідуальних уявлень і диспозицій, що визначають простір спільних значень та смислів, спрямованих на підтримку й регулювання інтерсуб'єктної комунікації, вибір патернів і партнерів соціальної взаємодії, підтримують готовність та здатність суб'єкта вступати у взаємодію з іншими [2]. О. М. Татарко для позначення ставленнєвого аспекту соціального капіталу пропонує застосовувати нове поняття – “соціально-психологічний капітал” [5], зміст якого в цілому відповідає нашим підходам до соціального капіталу як соціально-психологічного конструкта.

У ході операціоналізації поняття соціального капіталу на основі аналізу теорій Дж. Кольмана [6] і Дж. Нагаїт та С. Гошала [7] було визначено *параметри* соціальної взаємодії, які об'єднано в три групи: *ставленнєві* (довіра, взаємність, розуміння і прийняття норм та цілей співпраці, визнання зобов'язань, партнерства та відповідальності); *когнітивні* (спільні змісти та смисли, які вироблені та використовуються індивідами або групами в інтергруповій або інтрагруповій взаємодії); *поведінкові* (настановлення та готовність суб'єкта створювати зв'язки з іншими в межах певної соціальної структури).

Основними показниками репрезентацій соціальної взаємодії визначено міжособову довіру, довіру до соціальних і політичних інститутів, ідентичність та ідентифікацію, взаємність зобов'язань та очікувань, визнання “правил гри”, прийняття і готовність до забезпечення легітимності суспільних норм і санкцій, долученість до мережі соціальних контактів та соціальної підтримки, громадянську відповідальність, громадянську залученість: формальну (участь у громадських, релігійних, професійних організаціях тощо) і неформальну (волонтерська, добродійна діяльність).

Наразі ми більше не зупинятимемося на деталях програми емпіричного дослідження соціальної взаємодії в політичній картині світу студентства – їх описано в попередніх публікаціях. Тут представимо та обговоримо його результати – модель семантичного простору уявлень студентства про соціальну взаємодію та їхні регіональні особливості.

Зазначимо, що в дослідженні взяло участь 482 респонденти з різних регіонів країни. Центральний регіон представлений 105 студентами ВНЗ Києва та 85 студентами ВНЗ Вінниці, Південний – 97 студентами херсонських ВНЗ, Східний – 105 студентами донецьких ВНЗ і Західний – 89 студентами ВНЗ Івано-Франківська. Модель се-

мантичного простору репрезентацій респондентів визначалася за результатами факторного аналізу даних психосемантичного дослідження на основі шестифакторної моделі, побудованої із застосуванням центроїдного методу, та аналізу даних дослідження за методом незакінчених речень. За результатами психосемантичного дослідження було визначено факторну структуру репрезентацій студентством соціальної взаємодії як у цілому по країні, так і в кожному з її регіонів. Для з'ясування регіональних особливостей аналізувалися також параметри, за якими було виявлено достовірні відмінності при порівнянні регіональних масивів даних.

Факторна модель репрезентацій соціальної взаємодії студентством (сумарна дисперсія 67,10 %) по країні в цілому, побудована в результаті обробки повного масиву даних психосемантичного опитування, виглядає так. Першим найінформативнішим фактором є *громадянська активність і відповідальність* (18,28 % внеску у сумарну дисперсію). Другий фактор дістав назву *громадянська та соціальна ідентифікація* (13,70 %). Третім став фактор, що містить судження, пов'язані із смислами *довіри та взаємності* (9,95 %). Четвертий фактор має назву *“ставлення до норм та правил”* (9,08 %). До п'ятого фактору (8,19 %) увійшли судження, які стосуються *потреби в соціальному захисті*. Шостий, найменш інформативний, фактор (7,90 %) віддзеркалює значення *індивідуальної свободи, або свободи вибору*.

Побудована факторна модель свідчить про те, що репрезентації соціальної взаємодії студентською молоддю детерміновані насамперед смислами, пов'язаними з громадянською суб'єктністю. Ці смисли представлені першими двома факторами – “громадянська відповідальність та активність” і “громадянська та соціальна ідентифікація”. Перший фактор, імовірно, вказує на усвідомлення молоддю важливості активного залучення до суспільно-політичних процесів і налаштованість на участь. Структура ж другого дає змогу виявити якісні особливості такої участі. Більшість студентів, які брали участь в опитуванні, відчують труднощі щодо ідентифікації себе з владою та інститутами держави, громадянами якої вони є. Респонденти, здається, налаштовані бути в опозиції до державної влади і не готові співпрацювати з нею. Так, за результатами аналізу одномірного розподілу даних, близько третини опитуваних заперечили, що “лише неосвічені та залякані люди можуть виявляти лояльність і довіру до влади та її установ”, третина погодилася з цим твердженням і ще третина не змогла зробити свій вибір. Водночас, коли йдеться про бажаний стан речей, 69 % опитаних вважають, що у громадян можуть бути спільні інтереси з владою, і тільки 9 % впевнені, що таких не може бути.

Аналіз формулювань, використаних учасниками дослідження для закінчення речень за темою “Громадянська залученість” (“Зазвичай людина займається громадською діяльністю тоді...”; “Вважаю, що волонтери – це...”; “Час від часу я залучаюся до громадських справ, як то...”), підтверджує проблемність ідентифікації студентства не тільки з державою, а й з такою формою інституційного громадянського залучення, як громадські організації. Участь у громадських організаціях розглядається більшістю як така, що зорієнтована на “Я”, власну вигоду і має пріоритетними матеріалістичні та індивідуалістичні цілі. Водночас звуження пропозиції (заміна абстрактної діяльності на конкретну її форму – волонтерську) дало змогу отримати якісно інші результати: здебільшого позитивне ставлення досліджуваних до волонтерської діяльності, яка характеризується спрямованістю на суспільне благо та підпорядковується постматеріалістичним та колективним цілям.

Значення третього фактору акцентує смисли довіри та взаємності в структурі семантичного простору репрезентацій учасників дослідження. Якщо в попередньому факторі представлено значення довіри інституційної, то тут ідеться про довіру міжособову. Щоб скласти уявлення про її якість, проаналізуємо результати одномірного розподілу даних. Переважна більшість опитуваних (88 %) упевнені, що серед їхніх знайомих завжди є люди, на яких вони можуть розраховувати в разі потреби. Однак більше половини респондентів (58 %) вважають, що “людина має завжди бути насторожі, щоб не було охочих скористатися її благодушністю”, і майже половина учасників дослідження (46 %) переконані, що живуть у той час, коли нікому, окрім своєї сім’ї, не варто довіряти, причому лише третина з цим не згодна. Із 65 % студентів, які змогли визначити своє ставлення до судження “Я не можу поступитися своїми інтересами заради інтересів інших, бо не впевнений, що можу розраховувати на взаємність”, більше як половина сказали “так”.

Про доволі вузький радіус довіри, партнерства та очікуваної взаємності, які структурують уявлення студентства про його взаємодію з іншими, свідчить також аналіз конструктів, запропонованих респондентами для закінчення таких речень, як “Моя безпека залежить...” і “Я скоріше довіряю...”. Для абсолютної більшості досліджуваних характерною є зорієнтованість на “Я”, сім’ю та найближче оточення – коханого(-ну); людей, яких вони люблять; друзів. Деякі респонденти згадують Бога. Поодинокі досліджувані апелюють до держави, однак в умовних реченнях в умовному способі: “...хотіла б довіряти державі, якби...”.

На користь висновку про вузький радіус довіри, репрезентований дослідженими, говорить і аналіз структури фактору, який актуалі-

зує значення “потреби в соціальному захисті”. Більшість опитаних (64 %) пов’язують надії на такий захист із групою, цінності та ідеали якої вони поділяють. Що ж стосується держави, то більшість із тих респондентів, які визначилися з відповіддю, не вважають, що слід розраховувати на її підтримку в розв’язанні своїх проблем.

Смисли, пов’язані із соціальними нормами та санкціями, представлені в моделі репрезентацій студентів – учасників дослідження – факторами “ставлення до норм та правил” і “індивідуальна свобода”. Зважаючи на смислову структуру цих факторів та оцінювання респондентами змісту суджень, що увійшли до їхнього складу, можна зробити припущення, що більшість опитаних визнають “толерантне” ставлення суспільства до порушення як соціальних, так і правових норм і, ймовірно, поділяють відповідальність за такий стан речей зі своїми співгромадянами або ж виправдовують свою “причетність” до такої ситуації загальною атмосферою в суспільстві: “Так роблять усі”. Наприклад, 67 % респондентів погодилися із судженням “Ми всі потураємо корупції, бо готові давати хабарі, аби не витратити час і зусилля на вирішення питань законним шляхом” і лише 15 % негативно відреагували на нього. Водночас переважна більшість опитуваних вважає, що оточення не має права здійснювати моральний тиск на людину, щоб змусити її підпорядковуватися встановленим суспільством “правилам гри”. Як показує аналіз конструктивних незакінчених речень (“Вважаю, що загроза покарання...”), студентство не висловлює готовності до санкціонування порушників соціальних норм і делегує цю функцію державі. Досліджувані високо оцінюють індивідуальну свободу і здебільшого вважають (69 % опитаних), що “свобода особистості і вільний вибір своїх цілей зовсім не суперечать дотриманню суспільних норм і правил”.

Отже, у результаті емпіричного дослідження виявлено такі особливості структурування репрезентацій студентством соціальної взаємодії:

- детермінованість уявлень респондентів смислом громадянської суб’єктності, аморфністичною громадянською ідентифікацією та вузьким радіусом інституціональної та міжособової довіри і взаємності;
- неструктурованість та фрагментарність репрезентації досвіду підтримки сталих мережевих зв’язків або готовності долучитися до соціальних мереж, а також невизначеність уявлень про сутність громадської діяльності;
- суперечливість ставлень до соціальних норм та правил і готовності до їх забезпечення, що виявляється в репрезентації розуміння необхідності та готовності дотримуватися встановлених правил і водночас неготовності до обмеження індивідуальної свободи; визнанні

відповідальності суспільства за забезпечення “правил гри” та негативній оцінці дій громадян щодо санкціонування тих, хто їх порушує.

Регіональні особливості структурування уявлень студентської молоді про соціальну взаємодію досліджувалися на основі факторизації даних психосемантичного опитування респондентів у кожному з регіонів та окремо в м. Києві. За результатами обробки регіональних масивів даних побудовано факторні моделі семантичного простору репрезентацій студентства. Як видно з таблиці, в усіх п’яти факторних моделях системотвірним є значення громадянської суб’єктності. Однак якщо в київських студентів та студентів Сходу воно актуалізоване таким смислом, як громадянська активність, у студентів Центру та Півдня – відповідальністю за дотримання суспільних норм і громадянською свідомістю, то в респондентів Заходу – бінарним конструктором “власні інтереси vs громадянський обов’язок”.

Репрезентації соціальної взаємодії студентством столиці структуруються навколо смислу громадянської активності, центровані на “Я” як суб’єкті такої активності, який підтримує певні цілі громадянської діяльності та усвідомлює свою соціальну і політичну відповідальність. Механізмом та умовами, які забезпечують активну участь, є готовність до взаємодії (F_2), ставлення до норм та правил (F_3) і радіус довіри (F_6).

Смисл громадянської активності також представлений у факторній моделі репрезентацій досліджуваних Центру, однак найменш вагомо, що може свідчити про його інструментальність щодо семантичної детермінанти – відповідальності за дотримання суспільних норм. Суспільство репрезентується суб’єктом соціальної взаємодії (F_3). На периферії системи семантичних координат розташовується влада, яка також, імовірно, розглядається як актор соціальної взаємодії (F_5).

Більш вагомою є репрезентація влади в структурі уявлень респондентів Південного регіону, семантичний простір яких визначається смислом громадянської свідомості. Через акцентуацію значень відповідальності громадян і влади (F_2), громадянського залучення (F_4) та інституційної довіри (F_6) здається, що саме громадяни та влада репрезентуються в уявленнях студентства як основні актори соціальної взаємодії.

Таблиця

Факторні моделі репрезентації соціальної взаємодії в політичній картині світу студентства різних регіонів України

	Київ (59,33 %)	Центр (62,19 %)	Південь (67,93 %)	Захід (74,26 %)	Схід (69,08%)
F_1	Громадянська активність (22,03 %)	Відповідальність за дотримання суспільних норм (19,62 %)	Громадянська свідомість (18,20 %)	Власні інтереси vs громадянський обов'язок (17,38 %)	Громадянська залученість та активність (20,76 %)
F_2	Готовність до взаємодії (10,49 %)	Довіра та взаємодія (11,52 %)	Відповідальність громадян і влади (15,70 %)	Норми та правила взаємодії (14,82 %)	Захист власних інтересів (16,23 %).
F_3	Ставлення до норм та правил (8,92 %)	Соціальна ідентифікація (11,06%)	Довіра та взаємність (12,64 %)	Свобода та відповідальність (11,38 %)	Індивідуальна свобода, або свобода вибору (11,92 %)
F_4	Громадянська ідентифікація (7,76 %)	Громадянська відповідальність (9,28 %)	Громадянське залучення (11,50 %)	Спільність інтересів та цілей (10,75 %)	Довіра та надійність (8,54 %)
F_5	Соціальна та політична відповідальність (5,18 %)	Влада та політична залученість (5,62 %)	Ставлення до норм та правил (5,10 %)	Громадянська та соціальна ідентифікація (10,63 %)	Ставлення до норм та правил (6,90 %)
F_6	Радіус довіри (4,95 %)	Громадянська активність і свобода вибору (5,09 %)	Інституційна довіра (4,79 %)	Радіус довіри та ідентифікації (9,30 %)	Влада та суспільство (4,73 %)

Особливістю уявлень студентської молоді Сходу можна вважати актуалізацію смислів громадянської залученості та активності (F_1) на тлі акцентуації цінності особистості, захисту її інтересів та свободи вибору (F_2, F_3). Вагомість репрезентацій смислів свободи вибору та захисту власних інтересів – це ті ознаки, які є спільними для репрезентацій соціальної взаємодії студентства Сходу і Заходу. Однак якщо на Заході, як видається, репрезентується протиріччя між індивідуальною свободою та громадянським залученням і пошук балансу між ними, то студентство Сходу вбачає у громадянській активності та залученні можливість реалізації свободи вибору і захист власних інтересів.

Висновки. Узагальнюючи результати емпіричного дослідження репрезентацій соціальної взаємодії студентською молоддю, зазначимо, що побудована модель семантичного простору уявлень респондентів містить ознаки суперечливості, ірраціональності та міфологічності, що виявляється в акцентованості смислів громадянської суб'єктності та активності на тлі аморфності громадянської ідентифікації та симуляковості образу громадянського залучення, а також репрезентації вузького радіуса інституціональної та міжособової довіри.

Вивчення регіональних культурно-специфічних особливостей уявлень студентської молоді дає підстави констатувати, що репрезентації студентства столиці, Заходу і Сходу виявляють вищу міру суб'єктності та центрованості на "Я". Однак якщо для столичних студентів соціальна залученість і громадянська активність є скоріше засобом самоактуалізації, то для студентів Сходу – це спосіб захисту власних інтересів і свободи вибору. А от студентство Західного регіону вбачає в соціальній активності певну загрозу індивідуальній свободі. У студентів центру "Я" і соціальна активність підпорядковані інтересам суспільства, а для студентської молоді Південного регіону метою соціальної залученості є пошук моделей взаємодії громадянина і влади.

Які наслідки можуть мати такі репрезентації соціальної взаємодії для громадянської участі студентства і загалом їхньої політичної поведінки в сучасних суспільно-політичних умовах і яким чином трансформація соціального дискурсу як ресурсу соціалізувальних впливів може вплинути на конструювання смислів соціальної взаємодії – це питання, вивчення яких визначатиме перспективні прикладні напрями дослідження.

Література

1. Жадан І. В. Особливості структування ціннісної складової політичної картини світу студентської молоді / І. В. Жадан // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 100–112.

2. Позняк С. І. Концептуальні основи дослідження соціального капіталу як чинника громадянського залучення / С. І. Позняк // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2012. – Вип. 13. – С. 75–84.
3. Самаркіна І. Политическая картина мира: опыт и проблемы концептуализации / Ирина Самаркина // Человек. Общество. Управление. – 2012. – № 1. – С. 49–59.
4. Сергеев К. В. “О чем невозможно говорить...” Феномен “невывсказуемых требований” и социальные риски в современном обществе / К. В. Сергеев // Полис. – 2013. – № 4 (136). – С. 32–44.
5. Татарко А. Н. Индивидуальные ценности и социально-психологический капитал: кросс-культурный анализ / А. Н. Татарко // Психология. Журнал Высшей школы психологии. – 2012. – Т. 9. – № 1. – С. 71–88.
6. Coleman J. S. Foundations of social theory / James S. Coleman. – Cambridge, AM : Harvard University Press, 1990. – 1024 p.
7. Nahapiet J. Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage / Janine Nahapiet, Sumantra Ghoshal // The Academy of Management Review. – 1998. – № 23 (2). – P. 242–266.

References

1. Zhadan, I. V. (2014). Osoblyvosti strukturuvannya tsinnisnoi skladovoi politychnoi kartyny svitu studentskoi molodi [Peculiarities of structuring value component of youth's political world outlook]. *Psykhologichni perspektyvy* [Psychological perspectives], 24, 100–112 (ukr).
2. Poznyak, S. I. (2012). Kontseptualni osnovy doslidzhennia sotsialnoho kapitalu yak chynnyka hromadianskoho zaluchennia [Conceptual foundations of research of social capital as a factor of civic involvement]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Issues of political psychology and its role in becoming of a citizen of the Ukrainian state], 13, 75–84 (ukr).
3. Samarkina, I. (2012). Politicheskaya kartina mira: opyt i problemy kontseptualizatsii [Political world outlook: experience and problems of conceptualization]. *Chelovek. Obshchestvo. Upravlenie* [Individual. Society. Governance], 1, 49–59 (rus).
4. Sergeev, K. V. (2013). “O chem nevozmozhno govorit...” Fenomen “nevyskazuemykh trebovaniy” i sotsialnye riski v sovremenном obshchestve [“What is impossible to talk about...” Phemonenon of “the demands that cannot be vented” and social risks in modern society]. *Polis* [Polis], 4 (136), 32–44 (rus).
5. Tatarko, A. N. (2012). Individualnye tsennosti i sotsialno-psikhologicheskii kapital [Individual values and socio-psychological capital]. *Psikhologiya. Zhurnal Vysshey shkoly psikhologii* [Psychology. Journal of the Higher school of psychology], vol. 9 (1), 71–88 (rus).
6. Coleman, J. S. (1990). Foundations of social theory. Cambridge, AM: Harvard University Press.

7. Nahapiet, J. and Ghoshal, S. (1998). Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. *The Academy of Management Review*, 23 (2), 242–266.

Позняк С. И. Социальное взаимодействие в политической картине мира студенческой молодежи

Обозначены основные положения теоретической модели исследования социального взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи, базовыми понятиями которой являются социализирующий дискурс, социальный, или социально-психологический, капитал, а также представлена модель семантического пространства репрезентации социального взаимодействия и ее региональные особенности. Модель структурирования сегмента социального взаимодействия в политической картине мира студенческой молодежи состоит из таких компонентов: гражданская активность и ответственность, гражданская и социальная идентификация, доверие и взаимность, отношение к нормам и правилам, потребность в социальной защите, индивидуальная свобода. Региональные особенности репрезентаций социального взаимодействия студенчеством касаются, в частности, таких параметров, как представление о целях и приоритетах социального взаимодействия, образ “Я” как актора социального взаимодействия, определение субъектов и партнеров взаимодействия и дистанции между ними.

Ключевые слова: политическая картина мира, социальное взаимодействие, дискурс, социальный капитал, доверие, гражданская вовлеченность, нормы и правила.

Poznyak S. I. Social Interaction in the Political Worldview of Students

The article outlines main theoretical notions of investigating social interaction in the political outlook of university students where basic concepts are socializing discourse and social or socio-political capital. It also presents a semantic model of social interaction representation and its regional features. The model of structuring the social interaction segment in the political worldview of students contains the following components: civic engagement and responsibility, civic and social identification, trust and reciprocity, attitude to norms and rules, need in social security, individual freedom. Regional features of social interaction representations by the students deal, inter alia, with such parameters as representation of aims and priorities of social interaction, “I” image as a social interaction actor, and identification of the interaction subjects and partners and distance between them.

Key words: political worldview, social interaction, discourse, social capital, trust, civic involvement, norms and rules.

© Позняк С. И.

В. М. Духневич

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ МОЛОДІ

У статті здійснено спробу теоретичного узагальнення феноменології політико-правової свідомості. Визначено зміст категорії “політико-правова свідомість”, представлено внутрішні регулятори політико-правової свідомості індивіда чи групового суб’єкта як систему взаємовпливів образів, оцінок, упереджень, стереотипів та настановлень, мотиваційно-ціннісних уподобань і досвіду суб’єкта, а також його відношень, ставлень та знань щодо політики, держави і права. Представлено теоретичну модель становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості; зроблено висновок, що громадянська позиція є сумарним виявом політико-правової свідомості особистості. Показано, що громадянська позиція виявляється в тому, бере чи не бере на себе людина відповідальність. Відповідно обґрунтовано ідею про те, що міра взяття відповідальності може свідчити про різні форми громадянської позиції – від активної громадянської позиції (і відповідно готовності виконувати свій громадянський обов’язок) до максимального самоусунення, самовідсторонення від процесів суспільно-політичного життя. З огляду на це запропоновано типологізацію форм громадянської позиції особистості; виділено такі типажі, як “революціонер”, “волонтер”, “фанатик”, “пофігіст” та “маргінал”.

Ключові слова: політико-правова свідомість, регуляція політико-правової свідомості, становлення політико-правової свідомості особистості, громадянська позиція.

Проблема. У сучасних психологічних, юридичних, політичних дослідженнях, присвячених проблемам політики та права, можна натрапити на категорію “політико-правова свідомість”. Найчастіше йдеться саме про політичну свідомість чи правосвідомість, причому сутнісні взаємовпливи між цими різновидами свідомості залишаються поза увагою науковців. Хоча цілком очевидною є та обставина, що в реальній життєдіяльності особистості політична і правова свідомість тісно пов’язані між собою і завжди виступають у нерозривній єдності. І це зрозуміло, адже всі правові засади діяльності держави та її інститутів зафіксовано в Конституції, численних юридичних актах, законодавчих та інших документах, що закріплюють основи політики держави та її інститутів, регламентують політичні права та свободи й визначають зони відповідальності громадян.

Політико-правова свідомість часто лише згадується, проте конкретного опису структури, змісту, функцій чи навіть просто визначен-

ня цього поняття не наводиться. Одне з небагатьох визначень, що трапляється в літературі, тлумачить політико-правову свідомість як “комплекс ідей, теоретичних концепцій, поглядів, уявлень, думок, оціночних суджень, емоційних станів суб’єктів політичних відносин” [4]. Звідси необхідність детального розроблення та операціоналізації категорії “політико-правова свідомість”, зокрема опису її сутнісних виявів, вивчення механізмів становлення, формування і функціонування політико-правової свідомості особистості, їхнього впливу на становлення громадянськості та громадянської позиції молоді.

Мета статті: теоретично обґрунтувати категорію “політико-правова свідомість”, описати її сутнісні вияви та запропонувати бачення механізму становлення/формування політико-правової свідомості особистості.

Становлення політико-правової свідомості молоді належить у вітчизняній та зарубіжній літературі до малодосліджених проблем. Існують численні дослідження, що стосуються проблематики політичної свідомості (В. П. Казміренко, І. В. Жадан, С. І. Позняк, Л. О. Кияшко) або правосвідомості (М. В. Костицький, Л. І. Казміренко та ін.), однак взаємовплив політичних та правових реалій на особистість досі належним чином не вивчався. Перші спроби системного вивчення феноменології політико-правової свідомості зроблено 2014 р. в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України колективом лабораторії психології політико-правових відносин під керівництвом З. Ф. Сіверс. Політико-правову свідомість особистості пропонується розглядати як “сукупність знань, уявлень про політику і право, їх оцінок та почуттів, а також наявність уявлень про сценарії поведінки в політико-правовій сфері” [3]. Трактуювання політико-правової свідомості під кутом зору політико-правових уявлень особистості є психологічною інтерпретацією цього феномена. Відповідно основою формування та розвитку політико-правової свідомості З. Ф. Сіверс вважає *політико-правові уявлення особистості та смислові простори політико-правової свідомості*.

І справді, основою становлення/формування політико-правової свідомості є конфігурування уявлень особистості про державу і право, причому саме конфігурування, оскільки специфіка політико-правової свідомості конкретної особи визначається змістом її конкретних уявлень. Крім того, розмежування категорій політичної свідомості і правосвідомості є, на нашу думку, досить умовним. Без сумніву, у деяких випадках доцільно говорити саме про правосвідомість чи політичну свідомість (насамперед це стосується побудови дослідницьких програм чи добору відповідних психодіагностичних інструментів для кон-

кретних завдань). Але в такому випадку варто пам'ятати, що таке обмеження є штучним, оскільки поза увагою науковця чи практика залишається цілий комплекс явищ. Адже в реальному житті конкретної людини уявлення про правочинність дій чи, скажімо, оцінки щодо діяльності представників органів влади “злиті” між собою, у неї формуються якись узагальнені образи тих чи тих політико-правових суб'єктів або образи-оцінки щодо їхніх дій у певній ситуації.

Отже, *політико-правова свідомість – це сфера суспільної чи індивідуальної свідомості, що охоплює знання й розуміння права та політики, ставлення до права та політики, правової і політичної діяльності, суспільно-правових інститутів тощо.* А власне конкретні уявлення (оцінки, судження, образи, знання і т. ін.) особистості будуть змістовими, сутнісними виявами політико-правової свідомості.

Сутнісні вияви, що супроводжують політико-правову свідомість особистості, можуть бути конкретизовані, відповідно, у сферах права та політики і держави. Нами було запропоновано систему параметрів, через які виявляється феноменологія політико-правової свідомості [2]. Наступним нашим кроком став розгляд внутрішньої регуляції політико-правової свідомості крізь призму запропонованих параметрів та проведення своєрідної систематизації таких регуляторів (табл.). Це дало змогу в першому наближенні більш цілісно охопити феноменологію внутрішньої регуляції політико-правової свідомості, хоча, безперечно, перелік таких параметрів може бути продовжено.

Таблиця

Внутрішні регулятори політико-правової свідомості

Група регуляторів	Сфера	Параметри
1. Мотиваційно-ціннісні уподобання	Держава і політика. Право	Уподобання певного типу суспільного життя; мотивація політичної участі (насамперед під час виборчих кампаній); мотиви та мотивація дотримання вимог норм права (законів, регламентів і т. ін.); цінності та ціннісні орієнтації; правова та політична культура суб'єкта і суспільства в цілому; суб'єктивна культура вибору в правовій ситуації; готовність до актуалізації протестної мотивації, загальний рівень незадоволеності; суб'єктивна культура прийняття рішення та вибору в політичній чи правовій ситуації; мораль, звичаї і традиції, що визначають особливості сприйняття та реакцій суб'єкта

Група регуляторів	Сфера	Параметри
		в тих чи тих політико-правових ситуаціях; релігійні вірування, табу, міфи та міфологеми, що можуть впливати на прийняття рішення чи дії суб'єкта
2. Оцінки	Держава і політика	Оцінки політичної та економічної ситуації в країні; оцінки політиків та публічних осіб, їхніх дій, вчинків, заяв і т. ін.; оцінки діяльності органів влади; оцінки можливості реалізації себе, своїх прав та свобод (оцінки можливості реалізації власних цілей, можливостей для самореалізації в наявних політичних умовах у державі); оцінки можливості задоволення власних потреб у зв'язку з політикою держави та політичною ситуацією в країні; уявлення та оцінки щодо розподілу відповідальності між різними владними структурами, між державою і громадянином, між різними політичними суб'єктами в державі та різними гілками влади і т. ін.; оцінки справедливості розподілу соціальних благ; оцінки внутрішньої та зовнішньої політики держави та їхнього впливу на рівень життя; оцінки можливостей реалізації права вибору в тій чи тій політичній ситуації; оцінки ситуації вибору
	Право	Оцінки права взагалі та наявної правової ситуації; оцінки діяльності органів правопорядку; уявлення та оцінки розподілу відповідальності між різними суб'єктами права та правових відносин; оцінки права та можливості реалізації власних прав, їх захисту та ін.; оцінки можливостей реалізації права вибору в тій чи тій правовій ситуації; правові оцінки ситуації вибору (оцінки легітимності ситуації вибору, вибору в цілому)
3. Образи	Держава і політика	Образ власної держави та інших країн, уявлення про державну політику; образи органів державної влади; образи політичних та громадських діячів;

Група регуляторів	Сфера	Параметри
	Право	<p>образи громадських організацій</p> <p>Образ та уявлення про право та закон; образ права загалом та наявної правової ситуації в державі та інших країнах; образи суб'єктів правопорядку (типажі суб'єктів); образи органів права (МВС, СБУ, армія, прокуратура, суди)</p>
4. Упередження, стереотипи, настановлення	Держава і політика	<p>Політичні уподобання і переконання (упередження і стереотипи щодо політичних партій та громадських об'єднань і рухів, політичних і громадських діячів, структур та органів державної влади і їхніх представників);</p> <p>упередження щодо державної політики і політики як явища взагалі;</p> <p>упередження щодо влади та владних структур; стереотипи, упередження, настановлення щодо політичної ситуації;</p> <p>настановлення довіри-недовіри до політичних суб'єктів та інститутів (політичних діячів, політичних партій, об'єднань тощо) та органів державної влади (Кабінет Міністрів, Адміністрація Президента, Верховна Рада, міські, районні, селищні ради та адміністрації тощо)</p>
	Право	<p>Стереотипи та упередження щодо права, верховенства закону і т. ін.;</p> <p>стереотипи та упередження щодо наявної політичної ситуації;</p> <p>уявлення про правову державу;</p> <p>настановлення довіри-недовіри до органів права (правових інститутів) – МВС, СБУ, армії, судів, прокуратори</p>
5. Відношення, ставлення	Держава і політика	<p>Ставлення до політики загалом;</p> <p>ставлення до політичного устрою держави;</p> <p>ставлення до політичних інститутів держави, організацій громадянського суспільства (благодійних організацій, громадських організацій і т. ін.);</p> <p>ставлення до політичних суб'єктів (політиків, політичних партій, громадських діячів тощо)</p>
	Право	<p>Ставлення до права та правової системи держави;</p> <p>ставлення до правових норм;</p> <p>ставлення до правових інститутів;</p>

Група регуляторів	Сфера	Параметри
		ставлення до суб'єктів права та правової діяльності
6. Знання	Держава і політика	Знання своїх можливостей, прав та обов'язків щодо політики (вплив на прийняття державних рішень); уявлення про політичну ситуацію в країні; уявлення про ситуацію виборів і можливості здійснення вибору із запропонованих політичних альтернатив; уявлення про особливості державного устрою
	Право	Знання законів, своїх прав та обов'язків; уявлення про право, правову державу; уявлення про механізми дії права та реалізації правових норм
7. Досвід	Держава і політика	Досвід суб'єкта щодо права; навички вирішення складних неоднозначних правових ситуацій та колізій; навички та культура реалізації власних прав
	Право	Досвід суб'єкта у сфері політики; навички участі в політичному житті суспільства; навички та культура дій у складних політичних ситуаціях

Вважаємо, що внутрішню регуляцію політико-правової свідомості особи чи соціального суб'єкта можна представити у вигляді системи взаємовпливів (1) образів, (2) оцінок, (3) упереджень, стереотипів та настановлень, (4) мотиваційно-ціннісних уподобань та (5) досвіду суб'єкта, а також його (6) відношень, ставлень та (7) знань (уявлень) щодо політики, держави і права. Очевидно, що вплив чинників зовнішнього середовища (як то наявна (об'єктивована) соціально-політична, правова, економічна і т. ін. ситуація в країні чи окремому регіоні; умови життя людини; впливи, яких зазнає особа; системи її зв'язків та стосунків та багато іншого) на контур внутрішньої регуляції буде в тому числі визначати перебіг та особливості цієї регуляції. Наразі можна лише зазначити, що специфіка та особливості цих взаємовпливів ще потребують свого уточнення та конкретизації щодо їхньої сили та інтенсивності, частоти й тривалості, широти спектра явищ та механізмів, що запускаються з початком чи інтенсифікацією впливу, тощо.

Окремо зазначимо, що в запропонованій схемі не розрізняються мотиваційно-ціннісні уподобання у сферах права та держави/політики.

Це зроблено нами свідомо, оскільки специфіка таких уподобань може бути з'ясована тільки на основі відповідних досліджень і, можливо, виявиться специфічною для окремих категорій людей. Це питання наразі виходить за межі наших попередніх теоретичних узагальнень.

Наступним етапом нашої роботи стала спроба хоча б теоретично окреслити принципову логіку становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості. І, відповідно, постало питання: а що, власне, може бути об'єктивним критерієм змін у політико-правовій свідомості особистості? Очевидно, має бути якийсь сумарний об'єктивний показник, з огляду на який можна було б стверджувати, що йдеться саме про політико-правову свідомість, а не про щось інше. Вважаємо, що таким критерієм може стати громадянська позиція особи чи, точніше, вияв її громадянської позиції в тій чи тій проблемній ситуації. Особливості громадянської позиції розглянемо нижче, а наразі спробуємо описати принципову логіку становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості та відповідно її громадянської позиції (рис. 1).

Візьмімо для прикладу молоду людину, яка потрапила в певну проблемну ситуацію чи ситуацію невизначеності, коли їй потрібно зробити вибір або прийняти рішення політико-правового характеру. Насамперед актуалізується минулий досвід та відбувається пошук прийомів та дій в аналогічних ситуаціях (якщо такого досвіду немає, актуалізуються знання, отримані під час навчання в школі чи ВНЗ). Одночасно відбувається актуалізація комплексу власних потреб і мотивів, що будуть визначати характер та напрям можливих дій і вчинків. Знову ж таки на ці потреби та мотиви значною мірою впливатиме досвід дій у схожих ситуаціях. Виникнення потреб і мотивів так само запускає актуалізацію та реконфігурацію оцінок та образів, упереджень, стереотипів і настановлень, цінностей та уявлень. Зрештою відбувається актуалізація суб'єктивної потреби в нових знаннях, потреби в емоційному відреагуванні на ситуацію, потреби в структуруванні образу світу, афіліаціативної мотивації, когнітивних процесів вирішення задач в умовах невизначеності, потреби в когнітивному спілкуванні, патернів та прийомів звичних дій в аналогічних чи схожих ситуаціях та інших мотиваційних комплексів.

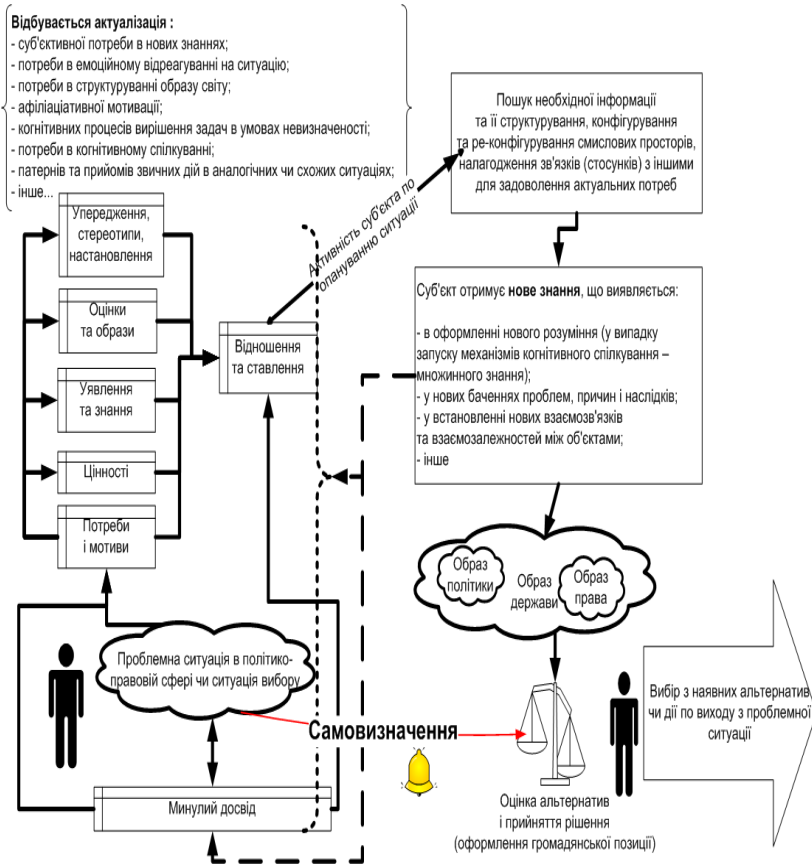

Рис. 1. Принципова логіка становлення і трансформацій політико-правової свідомості особистості

Усе це приводить до того, що в молодій людині формується певне ставлення до ситуації в цілому, до інших людей чи суб'єктів, причетних до виникнення наявної проблемної ситуації. Формування певного ставлення – як образу найближчого перспективного майбутнього – провокує певну активність суб'єкта як у внутрішньому плані, так і назовні. Людина здійснює пошук необхідної інформації та її структурування, проводить конфігурування та ре-конфігурування власних смислових просторів, а за необхідності налагоджує стосунки та вступає у взаємодію з іншими людьми, аби задовольнити актуальні потреби та зняти проблемну ситуацію.

Результатом такої активності стає нове знання, що виявляється в оформленні нового розуміння (а у випадку запуску механізмів когнітивного спілкування – множинного знання), формуванні нових бачень проблем, причин і наслідків, встановленні нових взаємозв'язків та взаємозалежностей між об'єктами і суб'єктами соціальної дійсності тощо. Такий “багаж” дає людині змогу сформувати власні образи (як цілісні невербальні структури) політики, права і, як результат, образ держави. У ці образи, відповідно, вбудовуються окремі політико-правові суб'єкти та вибудовуються зв'язки між ними. Ми наразі не говоримо про повноту чи точність таких образів. Для нас важливим є те, що на основі таких узагальнених “картин” людина здатна оцінити альтернативи та прийняти відповідне рішення щодо власних дій, тобто зробити вибір.

Психологічним підґрунтям категорії “вибір” є його особиста значущість, що передбачає прийняття особою рішення щодо певної ситуації чи власних дій у цій ситуації. До того ж вибір можливий лише тоді, коли людина, яка це робить, розуміє, що існують альтернативи вибору. Із цього погляду можна говорити про те, що та чи та альтернатива, обрана людиною, завжди має для неї певну суб'єктивну привабливість і значущість. Через власний вибір людина впливає на той чи інший процес чи ситуацію, розвиток подій у проблемній ситуації. В основі вибору лежить явище цілепокладання – людина означає цілі і розробляє стратегію руху до них. Іншими словами, свідомий вибір людини визначається особливостями цілей, які вона перед собою ставить, та пов'язаний з необхідністю самовизначення в ситуації. Якщо ж така ситуація стосується політико-правової сфери, фактично відбувається оформлення певної громадянської позиції.

Зауважимо, що запропонований механізм є динамічним утворенням становлення чи трансформації політико-правової свідомості. Людина, яка вже проходила цей шлях “вибору та самовизначення”, “оформлення громадянської позиції”, у новій проблемній ситуації змушена буде повторити цей шлях. І громадянська позиція буде сумарним виявом, сутнісним виявом політико-правової свідомості особистості.

Зупинімося окремо на категорії громадянської позиції. Під громадянською позицією ми розуміємо сутнісний вияв ставлення людини до суспільної дійсності, що передбачає взяття (чи невзяття) на себе певних зобов'язань щодо конституювання як власного майбутнього, так і майбутнього суспільства (громади) в цілому. “Громадянська позиція формується в межах загальної позиції і в міру розвитку особистості займає все більш значуще, провідне місце в її структурі. Вона характеризує особистість під кутом зору способу і характеру

взаємовідносин індивіда з певною дійсністю. Це поняття відображає політичні, юридичні, моральні права та обов'язки громадян щодо своєї держави та передбачає свідоме, відповідальне ставлення людей до суспільства. Вираженням громадянської позиції особистості є її ставлення до суспільства, діяльності, людей, самої себе" [1].

Громадянська позиція виявляється і формується в конкретних справах, визначається межами тих зобов'язань, які особа готова взяти на себе чи розділити з іншими. Тобто визначається межами покладання чи непокладання на себе відповідальності. Але і покладання, і непокладання відповідальності може свідчити про наявність громадянської позиції. Мабуть, варто говорити про певні форми громадянської позиції – від активної громадянської позиції (і, відповідно, готовності виконувати свій громадянський обов'язок) до максимального самоусунення, самовідсторонення від процесів суспільно-політичного життя.

Якщо звернутися до системи параметрів внутрішньої регуляції політико-правової свідомості, яку ми вже розглядали вище, а також до представленої моделі, то очевидно, що ставлення, як соціально-психологічний механізм регуляції відносин, запускає формування громадянської позиції. Тому вважаємо за доцільне запропонувати можливу типологію форм громадянської позиції особи на основі фактору взяття та розподілу відповідальності як системного утворення, необхідного для її (позиції) формування та розвитку. Відповідно до цього вважаємо, що теоретично може існувати принаймні п'ять різновидів громадянської позиції щодо політико-правової дійсності (рис. 2).

У наведеній моделі ми спробували показати сутнісні вияви тієї чи тієї громадянської позиції через такі параметри: 1) вияв відповідальності, 2) сутнісний вияв відносин між суб'єктом і державою та 3) контроль.

Візьмімо, для прикладу, позицію, що характеризується покладанням на себе відповідальності та ухилянням від співробітництва. Крайній вияв такої позиції – коли людина всю відповідальність за вирішення тієї чи тієї ситуації буде брати тільки на себе, ігноруючи роль, задачі та можливості держави. Очевидно, що в такій ситуації маємо справу з гіпервідповідальною особою, яка пред'являє до держави чи інститутів, що її уособлюють (і які можуть вплинути на ситуацію чи повинні її вирішити), нерелевантні або навіть якісь надочікування. Відповідно, можна припустити, що рівень довіри в такої людини до державних інститутів буде мінімальним, а отже, вона буде намагатися всіма можливими способами контролювати дії держслужб чи навіть перешкоджати їхнім діям відповідно до свого розуміння необхідних дій у конкретній проблемній ситуації. Аналогічно для інших типів

громадянської позиції сутнісний вияв через зазначені параметри буде мати свої особливості.

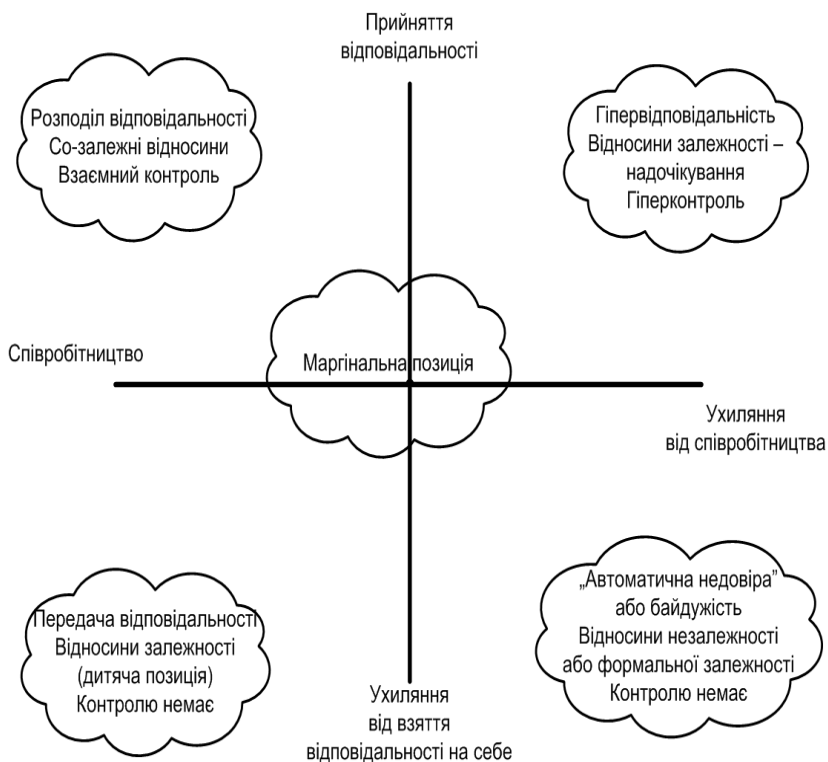

Рис. 2. Типологізація форм громадянської позиції

Отже, становлення і трансформації політико-правової свідомості особистості можуть виявлятися щонайменше в п'яти різних формах чи типах. У численних науково-практичних розробках ідеться про необхідність формування активної громадянської позиції (лівий верхній квадрант), проте і формальне ставлення, “пофігізм” щодо процесів суспільно-політичного життя також є вираженням громадянської позиції (правий нижній квадрант), що свідчить про небажання людини брати на себе відповідальність, про її самоусунення від необхідності самовизначення.

Загалом, якщо спробувати охарактеризувати виділені типи, то очевидно, що:

- крайньому вираженню типу “співробітництво – взяття відповідальності на себе” буде відповідати образ волонтера;
- крайнім вираженням типу “співробітництво – ухиляння від взяття відповідальності на себе” буде образ фанатика;
- крайньому вираженню типу “ухиляння від співробітництва – взяття відповідальності на себе” буде відповідати образ революціонера;
- крайнім вираженням типу “ухиляння від співробітництва – ухиляння від взяття відповідальності на себе” буде відповідати образ “пофігіста”.

Більш-менш чистих типажів не дуже багато, проте вони є. Більшість людей у тій чи тій проблемній ситуації, напевно, будуть тяжіти до маргінальної позиції (п’ятий тип), що пов’язано з особливостями самовизначення особи як ключового елемента всього процесу оформлення громадянської позиції особи. Як відомо, ситуація самовизначення виникає там і тоді, коли суб’єктивно людина чи груповий суб’єкт відчуває, що вимоги до неї та її можливостей не відповідають одні одному. Самовизначення задає, визначає, формує зону відповідальності особи (соціального суб’єкта), фіксує її обов’язки в даній ситуації. Основою для розгортання процесу самовизначення стають звичайно згадані вище образи політики, права та держави.

У ситуації, що передбачає необхідність самовизначення, кожен суб’єкт формує певні очікування щодо можливого результату вирішення ситуації та у зв’язку з вибором наявних альтернатив. Такі очікування можуть бути як індивідуальними (що я особисто для себе хотів би отримати), так і набувати соціальних вимірів (що повинна отримати наша група, організація, громада тощо). Відповідно кожен повинен визначитися, як буде діяти і що буде робити задля досягнення бажаних результатів. Самовизначення відбувається в позиції, в ситуації, в системі спільних дій (взаємодії); при цьому воно реалізується в межах необхідного (що потрібно робити і зробити), належного (що належить робити, які альтернативи слід обрати) і можливого (що взагалі можливо зробити в цій ситуації). На рівні соціальних суб’єктів такі самовизначення відбуваються насамперед у ході діалогу та фіксуються у відповідних домовленостях.

Зазначимо, що цей процес може відбуватися як розлого, так і в “згорнутому” вигляді, коли усвідомлюється тільки результат самовизначення, а сам процес не рефлексується. Більше того, у реальній ситуації життєдіяльності самовизначення найчастіше відбувається за “згорнутим” сценарієм. У будь-якому випадку результатом самовизначення є взяття відповідальності на себе за наслідки свого вибору, дій чи бездіяльності в тій чи тій ситуації. І саме в результаті самовизна-

чення особа займає певну громадянську позицію з того чи того проблемного питання, рішення щодо можливості власних дій у тій чи тій суспільно-політичній чи правовій ситуації (ї належить до того чи іншого типу).

Висновки. На нашу думку, запропонований механізм становлення/трансформації політико-правової свідомості особистості є циклічним та динамічним утворенням, що залежить від наявної ситуації та змісту упереджень, стереотипів, настановлень, оцінок, ставлень-стосунків особистості, її мотиваційно-ціннісних уподобань, досвіду та знань і, в кінцевому результаті, від змісту (предметності), наповненості (цілісності), рівня усвідомлення (константності) окремих образів. Вважаємо, що цілеспрямована робота по проясненню змісту окремих елементів та відповідні дії щодо побудови впливу на них дадуть змогу забезпечити формування в молоді відповідного рівня політико-правової свідомості та сприятимуть розвитку почуття громадянськості і відповідальності за власні дії та вчинки, становленню відповідальної громадянської позиції. І хоча запропонована нами типологізація громадянських позицій є теоретичною розробкою, проте, сподіваємося, застосування методології семантичного дослідження дасть змогу перевірити доцільність виділення таких позицій на практиці.

Л і т е р а т у р а

1. Гуляева И. Л. “Гражданином быть обязан...”: формирование гражданской позиции личности / И. Л. Гуляева // Русская культура нового столетия: Проблемы изучения, сохранения и использования историко-культурного наследия / гл. ред. Г. В. Судаков ; сост. С. А. Тихомиров. – Вологда : Книжное наследие, 2007. – С. 683–686.
2. Духневич В. М. До розуміння соціально-психологічної сутності політико-правової свідомості / В. М. Духневич // Актуальні проблеми юридичної психології : тези доп. наук.-практич. конф. (Київ, 25 квітня 2014 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 269–271.
3. Сіверс З. Ф. До питання концептуалізації поняття “політико-правова свідомість” / З. Ф. Сіверс // Актуальні проблеми юридичної психології : тези доп. наук.-практич. конф. (Київ, 25 квітня 2014 р.). – К. : Нац. акад. внутр. справ, 2014. – С. 287–288.
4. СМИ и массовое политико-правовое сознание: взаимовлияние и взаимозависимость [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.jourclub.ru/10/661/>

References

1. Gulyaeva, I. L. (2007). "Grazhdaninom byt obyazan...": formirovaniye grazhdanskoy pozitsii lichnosti ["Must be a citizen...": the formation of civic identity] In G. V. Sudakov (Eds.), *Russkaya kultura novogo stoletiya: Problemy izucheniya, sokhraneniya i ispolzovaniya istoriko-kulturnogo naslediya* [Russian culture of the new century: The study, preservation and use of historical and cultural heritage] (pp. 683–686). Vologda: Knizhnoe nasledie (rus).
2. Dukhnevych, V. M. (2014). Do rozuminnia sotsialno-psykholohichnoi sutnosti polityko-pravovoi svidomosti [By understanding the social and psychological nature of political and legal consciousness]. *Tezy dopovidey naukovo-praktychnoi konferentsii "Aktualni problemy yurydychnoi psykholohii"* [Proceedings of the Scientific Conference "Actual problems of legal psychology"]. Kyiv, pp. 269–271 (ukr).
3. Sivers, Z. F. (2014). Do pytannia kontseptualizatsii ponyattia "polityko-pravova svidomist" [On the issue of conceptualizing the notion of "political and legal consciousness"]. *Tezy dopovidey naukovo-praktychnoi konferentsii "Aktualni problemy yurydychnoi psykholohii"* [Proceedings of the Scientific Conference "Actual problems of legal psychology"]. Kyiv, pp. 287–288 (ukr).
4. SMI i massovoe politiko-pravovoe soznanie: vzaimovliyanie i vzaimozavisimost [Mass media and the political and legal consciousness: the mutual influence and interdependence], <http://www.jourclub.ru/10/661/>

Духневич В. Н. Политико-правовое сознание личности и становление гражданской позиции молодежи

В статье предпринята попытка теоретического обобщения феноменологии политико-правового сознания. Определено содержание категории "политико-правовое сознание", представлены внутренние регуляторы политико-правового сознания индивидуума или группового субъекта как система взаимовлияния образов, оценок, предубеждений, стереотипов и установок, мотивационно-ценностных предпочтений и опыта субъекта, а также его отношений и знаний относительно политики, государства и права. Представлена теоретическая модель становления и трансформации политико-правового сознания личности; сделан вывод, что гражданская позиция является результирующим проявлением политико-правового сознания личности. Показано, что гражданская позиция проявляется через принятие или непринятие на себя человеком ответственности. Соответственно обоснована идея о том, что мера принятия ответственности может свидетельствовать о различных формах гражданской позиции – от активной гражданской позиции (и соответственно готовности выполнять свой гражданский долг) до максимального самоустранения от процессов общественно-политической жизни. На этом основании предложена типологизация форм гражданской позиции личности; выделены такие типы, как "революционер", "волонтер", "фанатик", "пофигист" и "маргинал".

Ключевые слова: политико-правовое сознание, регуляция политико-правового сознания, становление политико-правового сознания личности, гражданская позиция.

Duhnevych V. M. Political and Legal Consciousness of Personality and Youth's Civic Position Becoming

The article attempts to generalize theoretically phenomenology of political and legal consciousness. Definition of categories of political and legal consciousness is proposed, internal regulators of political and legal consciousness of a person or a group are presented as a system of mutually influenced images, estimates, prejudices, stereotypes and attitudes, motivational and value preferences and experience of a subject, as well as his relationships and knowledge concerning policy, state and law. A theoretical model of becoming and transformation of political and legal consciousness of a person is presented; it is concluded that civic position is an aggregated manifestation of political and legal consciousness of a person. It is shown that civic position is manifested through the acceptance or rejection of responsibility. Accordingly the idea that the measure of acceptance of responsibility may be indicative of different forms of civic position is substantiated – from active civic position (and willingness to perform civic duty) to a maximum of disengagement from the processes of social and political life. On this basis, typology forms of civic position of personality is suggested, the following character types as “revolutionist”, “volunteer”, “fanatic”, “pofigist” and “marginal” were isolated.

Key words: political and legal consciousness, regulation of political and legal consciousness, becoming of political and legal consciousness of personality, civic position.

© Духневич В. М.

О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська

МЕДІАОСВІТНІ ЗАСОБИ ЯК РЕСУРС РОЗВИТКУ ПАТРІОТИЧНИХ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ

Висвітлено проблеми розвитку патріотизму молоді в сучасній Україні. Патріотизм розглянуто як об'єктивний і суб'єктивний феномен. Визначено пріоритет емоційної складової патріотизму суб'єкта та сутність впливу візуального образу на емоції, почуття людини. Висунуто ідею формування патріотичних почуттів шляхом спрямованого медіавпливу на емоційну сферу особистості за допомогою медіаосвітніх засобів. Ними є: медіадидактичний матеріал у вигляді візуальних медіатекстів патріотичного змісту, проведення занять у форматі медіаклубу, комплекс спеціальних методів і прийомів формування нових якостей патріота. Медіаосвітній підхід у формуванні патріотичних почуттів молоді визначено як інноваційний, ресурсний. Інновація, ресурсність полягають у спрямуванні методики на розвиток здатності до рефлексії емоцій-почуттів щодо сприйнятого, його критичного осмислення, а також творчого переосмислення – основ медіаінформаційної культури молоді. Описано фрагмент методики “Я патріот”, яка складається зі спільного перегляду фотографій патріотичного змісту й “опрацювання” емоцій за допомогою малювання та їх подальшої вербалізації. Представлено загальні результати апробації методики.

Ключові слова: патріотизм, виховання патріотичних почуттів, медіаосвіта, засоби медіаосвіти, інноваційна методика, візуальні медіатексти, рефлексія емоцій і почуттів засобами малювання.

Проблема. Актуальність патріотичного виховання нині зумовлюється процесом становлення в нашій державі єдиної політичної нації. Він помітно пришвидшився протягом останнього року через ускладнення геополітичних, внутрішньополітичних, гостросоціальних, економічних та специфічних інформаційних умов. Саме інформаційна агресія з боку ворожої країни, спрямована на Україну, має на меті заволодіння свідомістю нашого суспільства, здійснення контролю над ним і маніпулювання суспільною думкою українців відповідно до своїх цілей. Адекватність сприймання ворожої пропаганди та відповідного спротиву з боку наших громадян чужорідним інформаційним впливам становить серйозну соціально-психологічну проблему. Її суть полягає в агресивному просуванні масштабної професійно підготовленої, цілеспрямованої ворожої індоктринації як атаки на ідентичність

українців, з одного боку, та відсутності в широкого загалу дієвого інструментарію, здатного забезпечити можливість чинити психологічний опір шкідливій інформації – з другого.

Мета статті: визначення ресурсності медіаосвітніх засобів у формуванні навичок рефлексії патріотичних емоцій і почуттів.

Завдання дослідження:

1) визначити емоційно-почуттєву складову патріотизму як пріоритетну;

2) з'ясувати вплив медіавізуальних образів патріотичного змісту на емоційну сферу особистості та описати суть методики формування навичок до рефлексії емоцій, почуттів особистості, що виникають у процесі перегляду;

3) представити попередні результати апробації методики.

На нашу думку, одним із засобів *психологічної протидії ідеологічній агресії є саме патріотизм особистості*, який забезпечує її своєрідним імунітетом щодо ворожої пропаганди: так, патріот здатен інстинктивно відчувати викривлену інформацію, спрямовану проти його Батьківщини, і вже тому не піддаватися її впливу. Зрозуміло, що такий спротив буде значно ефективнішим, якщо патріотизм людини ґрунтуватиметься не лише на емоціях, моральних почуттях, а й на розвинутій здатності до їх рефлексії.

Наразі патріотичне виховання молоді перебуває в кризовому стані. За роки незалежності України з різних причин ані влада, ані освітяни не були по-справжньому зацікавлені у формуванні патріотичних цінностей, переконань у наших громадян і підростаючого покоління в тому числі. Однак в умовах гібридної війни, яка нині ведеться проти нашої країни, виховання патріотизму має стати пріоритетним завданням як держави, усіх гілок і органів влади, ЗМІ, культури і мистецтва й кінематографічного зокрема, так і освітньої галузі.

Одним з інноваційних підходів у вихованні патріотизму особистості, адекватного сучасним умовам, є застосування медіаосвітніх засобів, що передбачає формування таких важливих якостей патріота інформаційної доби, як здатність до рефлексії своїх емоцій і почуттів, критичність мислення, готовність до патріотичних дій і вчинків, свідомий дієвий патріотизм. Спробуймо розглянути медіаосвітні засоби, спрямовані на активізацію власне емоційної сфери та навчання роботи з власними емоціями, що є необхідною умовою виховання патріотизму особистості в медіапсихологічному аспекті.

Патріотизм як феномен. Ідеться про складне явище, що має багато вимірів. У центрі нашої уваги два основних – соціокультурний

та психологічний. Соціокультурний аспект патріотизму, що становить предмет пізнання, дослідження багатьох гуманітарних наук, пов'язаний з *об'єктивною* реальною дійсністю, в якій поєднуються суспільно-політичні і духовно-моральні явища.

Психологічна складова патріотизму репрезентує його передусім як *суб'єктивний* феномен – психічну реальність у вигляді світоглядних позицій особистості, системи її цінностей і смислів, переконань у своєму ставленні до Батьківщини; готовність до конкретних дій, учинків задля її блага, а також ідентичність і комунікацію з патріотичною групою/спільнотою.

Патріотизм суб'єкта (як людини, що пізнає світ і впливає на нього у своїй практичній діяльності, як особистості – носія певних властивостей, що здійснює цю діяльність) найчастіше визначають як *комплекс* почуттів, знань, переконань, готовності до практичних дій в ім'я Батьківщини. Багато дослідників наголошують на пріоритетності саме когнітивної сфери у процесі формування патріотизму молоді. Утім, виховання патріотизму згідно з віковими періодами психічного розвитку особистості, і зокрема у старшому дошкільному, молодшому шкільному, а часто й у підлітковому віці, передусім передбачає виховання саме патріотичних *почуттів*. Про первинність емоційної сфери в патріотизмі суб'єкта свідчить найпоширеніше загальне визначення самого поняття: патріотизм – це *любов*, ціннісне *ставлення* до Батьківщини, *любов* до свого народу, *гордість* за його героїчне минуле та сучасних героїв, *повага* до традицій, *почуття* обов'язку, відповідальності за свої дії, вчинки тощо. Почуттєва основа патріотизму навіть визначає його різновиди, наприклад:

1. “*Любов до Батьківщини*” за, так би мовити, “територіальною” ознакою породжує такі види патріотизму, як:

- “землеробський” – мабуть, найдавніший вид патріотизму – як любов прадавнього орача до землі, яка оброблялася його дідами й переходила у спадщину нащадкам; є актуальним і для сучасних селян і фермерів;

- “побутовий” – любов до рідної домівки, оселі, вулиці тощо;

- “екологічний” – від любові до рідної природи, збереження ресурсів своєї країни до екологічного ставлення до всієї планети як домівки людства;

- “полісний” (“містечковий”) – любов до свого міста;

- “регіональний” – любов до свого регіону як “малі батьківщини” (Криму, Донбасу тощо);

- “державний” – любов до своєї країни, держави;

- “імперський” – любов до імперської держави, лояльність до її уряду, його зовнішньої і внутрішньої політики.

2. “Любов до свого народу” за критерієм “ставлення до своїх-чужих”:

- “етнопатріотизм” – любов до свого народу;
- “шовіністичний” – любов до свого народу, його вивищення за різними ознаками (вищості, месіанського призначення) і водночас зневага, ненависть до інших;
- “егоїстичний” – любов до своєї нації допускає прагматичне, цинічно споживацьке ставлення до інших;
- “загальнонаціональний” – любов до всіх громадян своєї країни незалежно від їхньої національності; наразі актуальний для України.

3. Вияви *патріотичних почуттів* за критерієм їхньої поверховості:

- “ура!-патріотизм” (“пивний”) – заснований лише на гіпертрофованих почуттях, які легко збурюються, як піна; є досить поверховими, хоча й стенічними;
- “квасний” – недієвий патріотизм, який ґрунтується на любові до всього російського у традиційному культурному контексті (перегукується з нашим “беззубим” українофільством);
- “будьмо-гейний!” – так званий “застільний” патріотизм, який актуалізується у формі тостів під час застілля;
- “галушковий” – також поверховий патріотизм, виражений у любові до національного продукту: сала, галушок тощо;
- “зітхальний” – заснований на неконструктивних емоціях, коли патріотична тематика сприймається драматично, зі сльозами, зітханнями.

Отже, з вищезазначених та багатьох інших дефініцій патріотизму випливає, що первинною основою патріотизму суб’єкта є передусім *внутрішній стан*, який багато в чому зумовлений взаємодією особистості із зовнішнім середовищем; тож патріотичний стан, якщо він виник одного разу в особистості, живе в людині завжди, хоча виявляється самовідчуттям, та усвідомлюється – дискретно [2]. Тобто патріотизм як суб’єктивний внутрішній стан пов’язаний передусім з емоційною сферою людини і являє собою набутий, специфічний комплекс почуттів, який найчастіше визначають як “патріотичне почуття”. Комплекс патріотичних почуттів поєднує: почуття *любові* до..., почуття *гордості* за..., почуття *поваги* до..., почуття *ненависті* до..., почуття *відповідальності щодо*..., почуття *обов’язку перед*.... Почуття як складне, постійне, усталене *ставлення* людини до чогось/когось, як риса особистості виражається через *емоції* – більш прості переживання, враження, які актуалізуються безпосередньо в даний момент. Патріотичні почуття виявляються за допомогою як позитивних, так і негатив-

них емоцій: задоволення, радість, щастя, гнів, смуток тощо. Тому нашу ідею щодо виховання патріотичних почуттів було сформульовано так: *систематична, цілеспрямована актуалізація певних переживань може стимулювати патріотичні почуття, а їх осмислення та обговорення сприятиме формуванню/зміцненню первинної, емоційної складової патріотизму особистості, що уможливить подальший розвиток когнітивної, дієвої складових.* Тобто “фундаментальне призначення емоцій полягає в тому, щоб створювати підґрунтя для пов’язування та інтеграції когніції із зовнішнім і внутрішнім світом людини” [4].

Отже, формування патріотичних почуттів особистості ми розуміємо як цілеспрямований вплив на неї, який приводить до зміни почуттів певним чином, виникнення в них нових якостей. Іншими словами, виховання почуттів здійснюється як у процесі виховання і формування особистості в цілому, так і в *процесі спеціального впливу на емоційну сферу* людини [7].

Нагадаємо, що вплив на емоційну сферу – це лише перший, підготовчий етап, який є передумовою для подальшого формування “критичного”, осмисленого патріотизму особистості.

Методи стимулювання патріотичних почуттів. В Україні напрацьовано чимало різноманітних програм, методичних рекомендацій, статей, присвячених вихованню патріотизму в дітей, учнівської і студентської молоді. Останніми значними розробками стали “Національна ідея в становленні громадянина-патріота України” [1], Проект Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді [6] та ґрунтовна праця із сучасного патріотичного виховання в школах України [5]. Утім, з поваги до вітчизняних напрацювань, маємо зауважити, що праці, як правило, мають переважно педагогічний дискурс і пропонують традиційні (“радянські”) засоби розв’язання поставлених завдань.

Розвиток засобів масової комунікації, новітніх мультимедійних технологій і візуальних медіатехнологій зокрема створив нові умови існування людини: змінив її повсякдення, функціонування в навчальній, професійній і суспільній діяльності і – без перебільшення – саму людину. Усе це вимагає від науковців, освітян більш креативних ідей і підходів щодо такого важливого нині питання, як виховання громадянина, патріота України, пов’язаних із сучасним техногенним інформаційним світом, особистісною медіакультурою і медіаграмотністю зокрема. Тому ми пропонуємо інноваційний підхід до виховання патріотизму молоді та її патріотичних почуттів у тому числі, який реалізується за допомогою засобів медіаосвіти.

Медіаосвіта як нова галузь у системі вітчизняної освіти передбачає широкий спектр медіадидактичних, медіапсихологічних, організаційних засобів. Ми розробили комплекс методик, які, на нашу думку, здатні сприяти формуванню патріотизму молоді. Суть їх полягає в стимуляції емоцій за допомогою візуального образу: зоровий аналізатор і емоційна тканина є найдавнішими і функціонально взаємопов'язаними у філогенезі. Візуальний, а тим більше медіавізуальний образ сам по собі є могутнім агентом впливу на людину й передусім на її емоційну сферу. Тому, цілеспрямовано застосовуючи візуальний медіадидактичний матеріал патріотичного змісту, який здатен викликати певні емоції, ми будемо стимулювати відповідні патріотичні почуття, що дасть змогу досягти бажаних результатів у вихованні патріотизму молоді. Інновація методики, її ресурсність полягатимуть у розвитку здатності до рефлексії емоцій-почуттів щодо сприйнятого, його критичного осмислення, а також творчого переосмислення, тобто формування основ медіаінформаційної культури молоді.

Запропонована в нашій статті методика становить лише фрагмент першого блоку значно більшого, системного комплексу методик, у якому будуть застосовуватися не лише фотографії, а й вибрані за спеціальними критеріями художні, документальні фільми, соціальна реклама, музичні відеоролики, анімація патріотичного змісту.

Отже, перший блок “Фотографія” складається з трьох окремих методик.

Методика “Я патріот” (1): спрямована на розвиток здатності до *рефлексії емоцій, почуттів*, що виникли під час перегляду за допомогою арт-терапевтичної методики “Мандала”; складається з *чотирьох фотосерій* патріотичного змісту різного емоційного забарвлення.

Методика “Я патріот” (2): спрямована на *рефлексію емоцій, почуттів*, їх осмислення та вербалізацію, а також на розвиток *критичного аналізу* форми і змісту фотозображень; становить *велику серію фотозображень*, яка в хронологічній послідовності всебічно відображає драматичні події останнього року в усіх регіонах країни (включаючи Крим і Донбас).

Методика “Я патріот” (3): спрямована на *рефлексію емоцій, почуттів*, їх осмислення, вербалізацію, на *критичний аналіз* зображень, а також на застосування *різноманітних підходів щодо інтерпретації* змісту і форми фотозображення та розвитку *вміння бачити* приховані смисли, суть зображеного; складається з окремих *тематичних фотосерій*, наприклад: “Герої України: від київських князів до героїв Майдану і АТО”, “Війна на Сході: два погляди”, “Нове в українських оселях” та ін.

З вищевикладеного видно, що завдання кожної наступної методики ускладнюється в когнітивній площині, утім “візуальне – емоційне” залишається наскрізним.

Наразі ми опишемо тільки першу методику “Я патріот” (автори: О. Л. Вознесенська, Н. І. Череповська), яка вже пройшла апробацію.

Мета 1: за допомогою фотозображень патріотичного змісту стимулювати емоції глядачів, вчити їх працювати над власними емоціями: втілювати їх у зображення, фіксувати у слові.

Мета 2 (дослідницька): виявити вплив медіавізуального на актуалізацію патріотичних емоцій/почуттів.

Методика складається з чотирьох серій фотозображень різного емоційного забарвлення. Саме емоції різного типу стали критерієм відбору візуальних стимулів до кожної серії.

Так, перша серія “Символіка України” визначається як емоційно “нейтральна” і містить фотозображення української символіки: великий та малий герби України, національний прапор та прапор Євросоюзу; зображення “мирного Майдану” з висоти пташиного польоту (Євромайдан 24 листопада 2013 р., Марш Мільйонів 8 грудня 2013 р., Майдан під час виступу української групи “Океан Ельзи” взимку 2014 р.); фото дорослих та дітей в українському національному вбранні; прикрашені національною символікою будинки, паркани, автівки тощо.

Друга серія “Майдан – АТО” має стимулювати саме “активні” емоції і містить зображення сцен активного протистояння під час Майдану (на вул. Грушевського в січні, на Майдані в лютому) та сюжетів бойових дій у зоні АТО та їх учасників, а також “кіборгів” Донецького аеропорту влітку 2014 р.

Третя серія “Герої не вмирають!” має робочу назву “депресивна” і містить фото загиблих на Майдані; поховання вояків, загиблих в АТО; поранених, скалічених, обгорілих військових у госпіталях; зруйнованих будинків; охоплених скорботою людей, які ховали своїх близьких або ж втратили все майно через війну.

Четверта серія “Все буде добре!” відображає “оптимістичні” події і, як остання серія, має на меті стимулювати саме позитивні емоції, а тому складається з фото, що зображують: зустріч бійців, які повертаються з АТО на ротацію; весілля бійців; роботу волонтерів із забезпечення військових на фронті; бійців АТО у хвилини затишшя разом з тваринами (котами, собаками, кролями) тощо.

Кожна серія містить відеоряд (від 32 до 40) взятих з інтернету фотозображень подій 2013–2014 років. Це медійні, професійні, аматорські фото. Перегляд кожної серії фотозображень і робота з емоціями становить одне окреме заняття. Воно складається з двох основних

частин: перегляд серії фотозображень (до 5 хвилин) та роботи з емоціями у форматі методики “Мандала”, заповнення невеличкої анкети.

Відразу після перегляду серії фотозображень учасникам пропонується зобразити свої почуття у вигляді мандала за допомогою фарб на аркуші паперу А4 (коло намальовано заздалегідь медіапедагогом). На наступному етапі учасники занять заповнюють анкету, яка ставить не тільки дослідницьку мету, а й дає змогу перевести власні переживання у вербальну форму, таким чином осмислюючи їх. Питання анкети стосуються емоцій (гордість, повага, жага справедливості, ненависть, сум, співчуття, провина, страх, відсторонення тощо), які викликав перегляд; пропонується оцінити їхню інтенсивність за п’ятибальною шкалою. Друга частина анкети стосується почуття патріотизму. Питання оформлені у вигляді незакінчених речень, які мотивують людину замислитися над власним ставленням до рідної країни, готовністю до певних дій, до яких спонукають фотозображення. Заповнення анкет пропонувалося учасникам після кожної серії фотозображень в одному і тому ж варіанті, що обґрунтовується як нашими дослідницькими цілями (порівняти вплив зображень різного емоційного змісту), так і необхідністю навчити учасників чітко визначати та вербалізувати власні емоції після медіавпливу.

Методика “Мандала”. Слово “мандала” ще кілька років тому лякало психологів, бо сприймалося як щось езотеричне. Але сьогодні завдяки поширенню арт-терапії цей метод привертає увагу все більшого числа як психологів-практиків, так і дослідників.

На наш погляд, патріотичні почуття не завжди усвідомлюються людиною, а тому їх дослідження має спиратися не лише на опитування (адже останні спрямовані передусім на когнітивні структури, що не забезпечує дослідника від отримання соціально бажаних відповідей). Саме робота з малюнком допомагає вивчати неусвідомлювані змісти та особистісні смисли, пов’язані з патріотизмом. Метод “Мандала” – чи не єдиний стандартизований арт-терапевтичний інструмент, що дає змогу більш-менш точно визначити ставлення людини до того чи того феномена, стан особистості в результаті певного впливу – медіавпливу в нашому випадку. Крім цього, зауважимо, мандала має ще й потужний психотерапевтичний ефект. Це може стати актуальним за умови використання емоційно забарвлених зображень патріотичного змісту, як у нашому випадку, задля запобігання ретравматизації людей, що зазнали попереднього травматичного впливу.

“Мандала” в перекладі із санскриту означає коло, центр. У багатьох культурах коло є символом єдності та цілісності. Мандала – символ балансу, гармонії та єдності. Як архаїчний засіб зцілення та

розвитку вони використовувалися у всіх культурах та цивілізаціях нашої планети.

Уперше до мандал як малюнків у колі звернувся К. Г. Юнг, який спостерігав спонтанне малювання мандал у своїх пацієнтів. Мандала, на думку Юнга, – це терапевтичний, інтегративний засіб, поєднання протилежностей на більш високому рівні, процес психічного розвитку, засіб подолання внутрішніх конфліктів. Створюючи мандалу, ми створюємо персональний символ, що відображає те, чим ми є в цей момент. Мандалу використовують в арт-терапії як потужний інструмент глибинної діагностики та психотерапії інтеграції. Можна сказати, що це експрес-діагностика і водночас експрес-допомога, тому що, як зрозуміло, процес терапії відбувається в арт-терапії одночасно з діагностикою завдяки психотерапевтичному чиннику творчої експресії.

Мандала відкриває доступ до глибинного несвідомого та аналізу символів, які визначають стан клієнта. Допомога забезпечується завдяки швидкій інтеграції особистості поза усвідомленням цього нею. Коло (тобто сама мандала) – це захист, нерозчленованість, неподільність, цілісність, порядок, межі. Малюючи мандалу, людина малює свій внутрішній світ у цей момент, стан, Самість, себе справжню поза соціумом, свою духовну сутність. Велике значення в процесі створення мандал має атмосфера психологічної безпеки, ослаблення свідомого контролю і можливість фокусування на процесі створення мандал та взаємодії з образом, що дає змогу посилити терапевтичну, гармонізуювальну функцію процесу в умовах агресивного медіасередовища інформаційної війни.

Малювання кола може бути чимось на кшталт малювання захисної лінії навколо фізичного та психологічного простору, які ми ідентифікуємо із самими собою. Будь-який зміст психічного життя людини знаходить своє відображення в мандалі, а хаос потрапляє всередину кола. Саме тому мандала допомагає краще сприймати та усвідомлювати свої почуття; вона є загальною схемою, системою координат. Процес створення мандал – це універсальна дія та певний ритуал самоінтеграції.

Як зображувальна техніка, що використовується в арт-терапевтичній роботі, створення мандал – це створення малюнків у колі, які відображають індивідуальні особливості автора: його психічний стан, ставлення до світу і самого себе, а також неусвідомлені потреби та тенденції розвитку. Використання мандал в арт-терапії досліджувала Дж. Келлог (див. [3]).

Пропонуючи створити мандалу під впливом серії зображень патріотичного змісту, ми можемо актуалізувати процес ідентифікації людиною себе як громадянина, патріота, як члена великої соціальної

групи – політичної нації. Разом з тим аналіз малюнків – символів, кольорів – дає змогу виділити основні почуття, викликані медіатекстами патріотичного спрямування, порівняти вплив різних серій фотозображень. “Мандала”, як одна з відомих арт-терапевтичних методик, надає особистості ресурс у період складного процесу політичної ідентифікації. Крім того, ми розглядаємо використання арт-терапії в медіаосвітній площині як інноваційний підхід і психолого-педагогічну умову організації медіаосвіти в Україні.

Апробація методики і попередні результати. Методика “Я патріот” (1) проводилася: під час занять Малої академії наук секції “Медіапсихологія” для старшокласників у листопаді 2014 р.; як частина практики студентів 4 курсу Національного авіаційного університету спеціальності “Психологія”; в рамках майстер-класів “Складні теми сьогодення в роботі медіаклубу”; на науково-практичному семінарі на тему “Медіаосвіта в Україні: інноваційний досвід і перспективи впровадження” за участю студентів і викладачів Педагогічного коледжу Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, 11 грудня 2014 р.); на навчально-практичному семінарі “Арт-терапія дітей та підлітків, що постраждали під час військових подій” для психологів Луганської області (м. Лисичанськ, 16-18 грудня 2014 р.).

Невеликий обсяг публікації не дає нам змоги повністю представити результати апробації, тому обмежимося низкою узагальнених результатів дослідження. Найбільш цікавим видається представлення результатів порівняння щодо сприймання різних серій фотозображень у контексті патріотичних почуттів. У таблиці 1 представлено розподіл відповідей респондентів на запитання “Ця серія зображень викликає у Вас емоції переважно ...?”.

Таблиця 1

“Знак” емоцій, викликаних різними серіями фотозображень (у %)

Ця серія зображень викликає у Вас емоції переважно	1-ша серія: “Символіка України”	2-га серія: “Майдан–АТО”	3-тя серія: “Герої не вмирають!”	4-та серія: “Все буде добре!”
позитивні	52,8	8,3	4,2	51,4
нейтральні	16,7	13,9	8,3	19,4
негативні	22,2	68,1	75,0	5,6

Як бачимо, позитивні емоції викликають перша та остання серії зображень – “Символіка України” та “Все буде добре!” – такі суб’єктивні оцінки у більше ніж половини учасників апробації мето-

дики “Я патріот” (відповідно у 52,8 і 51,4 %). На відміну від цих серій дві інші – “Майдан – АТО” і “Герої не вмирають” – у спостерігача викликають “негативні” почуття (у 68,1 та 75 %, відповідно). Аналізуючи більш детально, які саме почуття збудили різні серії зображень, зазначаємо, що серія “Символіка України” викликає почуття поваги, духовної причетності, гордості і суму водночас. Серії “Майдан – АТО” і “Герої не вмирають”, які асоціювалися нами з депресивними станами, виявилися найбільш емоціогенними. Вони викликають здебільшого почуття суму, співчуття, жагу справедливості, страх/жах, гнів/ненависть і негативне ставлення. Цікаво, що третя серія – “Герої не вмирають!” – навіть більшою мірою емоційно заряджена гнівом. А остання – оптимістична – серія “Все буде добре!” пов’язана з почуттями поваги, духовної причетності, гордості, співчуття і викликає позитивне ставлення. Таким чином ми з’ясували, як, за оцінками респондентів, впливає медіаконтент на їхні патріотичні почуття (табл. 2).

Таблиця 2

Зміни патріотичних почуттів, викликані різними серіями фотозображень (у %)

Після перегляду серії фотозображень Ваші патріотичні почуття	1-ша серія “Символіка України”	2-га серія “Майдан–АТО”	3-тя серія “Герої не вмирають!”	4-та серія “Все буде добре!”
активізувалися/зміцнилися	33,3	25	25,0	26,4
не змінилися	43,1	51,4	41,7	44,4
зменшилися/послабшали	2,8	4,2	9,7	1,4

Як бачимо, найбільшою мірою впливають на патріотичні почуття – активізують їх та зміцнюють – фотозображення української символіки: герб України, державний прапор, фото дорослих і дітей в українському національному вбранні, прикрашені національною символікою будинки, паркани, автівки тощо. Так відповіла третина учасників апробації методики “Я патріот”. Інші серії мають вплив на дещо меншу частину – чверть – учасників.

Висновки. Нині в умовах агресії, спрямованої на Україну, виховання почуття патріотизму в молодого покоління, відданості справі зміцнення державності, активної громадянської позиції визнано проблемою загальнодержавного масштабу. Ефективне виховання патріотичних почуттів молоді може бути реалізоване завдяки інноваційним медіаосвітнім засобам, що передбачають: застосування медіадидактичного матеріалу (фотографій, документальних і художніх фільмів, му-

зичних відеокліпів тощо), особливості організації занять (формат медіаклубу), а також спеціальних прийомів, спрямованих на розвиток таких медіапсихологічних якостей патріотизму суб'єкта, як навички рефлексії власних емоцій/почуттів, вміння критично осмислювати сприйняте, здатність бачити приховані смисли. Використання арт-терапевтичної методики створення “мандали” як методу рефлексії медіавпливу не тільки сприяє актуалізації і можливості оцінювання прихованих, неусвідомлюваних змістів, пов'язаних з патріотичними почуттями, а й запобігає ретравматизації медіаобразами людей, що зазнали попереднього травматичного впливу.

Фрагмент великого комплексу методик, що нині перебувають на етапі доопрацювання, – методику “Я патріот” (1) – було апробовано в різних регіонах України. У результаті апробації з'ясовано, що: 1) проведення заняття “Я патріот” сприймалося досліджуваними позитивно, зацікавлено та емоційно; 2) фотозображення патріотичного змісту сприяли зміцненню патріотичних почуттів у чверті (символіки України – у третини) учасників апробації; 3) разом з тим символіка України та фотозображення волонтерської допомоги, сцен повернення бійців, хвилин затишшя на війні породжують такі почуття, як повага, духовна причетність, гордість, сум, а зображення воєнних дій, поховань, каліцтва та інших трагічних наслідків війни – сум, співчуття, жагу справедливості, страх/жах, гнів/ненависть.

Література

1. Бех І. Д. Національна ідея у становленні громадянина-патріота України [Електронний ресурс] / І. Д. Бех, К. І. Чорна. – Режим доступу: <http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Nacionalna%20ideya.pdf>
2. Віндюк П. А. Критерії патріотичного виховання студентської молоді [Електронний ресурс] / П. А. Віндюк. – Режим доступу: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp15/tezi.vindjuk.pdf
3. Диагностика в арт-терапии. Метод “Мандала” / под ред. А. И. Копытина. – СПб. : Речь, 2002. – 80 с.
4. Дорфман Л. Я. Эмоции в искусстве: теоретические и эмпирические исследования / Л. Я. Дорфман. – М. : Смысл, 1997. – 140 с.
5. Матяшук В. П. Сучасне патріотичне виховання в школах України / В. П. Матяшук. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 384 с.
6. Проект Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua/ua/messages/43455-proekt-kontseptsiyi-natsionalno-patriotichnogo-vihovannya-ditey-ta-molodi>
7. Якобсон П. М. Психология чувств // Хрестоматия по психологии / под ред. А. В. Петровского. – М. : Просвещение, 1977. – С. 481.

References

1. Beh, I. D. and Chorna, K. I. Natsionalna idea u stanovleni gromadianyna-patriota Ukrainy [The national idea in establishing citizen-patriot of Ukraine], <http://www.ipv.org.ua/data/28.01.15/Nacionalna%20ideya.pdf> (ukr).
2. Vindiuk, P. A. Kryterii patriotichnoho vykhovannia studentskoi molodi [Criteria patriotic education of students], http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp15/tezi.vindjuk.pdf (ukr).
3. Kopytin, A. I. (Eds.). (2002). Diagnostika v art-terapii. Metod “Mandala” [Diagnostics in art therapy. The method of “Mandala”]. St. Petersburg: Rech (rus).
4. Dorfman, L. Ja. (1997). *Emotsii v iskusstve: teoreticheskie i empiricheskie issledovaniya* [Emotions in Art: theoretical and empirical research]. Moscow: Smysl (rus).
5. Matiashchuk, V. P. (2014). *Suchasne patriotichne vykhovannia v shkolakh Ukrainy* [Modern patriotic education in schools Ukraine]. Ternopil: Mandrivets (ukr).
6. Proekt Kontseptsii natsionalno-patriotichnoho vykhovannia ditei ta molodi [Draft Concept of national-patriotic education of children and youth], <http://www.mon.gov.ua/ua/messages/43455-proekt-kontseptsivi-natsionalno-patriotichnogo-vihovannya-ditey-ta-molodi> (ukr).
7. Jakobson, P. M. (1977). Psikhologiya chuvstv [Psychology of feelings]. In A.V. Petrovskiy (Eds.), *Krestomatiya po psikhologii*. Moscow: Prosveshchenie (rus).

Вознесенская Е. Л., Череповская Н. И. Медиаобразовательные средства как ресурс развития патриотических чувств личности

Освещены проблемы развития патриотизма молодежи в современной Украине. Патриотизм рассмотрен как объективный и субъективный феномен. Определены приоритет эмоциональной составляющей патриотизма субъекта и сущность воздействия визуального образа на эмоции, чувства человека. Выдвинута идея формирования патриотических чувств путем направленного медиавоздействия на эмоциональную сферу личности с помощью медиаобразовательных средств. Ими являются: медиадидактический материал в виде визуальных медиатекстов патриотического содержания, проведение занятий в формате медиаклуба, комплекс специальных методов и приемов формирования новых качеств патриота. Медиаобразовательный подход в формировании патриотических чувств молодежи определен как инновационный, ресурсный. Инновация, ресурсность заключаются в направленности методики на развитие способностей к рефлексии эмоций-чувств от воспринятого, его критического осмысления, а также творческого переосмысления – основ медиаинформационной культуры молодежи. Описан фрагмент методики “Я патриот”, которая состоит из совместного просмотра фотографий патриотичного содержания и “обработки” эмоций с помощью рисования и их последующей вербализации. Представлены общие результаты апробации методики.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание патриотических чувств, медиаобразование, средства медиаобразования, инновационная методика, визуальные медиатексты, рефлексия эмоций и чувств средствами рисования.

Voznesenska O. L., Cherepovska N. I. Media Educational Tools as a Resource in the Development of Patriotism of a Person

The article highlights the problems of patriotism development in youth of modern Ukraine. Patriotism is considered as objective and subjective phenomenon. The priority of the emotional component of patriotism and the essence of the influence of the visual images on emotions, feelings of a person is specified. The idea of patriotic feelings formation by means of media impacts on the emotional sphere of a person using media education is introduced. They are: media didactic material in the form of visual media texts of patriotic content, organization of training in the format of media club, a set of special techniques and methods of formation of new patriotic qualities. Media education approach in formation of patriotic feelings of young people is identified as being innovative, resource. Innovation, resourcefulness are described through directing the technique to development of capabilities for reflection of emotions-feelings of perceived, critical thinking and creative rethinking – foundations of media informational youth culture. The fragment of the method “I am a patriot”, which consists of co-viewing photos with patriotic content and “processing” of emotions with the help of drawing and subsequent verbalization is described. The overall results of the technique testing are presented.

Key words: patriotism, education of patriotism, media education, media education resources, innovative technique, visual media texts, reflection of emotions and feelings by means of drawing.

© Вознесенська О. Л., Череповська Н. І.

Г. В. Мироненко

**ТИПОЛОГІЯ ТЕМПОРАЛЬНИХ СТИЛІВ ВЗАЄМОДІЇ
ОСОБИСТОСТІ З МЕДІАРЕАЛЬНОСТЮ**

У статті окреслено специфіку дослідження проблеми часу в галузі медіапсихології: проаналізовано часові трансформації медіареальності (нелінійність, фрагментарність, колажність, кліповість, миттєвість темпоральної віртуальності); проблематизовано диференційний підхід до вивчення часової організації взаємодії особистості з мультимедіа. У контексті діяльнісного підходу операционалізовано поняття темпорального стилю. У результаті теоретичного аналізу визначено критерії типологізації стильових особливостей темпоральної взаємодії особистості з медіареальністю: усвідомлену саморегуляцію, часову перспективу, емоційні характеристики переживання часу. На основі поєднання визначених критеріїв запропоновано теоретичний конструкт типології темпоральних стилів, який включає темпорально-автономний, ситуативно-активний, споглядално-пасивний і темпорально-стихийний стилі. Для наочного відображення виділених стилів та кращого їх порівняння застосовано метод інтегрального оцінювання, у

результаті чого побудовано профілі кожної з виділених типологічних груп.

Ключові слова: індивідуальний стиль, темпоральний стиль, медіареальність, мультимедіа, саморегуляція, часова перспектива.

Проблема. Ефекти впливу новітніх інформаційно-комунікаційних технологій визнаються сьогодні одним з найсильніших зовнішніх впливів на суспільство загалом та особистість зокрема. Інформація, перетворюючись на феномен глобального рівня, змінює виміри життєвого часопростору людини, породжуючи особливу, нову віртуальну реальність фрагментарності, нелінійності, колажності, мозаїчності, кліповості, миттєвості, позачасовості.

Часові трансформації медіареальності по-різному сприймаються людьми, зумовлюючи диференціовальний вплив на їхню поведінку. Зокрема, певна частина може реагувати на такі часові зміни підвищенням активності, виникненням нових моделей поведінки, творчим самовираженням, інша – навпаки, байдужістю і пасивністю, або ж супротивом. Це може позначатися на емоційній сфері особистості, наприклад, у вигляді оптимізму, віри, сподівань або ж песимізму, апатії, страху перед змінами і плином часу [1].

Мета статті: дослідити індивідуальну своєрідність медіаповедінки особистості як потенційний ресурс творчого особистісного самовираження у взаємодії з новітніми медіа, ефективний та успішний інструмент медіакомунікації; більш чітко окреслити проблему наукового вивчення стильової темпоральної організації взаємодії особистості з медіареальністю.

Завдання першого етапу нашого дослідження полягало у визначенні критеріїв типологізації стильових особливостей темпоральної взаємодії особистості з мультимедіа та виявленні на теоретичному рівні відповідних темпоральних стилів.

Проблема стилістичних особливостей переживання людиною часу на сьогодні практично не досліджена, хоча і є ціла низка науково обґрунтованих теорій і концепцій щодо індивідуальних відмінностей переживання часу (К. О. Абульханова-Славська, Т. М. Березіна, В. І. Ковальов, Б. Й. Цуканов, П. А. Абрамова, Т. М. Титаренко, Дж. Сулер та ін.).

У межах соціальної психології цікавими видаються запропоновані В. І. Ковальовим і Б. Й. Цукановим концепти типології переживання часу особистістю. Так, В. І. Ковальов, беручи за основу критерії міри активності суб'єкта і способів організації часу його життя, виділяє чотири типи особистостей, які по-різному ставляться до свого часу: стихійно-звичайний, функціонально-дієвий, споглядальний, творчо-

перетворювальний [4]. Б. Й. Цуканов стверджує, що безпосереднє відображення часу є вродженою характеристикою індивіда. Вона зумовлена ходюю його індивідуального годинника і регламентується власною одиницею часу (τ), що є своєрідним кроком, за допомогою якого людина відраховує власний час. Часові відмінності між людьми, на думку дослідника, пов'язані з їхніми "т-типами", адже є "ті, що поспішають", "уповільнені" і "точні" [10].

Як зазначає Дж. Сулер [7], кіберпростір має унікальні темпоральні характеристики, які проявляються за умови тривалого здійснення інтеракцій у взаємному подовженні (розтягуванні) інтерсуб'єктивного часу. Це забезпечує комфортну "зону рефлексії"; відповідно, порівняно із спілкуванням face-to-face співрозмовники мають значно більше часу для обмірковування і складання відповіді, ситуативний час розтягується майже до безконечності. Так, під час "синхронної комунікації", яка передбачає, що користувачі одночасно перебувають за комп'ютером чи в інтернеті, для відповіді співрозмовникові згідно з етикетом відводиться від декількох секунд до хвилини, а то й більше. У випадку з "асинхронною комунікацією", коли від користувачів не вимагається швидкої, термінової інтеракції (наприклад, e-mail), у розпорядженні співрозмовника є години, дні чи навіть тижні. Більшість кіберкористувачів проходять через період адаптації до такого нового часового відчуття. У зв'язку із цим Дж. Сулер робить припущення, що в кожного користувача є свій індивідуальний e-mail-крок. Якщо ж взяти до уваги результати досліджень Б. Й. Цуканова, згідно з якими кожен з нас має власну одиницю часу, яка визначає швидкість нашого внутрішнього годинника, то можна припустити наявність у кіберкористувачів індивідуальної "онлайнної" одиниці часу.

Що ж до поняття стилю, то воно ґрунтовно описане і досліджене в психології. Зокрема, у роботах А. Адлера, Г. Оллпорта, Д. Ройса та ін. визначено найбільш узагальнене розуміння поняття стилю для пояснення своєрідності життєвого шляху особистості. Глибоко досліджено поняття когнітивного стилю (Г. Уіткін, Е. Гарднер, М. О. Холодна, В. М. Дружинін, Д. В. Ушаков та ін.), індивідуальні стилі діяльності та спілкування (Г. М. Андреева, С. О. Климов, В. С. Мерлін, О. В. Лібін, В. І. Моросанова, В. О. Толочек). Однак практично немає досліджень щодо стильових особливостей переживання часу загалом та індивідуальних темпоральних стилів взаємодії особистості з медіареальністю зокрема.

У широкому сенсі під поняттям стилю життя особистості розуміють усталене поєднання індивідуально-своєрідних способів поведінки, що визначають унікальну картину існування особистості. У нашому дослідженні ми послуговуємося визначенням індивідуального

стилю в контексті діяльнісного підходу (С. П. Ільїн, Є. О. Климов, В. С. Мерлін та ін.), а саме: індивідуальний стиль – це усталена індивідуально-своєрідна система способів, до якої вдається особистість для найкращого (ефективного) виконання певної діяльності. Відповідно *темпоральний стиль взаємодії особистості з медіареальністю* ми визначаємо як усталену індивідуально-своєрідну систему способів поведінки, якими послуговується людина для врівноваження та ефективної (конструктивної) адаптації своїх типологічно обумовлених темпоральних особливостей до зовнішніх умов медіареальності.

Індивідуальний стиль може формуватися цілеспрямовано, усвідомлено або стихійно, інтуїтивно, неусвідомлено. Стихійне формування індивідуального стилю не завжди буває успішним, у зв'язку з чим виникає необхідність формування ефективних темпоральних стилів, оптимізації стильових особливостей взаємодії особистості з медіареальністю.

У результаті проведеного теоретичного аналізу ми розробили *пілотний варіант теоретичної типології темпоральних стилів взаємодії особистості з медіареальністю*. В основу типології було покладено такі критерії: усвідомлена саморегуляція, часова перспектива, емоційні характеристики переживання часу.

Критерій усвідомленої саморегуляції. В умовах медіатизації світу завданням сучасної людини є усвідомлення різного роду ефектів впливу інформаційно-комунікаційних технологій і вибудовування відповідної медіаповедінки шляхом адаптації до вимог медіатизованого простору. Адаптація може здійснюватися стереотипним (пасивним) або творчим (активним) шляхом, при цьому зміни (результати) внаслідок пристосування можуть бути прогресивного, конструктивного (створення нової реальності, саморозвиток суб'єкта) або регресивного, деструктивного (руйнування світу, деградація особистості) характеру. Адаптуючись до мінливого світу мультимедіа, людина може віднаходити нові життєві смисли, використовувати медіатехнології як інструмент, засіб для досягнення певних цілей, для створення на основі власної особистісної системи нової/іншої віртуальної реальності, яка гармонійно доповнює існуючу традиційну фізичну реальність. У цьому випадку йдеться про конструктивний спосіб творчої адаптаційної поведінки в медіатизованому просторі – медіаторчість, хоча творче використання мультимедіа може мати і деструктивний характер, прикладом чого є хакерство. У разі пасивної, нетворчої адаптації людина підпорядковує своє життя сучасним мультимедіа, використовує їх здебільшого як заміники реального життя, реального спілкування, як засоби для полегшення свого психоемоційного стану, як способи розважитися, розслабитися, відволіктися, втекти від реальності. Прикла-

дом такого роду адаптації може бути зафіксований дослідниками телевізійної комунікації феномен “пасивного задоволення” телеглядача: вмикаючи телевізор, людина на рівні підсвідомості автоматично налаштовується на отримання задоволення, при цьому зазвичай воліє займати пасивну позицію спостерігача.

У контексті медіакомунікації можна говорити про міру диференціації життєвого простору як про ознаку, що визначає реалістичність взаємодії особистості з мультимедіа. Індикатором міри диференціації життєвого простору (структурування часу) є здатність особистості до побудови цілеспрямованої активності, її усвідомлена саморегуляція, яка одночасно є показником особистісної та соціальної зрілості [6]. Як зазначає Т. М. Титаренко, “управління часом життя є найскладнішою саморегулятивною діяльністю, що передбачає певний рівень особистісної зрілості” [9, с. 167]. Не тільки уявляти собі бажане майбутнє, а й усіма силами прагнути його, враховуючи при цьому значущі умови його досягнення і вибудовуючи конкретні програми дій, таким чином наближаючи його, – це й означає диференціювати життєвий простір, структурувати життєву перспективу, оволодівати часом свого життя.

Виходячи з цього, одним з основних критеріїв стильової організації темпоральної взаємодії особистості з мультимедіа ми вважаємо особливості саморегуляції поведінки людини. Під усвідомленою саморегуляцією розуміють багаторівневий процес ініціації, вибудовування психічної активності й управління нею для досягнення свідомо висунутих і суб’єктивно прийнятих цілей діяльності [6]. Його реалізацію здійснює багаторівнева система регуляторних процесів, основні з яких: планування цілей, моделювання значущих умов їх досягнення, програмування конкретних дій, оцінювання і корекція їхніх результатів.

Критерій часової перспективи. Часова перспектива – це фокус нашої уваги під час прийняття рішення і здійснення певних дій, і в цьому фокусі може бути минуле, теперішнє чи майбутнє. Часова перспектива має суттєвий вплив на різноманітні аспекти нашої поведінки. Хоча на часову перспективу впливають звичайно конкретні зовнішні чинники (стрес, події соціального, економічного, політичного життя тощо), її можна розглядати як відносно стабільну характеристику особистості. Тому можна говорити про те, що кожній людині завжди властива певна домінуюча часова перспектива.

Основою **критерію емоційних характеристик переживання часу** ми вважаємо континуум емоцій, протилежними полюсами якого є страх (перед змінами і плином часу) і радість від отримання нового досвіду, можливостей, перспектив, розвитку подій, завершення певних етапів та змін, що відбуваються. Цей континуум може наповнюватися різного роду емоціями і почуттями: від гніву, тривоги, напруженості,

хвилювання, роздратування, невпевненості, розгубленості, апатії, скептицизму до задоволення, інтересу, захвату, довіри, безпеки, надії, щастя тощо. Умовно полюс страху утворює простір соціально-психологічного песимізму у взаємодії з мультимедіа, а полюс радості – простір соціально-психологічного оптимізму, баланс яких було закладено в основу запропонованої типології темпоральних стилів.

Варто зазначити, що в трагічних умовах сьогодення, коли воєнні конфлікти, бойові дії, інформаційна війна стали нашою реальністю, а ЗМК переповнені інформацією маніпулятивного, травматичного змісту, особливо важливо усвідомлювати емоційний і темпоральний контекст взаємодії особистості з медіа. Свого часу відомі вітчизняні вчені Є. І. Головаха і Н. В. Паніна у своїй роботі “Соціальне безумство: історія, теорія і сучасність” (1994) проаналізували, яким чином у періоди нестабільного функціонування соціокультурної системи посилюються такі соціальні емоції, як страх, тривожність, різного роду фобії, і як формуються взаємозв’язок між рівнем страхів та різними соціальними факторами, зокрема темпоральними аспектами життєдіяльності особистості й соціальної спільноти. Зокрема, дослідники зазначають, що внаслідок психологічної травми виникають фрагментація часових переживань, порушення послідовності подій, фіксація на певному часовому модусі. Як зазначають фахівці, що працюють з посттравматичними стресовими розладами (ПТСР), травматична пам’ять, на відміну від автобіографічної, не має “мітки часу” – переживається як “тут і тепер”; вона фрагментована, не інтегрована в автобіографічну пам’ять. Відповідно важливим аспектом роботи з травмою є відновлення “лінії часу”, побудова і модифікація наративу травми. У цьому контексті важливо зміцнювати, посилювати або ж відновлювати в травмованій людини відчуття сталості світу, а дієвим ресурсом для психологічного відновлення можуть бути при цьому медіаосвіта і медіаторчість.

На основі поєднання визначених критеріїв на теоретичному рівні нами запропоновано такі *темпоральні стилі взаємодії особистості з медіареальністю: темпорально-автономний, ситуативно-активний, споглядально-пасивний, темпорально-стихийний.*

Доцільним, на нашу думку, було побудувати “профілі темпоральних стилів” кожної з виділених типологічних груп, які б наочно відображали характер стилістичних особливостей взаємодії особистості з медіареальністю і давали змогу найкращим чином порівняти їх між собою. Щоб вирішити це завдання, ми звернулися до евристичного методу інтегрального критерію відстані до мети. Цей метод дає можливість за допомогою кругової діаграми взаємопов’язаних показників оцінювати переваги й недоліки варіантів, що порівнюються. Діаграма оцінювання інтегрує у вигляді площі багатокутника незважені абсолю-

тні дані, виражені у своїх одиницях, де в напрямі до центру показники поліпшуються, а до периферії – погіршуються. Оцінювання проводять, порівнюючи площі на діаграмі.

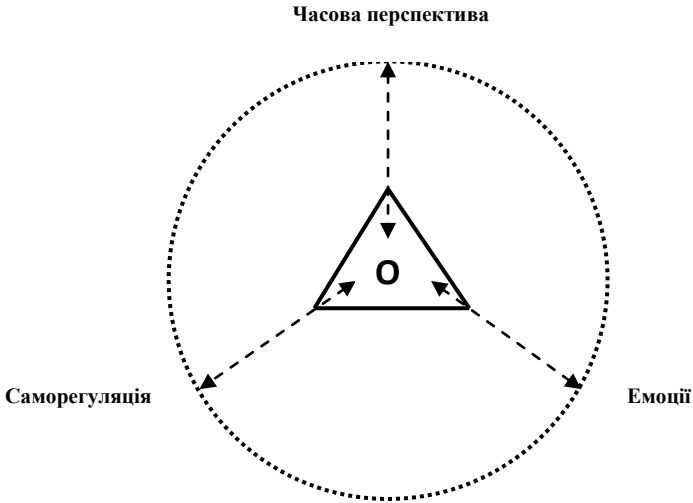
Темпорально-автономний стиль (рис. 1) проявляється в активному використанні власних часових можливостей і ресурсів у взаємодії з медіареальністю, прагненні й здатності до оптимальної організації власного часу використання мультимедіа. Такий стиль базується на розумінні часу як особливої цінності, обмеженого, але надзвичайно потужного ресурсу для досягнення цілей, вирішення життєвих задач. Носії цього стилю мають розвинені навички планування часу власного життя та здатні конструктивно, творчо адаптуватися до зовнішніх впливів; наприклад, вони здатні синхронізувати власний час із часовими характеристиками медіаповідомлень, можуть підлаштовувати зовнішні умови під власні темпоральні потреби (на відміну від неконструктивних, залежних способів взаємодії з мультимедіа, коли, наприклад, розклад дня залежить від програми телепередач).

Носії цього стилю мають оптимально збалансовану часову перспективу, узгоджені модули часу, які складають “лінію часу” і поєднуються з позитивними емоційними переживаннями. Час медіареальності в його нелінійній конфігурації наповнений для них новими можливостями і ресурсами, якими вони впевнено можуть скористатися. Динамізм, цільність, багатоструктурність нелінійного простору сприймаються ними як позитивне явище, що відповідає викликам сучасності. Адаптуючи свою медіаповедінку до цих нових умов, “темпорально-автономні” особи відчують себе сучасними людьми, які “крокують у ногу з часом” і можуть управляти часом власного життя. Сподівання на краще майбутнє при мінімальних проявах негативних емоцій (страху, невпевненості, розгубленості) характеризує оптимістичне самопочуття цієї типологічної групи. Такий стиль характерний для людей з високим рівнем особистісної зрілості, які прагнуть підвищити якість свого життя загалом і якість взаємодії зі світом медіа зокрема.

Отже, можемо сказати, що темпоральний стиль взаємодії представників цієї групи з медіареальністю є автономним – усвідомленим, спонтанним, гнучким, збалансованим.

Ситуативно-активний стиль (рис. 2) темпоральної взаємодії з медіареальністю передбачає прагнення до активного, свідомого управління часом власного життя. При цьому провідною емоційною характеристикою часових переживань представників такого стилю є страх перед динамікою часу, соціальними змінами й обмежені сподівання на краще майбутнє. Відповідно невизначеність часових вимірів медіареальності сприймається носіями цього стилю більшою мірою як загроза, аніж потенційний ресурс. Тому емоційні характеристики пе-

реживання часу в цій типологічній групі пов'язані з песимістичним, певною мірою скептичним ставленням до будь-яких змін (за принципом “нове завжди гірше за старе”).

Рис. 1. Профіль темпорально-автономного стилю

Однак активна життєва позиція і розвинені навички організації часу можуть частково компенсувати негативні наслідки песимізму/скептицизму у взаємодії з медіа. Нормалізований страх, який стимулює захисну активність і не заважає усвідомленому вибору способів її прояву, може сприяти об'єктивному сприйняттю часової перспективи, формуванню адекватних способів адаптації до зовнішніх впливів та конструктивному вирішенню проблеми дефіциту, невизначеності часу, хоча стан страху може бути фактором, який певною мірою заважатиме реалізації конструктивного потенціалу цього стилю. Підвищений рівень тривожності, різного роду фобії можуть призвести до вибору радикальних і не завжди успішних форм поведінки (наприклад, такі люди можуть узагалі відмовитися від використання інтернету, соціальних мереж, перегляду новин, або ж батьки із таким стилем можуть забороняти своїм дітям користуватися інтернетом і тотально контролювати їх).

Представники “ситуативно-активного” стилю орієнтовані переважно на ситуативні прояви теперішнього і позитивне минуле (цінують традиції, сталість “Я” в часі, зосереджені на історії).

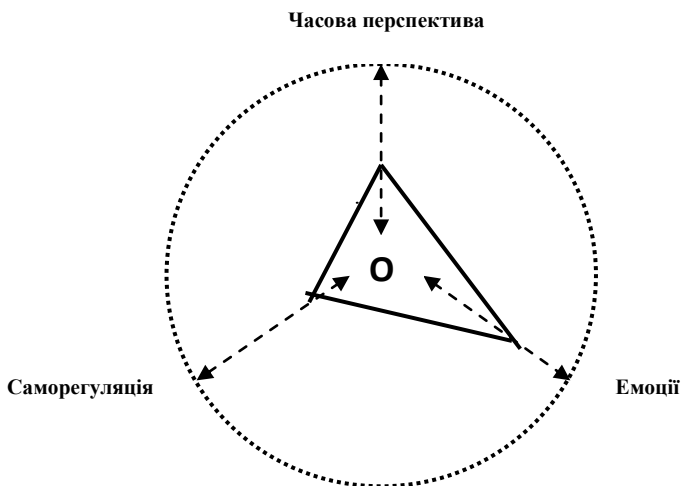
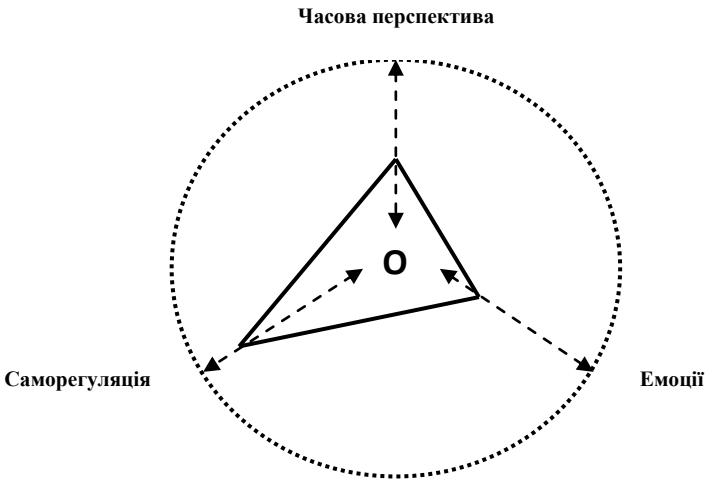

Рис. 2. Профіль ситуативно-активного стилю

Представники *споглядально-пасивного стилю* (рис. 3) більш оптимістично сприймають плин часу, зокрема як такий, що дає позитивні результати, сприяє прогресу або ж принаймні не погіршує їхнього життєвого контексту. Усі негативні наслідки часових змін (невідворотність втрат, неможливість що-небудь змінити в часовому перебігу тощо) сприймаються ними як нормальні явища, які не потребують особистісного втручання. Адже, відповідно до особливого світобачення носіїв “споглядально-пасивного стилю”, час перебуває за межами волі людини, тож варто сприймати його як даність і “плисти за течією часу”, надавши можливість “усьому йти своєю чергою”, і зрештою “все буде добре”.

Носії цього стилю зорієнтовані переважно на теперішнє. Причому ми припускаємо, що їхня часова перспектива може проявлятися у двох модальностях: гедоністичній або фаталістичній. Гедоністично орієнтована на теперішнє людина у взаємодії з медіареальністю шукає задоволення, інтенсивних практик, розваг, нових вражень тощо. Така медіаповедінка може мати негативні наслідки у вигляді різного роду залежностей (наприклад ігрової комп’ютерної залежності, інтернет-залежності). Фаталістична налаштованість на теперішнє пов’язана

також із безпорадністю, безнадійністю і вірою в те, що життям людини керують зовнішні сили. Такі люди пристосовуватимуться до зовнішніх темпоральних умов медіареальності, часто з певними втратами для себе. Вони можуть спокійно відмовитися від досягнення тих цілей, на які бракує часових ресурсів або ж які вони не можуть реалізувати в існуючих умовах (наприклад, відмовлятимуться від живого спілкування на користь віртуального тощо).

Рис. 3. Профіль споглядально-пасивного стилю

У недиференційованості, нелінійності часових характеристик медіареальності носії цього стилю вбачають потенційні альтернативні можливості, які вони позитивно сприймають, але активно не використовують, оскільки в принципі не мають бажання щось активно змінювати для досягнення цілей у майбутньому. Відповідно їхні можливості управління часом взаємодії з медіа обмежені через брак розвинених навичок планування в умовах високої невизначеності, мобільності, рухливості часу.

Отже, представники “пасивно-споглядального” стилю з оптимізмом оцінюють теперішнє і майбутнє, усвідомлюють можливості та ресурси медіареальності, ставлячись до медіа як до результату прогресивного розвитку людства, водночас вони обмежені в можливостях активного формування власної часової перспективи та регулювання часу взаємодії з мультимедіа.

Для *темпорально-стихійного стилю* (рис. 4) характерна відсутність потреби та/або здатності управління часом і посилення цього настановлення в умовах невизначеності його перебігу. Нелінійний час з його прискоренням, інтенсивністю, мозаїчністю формує уявлення про повний хаос і некерованість світом, власним життям, неможливість його планування на будь-який, навіть короткий, термін. Невиробленість розвинених темпоральних навичок посилює песимізм, зумовлює виникнення апатії та невдоволення життям. Пасивне ставлення до теперішнього і майбутнього, негативне емоційне сприйняття цих часових модусів можуть супроводжуватися ностальгією, орієнтацією на минуле, яке відоме, визначене і тому безпечне. Модус минулого може стати єдиною надійною опорою у світі невизначеності та плинності.

Припускаємо, що представники такого стилю можуть взаємодіяти з медіареальністю з ролі “жертви”, демонструючи “вивчену безпорадність” та відмову брати на себе відповідальність за власне життя.

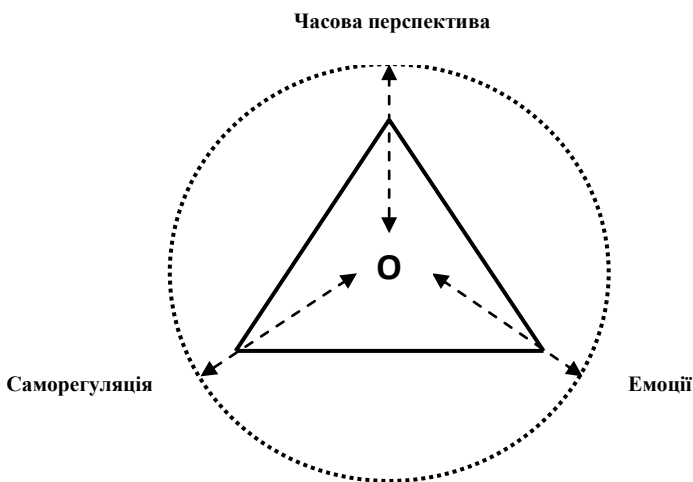

Рис. 4. Профіль темпорально-споглядального стилю

Висновки. Запропонована типологія темпоральних стилів базується на новому розумінні часових вимірів медіареальності, яка набуває ознак нелінійності і зростаючого впливу на всі сторони соціальної реальності. Представлена теоретична модель потребує емпіричної верифікації, яка розпочата нами в поточному році відповідно до другого етапу дослідження.

Залишається відкритим і питання щодо оптимальності виділених стилів. Порівнюючи профілі, можна сказати, що найбільш оптимальним є темпорально-автономний стиль. Середню міру оптимально-оптимальності мають ситуативно-активний і споглядално-пасивний стилі за умови нормалізації емоційних характеристик переживання часу. Імовірно, найменш оптимальним є темпорально-стихійний стиль, оскільки він спричинює зниження соціальної активності і посилення полюса страху. Споглядално-пасивний і темпорально-стихійний стилі мають спільну ознаку – брак розвинених навичок організації часу, зокрема носії цих стилів не вміють організувати свій вільний час та/або ж незадоволені його якістю. Найголовніше ж – у них немає розуміння цінності і можливостей цього часового ресурсу.

Література

1. *Абрамова П. А.* Понятие и типология темпоральных стратегий поведения социальных общностей / П. А. Абрамова // Известия Уральского федерального университета. Серия 1: Проблемы образования, науки и культуры. – 2014. – № 1. – С. 123–139.
2. *Абульханова-Славская К. А.* Время личности. Время жизни / К. А. Абульханова-Славская, Т. Н. Березина. – СПб.: Алетей, 2001. – 304 с.
3. *Бонивелл И.* Ключи к благополучию. Что может позитивная психология / И. Бонивелл. – М.: Время, 2009. – 192 с.
4. *Ковалев В. И.* Особенности личностной организации времени жизни / В. И. Ковалев // Гуманистические проблемы психологической теории. – М.: Мир, 1995. – С. 179–185.
5. *Мироненко Г. В.* Модифікація психологічного часу особистості у просторі новітніх мультимедіа / Г. В. Мироненко // Медіаосвіта в Україні: наукова рефлексія викликів, практик, перспектив : зб. статей методол. семінару – К., 2013. – С. 168–176.
6. *Моросанова В. И.* Саморегуляция и индивидуальность человека / В. И. Моросанова. – М.: Наука, 2010. – 519 с.
7. *Сулер Дж.* Люди превращаются в Электроников. Основные психологические характеристики виртуального пространства [Электронный ресурс] / Дж. Сулер – Режим доступа: <http://www.flogiston.ru>
8. *Титаренко Т. М.* Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.
9. *Титаренко Т. М.* Суспільна детермінація життєвих домагань особистості / Т. М. Титаренко // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології АПН України. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 165–172.
10. *Цуканов Б. И.* Индивидуальные особенности отношения к переживаемому времени / Б. И. Цуканов // Психология личности и время. – Черновцы, 1991. – Ч. 1. – С. 64–66.

11. *Zimbardo P. G.* Just think about it: Time to take our time / P. G. Zimbardo // *Psychology Today*. – 2002. – №35. – P. 62.

References

1. Abramova, P. A. (2014). Ponyatie i tipologiya temporalnykh strategiy povedeniya sotsialnykh obschnostey [The notion and typology of temporal strategies of behaviour of social communions]. *Izvestiya Uralskogo federalnogo universiteta. Seriya 1: Problemy obrazovaniya, nauki i kultury* [News of the Ural Federal University Series 1: The problems of education, science and culture], 1, 123–139 (rus).
2. Abulkhanova-Slavskaya, K. A. and Berezina, T. N. (2001). *Vremya lichnosti. Vremya zhizni* [Personal time. Life time]. St. Petersburg: Aleteya (rus).
3. Bonivell, I. (2009). *Klyuchi k blagopoluchiyu. Chto mozhet pozitivnaya psikhologiya* [The key to wellness. Capabilities of positive psychology]. Moscow: Vremya (rus).
4. Kovalyov, V. I. (1995). Osobennosti lichnostnoy organizatsii vremeni zhizni [Peculiarities of personal organization of life time], *Gumanisticheskie problemy psikhologicheskoy teorii* [Humanistic problems of psychological theory] (pp. 179 – 185). Moscow: Mir (rus).
5. Myronenko, G. V. (2013). Modyfikatsiia psikhologicheskogo chasu osobystosti u prostori novitnikh multymedia [The modification of psychological time of person in new media space]. *Mediaosvita v Ukraini: naukova refleksiiia vyklykiv, praktyk, perspektyv. Zbirnyk statei metodolohichnoho seminaru* [Media education in Ukraine: scientific reflection of challenges, practices, outlooks. Collection of articles of methodological workshop]. Kyiv, pp. 168–176 (ukr).
6. Morosanova, V. I. (2010). *Samoregulyatsiya i individualnost cheloveka* [Self-regulation and individuality of man]. Moscow: Nauka (rus).
7. Suler, J. Lyudi prevrashchayutsya v elektronikov. Osnovnye psikhologicheskie kharakteristiki virtualnogo prostranstva [People turn into electronics. The main psychological characteristics of virtual space], <http://www.flogiston.ru/>
8. Tytarenko, T. M. (2003). *Zhyttievyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti* [Personal life universe: in and out of the commonness scope]. Kyiv: Lybid (ukr).
9. Tytarenko, T. M. (2005). Sypilna determinatsiia zhyttievykh domahan osobystosti [Public determination of vital solicitations of personality]. *Problemy politichnoi psikhologii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy* [Issues of political psychology and its role in becoming of citizen of the Ukrainian state], 4, 165–172 (ukr).
10. Tsukanov, B. I. (1991). Individualnye osobennosti otnosheniya k pe-rezhivaemomu vremeni [Individual peculiarities of attitude to infelt time], *Psikhologiya lichnosti i vremya* [Personal psychology and time] (pp. 64–66). Chernovtsy (rus).
11. *Zimbardo, P. G.* (2002). Just think about it: Time to take our time. *Psychology today*, no. 35, 62.

Миرونенко А. В. Типология темпоральных стилей взаимодействия личности с медиареальностью

В статье обозначена специфика исследования проблемы времени в области медиапсихологии: проанализированы временные трансформации медиареальности (нелинейность, фрагментарность, коллажность, клиповость темпоральной виртуальности); проблематизирован дифференциальный подход к изучению временной организации взаимодействия личности с мультимедиа. В контексте деятельностного подхода операционализировано понятие темпорального стиля. В результате теоретического анализа определены критерии типологизации стилевых особенностей темпорального взаимодействия личности с медиареальностью: осознанная саморегуляция, временная перспектива, эмоциональные характеристики переживания времени. В результате сочетания обозначенных критериев предложен теоретический конструкт типологии темпоральных стилей, который включает темпорально-автономный, ситуативно-активный, наблюдательно-пассивный и темпорально-стихийный стили. С целью наочного отображения выделенных стилей и наилучшего их сравнения использован метод интегрального оценивания, в результате чего построены профили каждой из выделенных типологических групп.

Ключевые слова: индивидуальный стиль, темпоральный стиль, медиареальность, мультимедиа, саморегуляция, временная перспектива.

Myronenko G. V. The Typology of Temporal Styles of Interaction Between a Person and Mediareality

The peculiarities of investigation of time problem in mediapsychological field are circumscribed in the article: temporal transformations in mediareality are analyzed (nonlinearity, fragmentariness, collageness, clipness, immediacy of temporal virtuality), differential approach to the study of time management of person's interaction with multimedia is problematized. In the context of activity approach the notion of temporal style is operationalized. As the result of theoretical analysis classification criteria of stylistic peculiarities of temporal person's intyeration with mediareality are defined: intended self-regulation, temporal outlook and emotional characteristics of time experience. On the basis of combination of the defined criteria theoretical construct of temporal styles is proposed. It includes temporal-autonomous, contextual-active, observant-passive and temporal-elemental styles. For the purpose of visual display of defined styles and better comparison of them the integral evaluation method is used. As the result profiles of each defined typological group are constructed.

Key words: individual style, temporal style, mediareality, multimedia, self-regulation, temporal outlook.

© Миرونенко Г. В.

Н. С. Шишко

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ В УЯВЛЕННЯХ СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Представлено огляд результатів фокус-групового дослідження, проведеного серед старшокласників – хлопців та дівчат віком 15-16 років. Наводиться загальна характеристика особливостей розуміння старшокласниками категорії “щастя” та їхньої орієнтації у феліцитарній проблематиці. Аналізується специфіка розуміння десятикласниками структурних компонентів запропонованої К. Ріфф моделі психологічного благополуччя, що складається з таких компонентів: позитивні стосунки з іншими, автономія, життєві цілі, самоприйняття, особистісне зростання, управління середовищем. Обґрунтовується можливість застосування цієї моделі до осіб юнацького віку. Розглядаються певні індивідуальні, гендерні, вікові особливості розуміння старшокласниками категорій моделі психологічного благополуччя, виявлені в процесі дослідження. Встановлено, що в уявленнях дівчат та хлопців відображаються тісні зв’язки між окремими компонентами вищезазначеної моделі, виявляється досить глибоке та різнобічне їх розуміння. Звертається увага на те, що багато хто з учасників дискусій висловив власну згоду з евдемоністичним розумінням категорії психологічного благополуччя.

Ключові слова: старшокласники, рання юність, фокус-група, щастя, модель психологічного благополуччя К. Ріфф.

Проблема. Період навчання у старшій школі припадає на такий віковий етап розвитку людини, як рання юність. Провідними завданнями цього етапу розвитку людини є розширення розуміння власної ідентичності, формування почуття дорослості, становлення відповідальності за власні дії, професійне самовизначення, поглиблення орієнтації у відносинах і нормах соціальної дійсності [1].

Успішність проходження етапу ранньої юності як періоду розвитку тісно пов’язана з психологічним благополуччям особистості. Термін “психологічне благополуччя” науковці тлумачать по-різному. Наше розуміння цього конструкта спирається на визначення, запропоноване Т. Д. Шевеленковою і П. П. Фесенком, які розглядають психологічне благополуччя як “інтегративний показник міри спрямованості людини на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування та міри реалізації цієї потреби, що суб’єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою та власним життям” [4]. Огляд зарубіжних та вітчизняних досліджень (Е. Дінер, Р. Еммонс, Н. Бредберн та ін.) показав, що в основі багатьох моделей психологіч-

ного благополуччя лежить суб'єктивна оцінка людиною себе і свого життя, або процес самоактуалізації та особистісного зростання.

Ефективну синтетичну модель психологічного благополуччя запропонувала К. Ріфф. На основі аналізу праць А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, К. Г. Юнга, Е. Еріксона, Ш. Бюллер та М. Яходи дослідниця розробила власну шестикомпонентну модель позитивного функціонування особистості, що складається з таких параметрів, як самоприйняття, позитивні відносини з оточенням, автономія, управління навколишнім середовищем, цілі в житті, особистісне зростання. Модель К. Ріфф, що є однією з найбільш обґрунтованих евдемоністичних моделей психологічного благополуччя, створювалася з огляду на особливості дорослої аудиторії. Стан психологічного благополуччя К. Ріфф пов'язує з досягненням людиною високого рівня самоусвідомлення, особистісної відповідальності, спрямованості на досягнення самоактуалізації. Виявлення особливостей розуміння компонентів вищезазначеної моделі сучасними старшокласниками (особами, що перебувають на етапі ранньої юності) має прикладне значення і дає змогу розширити уявлення про можливості застосування моделі К. Ріфф до цієї вікової групи.

З'ясування особливостей розуміння старшокласниками категорії “щастя”, специфіки сприймання ними складових психологічного благополуччя має не тільки теоретичне (зокрема розширення знань у галузі феліцитарної проблематики), а й практичне значення. Такого роду дослідження допомагає глибше зрозуміти їхні бажання та прагнення, вектори розвитку, які вважають пріоритетними сучасні молоді люди, що дає цінний матеріал для психологів, педагогів та спеціалістів суміжних галузей. У більш широкій перспективі розуміння прагнень і пріоритетів молодого покоління дає змогу передбачити та спрогнозувати тенденції суспільного розвитку в майбутньому.

Мета статті: на основі матеріалів проведеного фокус-групового дослідження з'ясувати особливості розуміння категорії “щастя” та його складових сучасними старшокласниками, обґрунтувати можливість застосування моделі психологічного благополуччя К. Ріфф до осіб раннього юнацького віку.

У травні – червні 2014 р. нами було проведено три фокус-групових дослідження серед учнів 10-х класів київських шкіл і одне – серед відпочивальників старшого загону віком 15-16 років оздоровчого табору “Артек”. Потенціал фокус-груп як якісного методу дослідження дає, на наше переконання, змогу побачити проблему очима респондентів, охопити різноманітність їхніх думок, зафіксувати їхнє власне розуміння тих чи тих явищ.

Для того щоб максимально неупереджено оцінити думки учасників фокус-груп щодо критеріїв психологічного благополуччя, ми вважали за необхідне з'ясувати загальну орієнтацію респондентів у феліцитарній проблематиці. Запитання для обговорення було сформульовано таким чином: “Що таке щастя, на вашу думку?”

Спробуємо визначити загальну спрямованість отриманих відповідей.

Під час обговорення в різних аудиторіях неодноразово висловлювалася думка про необхідність феноменологічного розуміння категорії щастя: *Щастя складається з багатьох різних факторів... Як на мене, щастя кожна людина переживає по-своєму і для кожної людини це є щось інше (дівчина, 16 р.).*

Щастя було означено за допомогою термінів переживань та станів, що відрізняються один від одного як емоційним забарвленням, так і інтенсивністю та довготривалістю. Щастя визначалося і як сильне емоційне короткотривале піднесення, і як стан активності, зацікавленості, пізнання, і як відчуття рівноваги та гармонії.

Серед жіночої половини аудиторії неодноразово висловлювалася думка, що щастя можна прирівнювати до близьких стосунків: *Щасття – це коли тебе оточують люблячі люди, коли ти потрібен комусь, коли в тебе є людина, яку ти любиш і ти є в неї (дівчина, 15 років).*

Категорія “мрія”, причому з різним змістовим наповненням, неодноразово фігурувала у відповідях дівчат та хлопців щодо характеристики щастя: як спосіб відірватися від буденності і рутини; як бажання, здійснення якого приносить щастя і не обов'язково передбачає активність самої особистості; як мета, життєве прагнення. Відомо, що в юнацькому віці активно формується загальний життєвий план; науковці трактують його як широке поняття, що охоплює всю сферу особистісного самовизначення (рід занять, стиль життя, рівень домагань та ін.) [3]. Але життєві плани старшокласників звичайно ще досить невизначені, розпливчасті і часто-густо зливаються з поняттям “мрія”. Як бачимо, для деяких учасників обговорення поняття “мрія” вже ототожнюється з поняттям життєвої мети, що передбачає і певні дії щодо її реалізації, тоді як для інших “мрії” виконують здебільшого роль захисного механізму.

Серед наведених старшокласниками визначень щастя зазначалися як варіанти більш матеріалістичні (грошова забезпеченість, спроможність придбати бажану річ, смачна їжа), так і категорії нематеріальні, пов'язані з духовним життям людини (вміння радіти простим повсякденним речам, спокійна совість, відчуття належності до спільноти, щастя від розвитку на шляху до мети, щастя від того, що хтось щасливий).

Тож, як бачимо, діапазон уявлень учасників дослідження про щастя досить широкий. Серед визначень, які були сформульовані дівчатами та хлопцями, частину можемо віднести до категорії гедоністичних поглядів (прагнення до отримання задоволення та уникнення страждань), частину – до евдемоністичних (погляди, що визначають щастя більш широко, у поєднанні з категоріями життєвого сенсу, прагненнями до самоактуалізації).

Контент-аналіз висловлювань старшокласників у фокус-групових інтерв'ю був структурований щодо шести компонентів психологічного благополуччя, виокремлених К. Ріфф. Усі вони розглянуті нами нижче як чинники психологічного благополуччя в уявленнях сучасних підлітків.

1. Чинник позитивних стосунків з іншими. Параметр “Позитивні стосунки з іншими” моделі К. Ріфф передбачає вміння підтримувати близькі стосунки з іншими людьми на основі довіри, підтримки та взаєморозуміння. Питання для дискусії були сформульовані таким чином: Чи є важливими близькі стосунки для підтримання відчуття щастя? Чим характеризуються такі стосунки, які можна назвати близькими?

Важливість підтримання позитивних стосунків з іншими не викликала в учасників дослідження заперечень, хоча за емоційністю відповіді респондентів лежали в досить широкому діапазоні – від спокійного і раціонального підтвердження факту важливості для людини наявності зацікавленості з боку оточення до повного заперечення щастя як такого без наявності близьких стосунків: *Людина справді істота соціальна. Знати, що є люди, які цікавляться твоїм життям, – це важливо (дівчина, 16 років); Бути комусь потрібним, бути з кимось у хороших, близьких відносинах – це дуже важливо. Я ось по собі знаю, що ніколи б не була щасливою, якби була самотньою (дівчина, 15 років).*

У відповідях дівчат та хлопців дається досить розгорнутий перелік характеристик близьких стосунків. Серед основних були зазначені такі: емоційний контакт (одні учасники дискусії висловлювалися щодо “підзарядки” позитивними емоціями в результаті близького спілкування, інші робили акцент на важливості розділяти з друзями і негативні переживання), довіра і відвертість; спорідненість; надання та отримання підтримки. Також зазначалися важливість існування спільних інтересів і наявність досвіду спільного подолання життєвих негараздів.

Жваву дискусію під час проведення однієї з груп викликала така думка учасниці зустрічі: *Блиькість – це коли хтось готовий стати на*

твій захист, незалежно від того, правий ти чи ні; незважаючи на зовнішність, не дивлячись на одяг, а саме за твої якості. Знати, що справді є людина, яка готова за тебе все віддати, це справді важливо, це стимулює взагалі жити. Жити заради когось – це ж чудово! (дівчина, 16 р.). Із жертвовністю в стосунках багато хто з учасників групи не погодився. Характеристика коментарів мала різну аргументацію: від поміркованої оцінки можливих ризиків повної самовіддачі у вигляді перенасичення цими стосунками до руйнівних наслідків у вигляді можливості маніпулювання, болю від зради тощо.

Отже, старшокласники мають досить розвинені уявлення про вплив близьких стосунків на психологічне благополуччя. Ступінь висловлюваної готовності до таких відносин і розуміння того, чи взагалі можлива близькість без маніпулювання, в учасників обговорення, зрозуміло, істотно різняться, але цей аспект, на нашу думку, пов'язаний не з віковими особливостями, а радше з особистісними характеристиками: особливостями характеру і виховання, власним життєвим досвідом тощо.

2. Чинник автономії. Параметр “Автономія” передбачає вияв таких особистісних характеристик, як незалежність, здатність протистояти соціальному тиску в думках і вчинках, оцінювати себе на основі власних стандартів. Питання для обговорення були сформульовані так: Чи є незалежність, здатність відстоювати власну позицію неодмінними умовами щастя?

Сама можливість особистісної автономії дістала полярні оцінки респондентів: від вираження палкого бажання повної свободи до категоричного судження щодо тотального конформізму серед людей: *Незалежність є одне з найбільших “щастя”. Тобто коли ти робиш, що хочеш. Тебе ніхто не чіпає. Ти ідеш, наприклад, за своєю мрією, і ніхто тебе не зупиняє. Тебе не обмежують обставини, тебе не обмежують люди, тебе не обмежують зв'язки – нічого тебе не обмежує (хлопець, 16 р.); Люди дуже часто залежать від думки інших. Це як баран і стадо. Стадо йде в одному напрямку, і баран йде за ним теж (хлопець, 16 р.).* Були озвучені і більш помірковані думки щодо складності утримання позиції між прагненнями індивідуальності і єднання з іншими: *Я вважаю, що людина в суспільстві не може бути повністю незалежною, тобто людина наче так і тягнеться до суспільства, і водночас хоче зберегти індивідуалізм (хлопець, 16 р.).*

Неодноразово лунала думка щодо важливості підтримання балансу між позитивними відносинами з оточенням і власною життєвою позицією, причому з акцентом саме на самостійності і відповідальності за власне рішення: *От не треба бігати кожен раз за порадами і ро-*

бити потім так, як вони [батьки] чи друзі скажуть. Просто треба думати, як ти хочеш зробити, робити так, як хочеш, але і думку інших усе ж враховувати (хлопець, 16р.); Треба бути самодостатньою людиною, але й з іншими теж треба вміти спілкуватися знаходити (дівчина, 16р.).

Тож маємо відмітити досить високий рівень усвідомлення окремими учасниками обговорення відповідальності за власний життєвий вибір, сформованість бажання самостійно приймати життєві рішення, не відкидаючи категорично при цьому думку інших.

3. Чинник життєвих цілей. Параметр “Життєві цілі” передбачає відчуття усвідомленості життя, наявність життєвих цілей і переконань, які надають життю сенс. Згідно з положеннями вікової психології спрямованість у майбутнє, побудова життєвих планів та перспектив вважається “афективним” центром життя в юнацькому віці [3, с. 265]. Під час обговорення ми мали змогу на практиці перевірити це теоретичне узагальнення. Запитання “Для чого потрібно ставити перед собою цілі? Чи є, на вашу думку, визначення і досягнення цілей важливим чинником переживання щастя?” викликало інтерес і жваву дискусію.

Беручи загалом, дівчата і хлопці вкладають приблизно однаковий зміст у поняття “життєві цілі”. Наші респонденти зазначали, що життєві цілі є стимулом для розвитку та самовдосконалення; вони надають життю сенс. Під час обговорення частина учнів зробила акцент на тому, що для них справжнім щастям є отримання результату від досягнення життєвої мети. Інші ж вбачають задоволення вже в самому процесі реалізації цілей. На їхню думку, сам шлях до мети може давати наснагу, супроводжуватись емоційним піднесенням: *Для мене особисто сам кайф – це досягнення мети, коли всі твої зусилля були докладені для цього не даремно. Знати, що ти досяг усього, чого прагнув, – це і є щастя (дівчина, 16р.); Щастя від досягнення триває дуже недовго, це швидкоплинне відчуття (...) Цінним є психологічне піднесення від того, що ти продовжуєш робити те, що тобі подобається. Саме від цього отримуєш кайф (дівчина, 16р.).*

Отож у відповідях старшокласників яскраво виявляється орієнтація двох типів: на процес і на результат. У більш широкому контексті такі відповіді співвідносяться з двома підходами до визначення щастя: гедоністичним (як досягнення задоволення, певних благ) та евдемоністичним (як шлях розвитку та особистісного зростання).

Під час обговорення в різних групах були також отримані схожі зауваження щодо неоднорідності життєвих цілей: виокремлювались уявлення про певний “глобальний план” та “мікроцілі”: *Є цілі малень-*

кі, повсякденні, є цілі глобальні, до яких треба все життя йти, наприклад самовдосконалення. Є ряд цілей, котрі ведуть тебе, твій “глобальний план” (дівчина, 16 р.); Навіть якщо ти поставив перед собою якусь неземну мету, її можна розбити на багато маленьких цілей, які ти зможеш досягти (дівчина, 16 р.).

Вважається, що в юнацькому віці відбувається принципово важлива зміна в системі міркувань людини про своє майбутнє, коли предметом обмірковування стають не тільки результати, а й засоби та шляхи досягнення цілей [3, с. 284]. Визначення цільових пріоритетів, система виокремлення “мікроцілей” на шляху до глобальної мети, які фігурували у відповідях учасників опитування, є, на нашу думку, вином таких змін.

Як бачимо, уміння ставити життєві цілі визначається сучасними старшокласниками як важливий елемент благополуччя. Комуś життєві цілі видаються передумовою щастя (у разі їх досягнення), для інших сама наявність цілей і процес їх досягнення є неодмінною складовою відчуття щастя.

4. Чинник самоприйняття. Параметр “Самосприйняття” передбачає позитивну оцінку свого минулого, визнання і прийняття не тільки власних сильних якостей, а й своїх недоліків.

У старшокласників обговорення цього параметра викликало полярні думки. Було озвучено позицію щодо повного прийняття себе з усіма недоліками: *Сприймай себе таким, як є. Ну не зможеш бути щасливим, якщо пригнічуватимеш себе думками про те, що ти поганий (хлопець, 16 р.).*

Деякі учасники дискусії заперечували навіть можливість самоприйняття. Вони розглядають позитивне самоставлення як потурання власним недолікам; самоприйняття в їхній картині світу протиставляється особистісному розвитку: *А що, можна бути задоволеним собою? Я не можу так. Завжди потрібно до чогось більшого йти, постійно працювати над собою. Людина не може себе віднайти, людина може себе лише створити, як на мене (дівчина, 16 р.).*

Були озвучені і більш помірковані позиції, коли зазначалася важливість гармонійного поєднання прийняття себе й особистісного зростання. Лунали думки щодо визнання власної унікальності, прийняття себе за наявності бажання вдосконалюватись: *Якою б людина не була, вона така одна, вона – унікальна. Кожна людина – це сукупність різних якостей, різних даних. Так, у кожного є недоліки, але важливо вміти любити себе, тому що поки ти себе не полюбиш сам, тебе не полюблять інші (дівчина, 16 р.).*

На думку фахівців, у процесі дорослішання в юнаків та дівчат складається більш реалістична оцінка власної особистості порівняно з попередніми етапами розвитку. Позитивна Я-концепція, відчуття самоповаги та самоприйняття позитивно впливають на визначення життєвих цілей і їх досягнення [3].

Відповіді наших респондентів свідчать про те, що юнаки та дівчата у старшому шкільному віці уже добре усвідомлюють важливість гармонійного поєднання позитивного ставлення до себе та особистісного зростання. Категоричні судження щодо прийняття власної особистості в деяких учасників дискусії є, можливо, виявом як індивідуальних, так і вікових особливостей – формою сприймання світу за формулою “все або нічого”.

5. Чинник особистісного зростання. Параметр “Особистісне зростання” корелює з відчуттям безперервного саморозвитку, усвідомленою реалізацією власного потенціалу. Щоб визначити актуальність цього аспекту психологічного благополуччя, учасникам було запропоновано відповісти на такі запитання: Чи потрібно змінюватись, самовдосконалюватись? Для чого? Чи справді для переживання щастя потрібне відчуття особистісного зростання?

Думка про те, що особистісні зміни є необхідними, не викликала заперечень в учасників дискусії. Однак на запитання “Для чого потрібно змінюватись?” хлопці та дівчата відповідали по-різному. Дехто зазначав, що це потрібно для успішної адаптації до середовища, щоб протистояти буденності й одноманітності, щоб отримати визнання і повагу інших. Але були й інші відповіді: деякі учні розглядають особистісне зростання як процес і результат досягнення цілей; особистісні зміни, на їхню думку, потрібні для переходу на якісно новий рівень життя: *У нашому житті стільки можливостей! Нові вміння можуть знадобитися в житті для досягнення твоїх цілей, і це приносить щастя – усвідомлення того, що досягаєш нових висот (дівчина, 16 р.); Змінюватися необхідно, бо просто життя по-іншому сприймати починаєш: зростають твої можливості, розширюється коло спілкування, загострюються відчуття. А коли життя цікаве, наповнене, то справді відчуваєш щастя (дівчина, 16 р.).*

Оцінюючи розмаїтість мотивів до особистісного зростання, можемо знову провести паралелі з різними науковими концепціями розуміння щастя. Згідно з уявленнями представників суб’єктивістського (гедоністичного) підходу неодмінною умовою благополуччя людини є успішна соціальна адаптація – пристосування до конкретних життєвих умов та запитів соціального оточення. Представники об’єктивістського (евдемоністичного) напрямку наголошують на необхідності творчого

синтезу прагнень власного аутентичного Я і соціальних запитів; саме цей шлях, на їхню думку, веде до психологічного благополуччя [5]. Беручи до уваги отримані дані, можемо зробити висновок, що у відповідях старшокласників знаходять відображення обидві тенденції щодо розуміння щастя.

6. Чинник управління середовищем. Параметр “Управління середовищем” розкривається в таких характеристиках, як відчуття впевненості і компетентності у своїй повсякденній поведінці, здатність ефективно користатися з різних життєвих обставин. Запитання для обговорення було сформульовано так: Чи є вміння керувати власним життям важливою умовою для щастя?

Загалом учні погодилися з цією думкою, хоч і зазначали, що не всі життєві обставини об’єктивно піддаються контролю; було також висловлено тезу щодо тісного зв’язку “управління” з готовністю брати на себе відповідальність за власні рішення, за своє життя: *Так, відчуття власних можливостей окрилює. Коли розумієш, що сам обираєш, то впевненість з’являється і відповідальність за те, що робиш (хлопець, 16 р.); Не завжди все проконтролювати можеш, щось залежить від тебе, щось ні. Але робити все від тебе залежне завжди треба (дівчина, 16 р.).*

Висновки. Уявлення сучасних старшокласників характеризуються широкою варіативністю як щодо розуміння вияву стану щастя (від сильного короткотривалого емоційного піднесення до стану гармонії та спокою), так і щодо його природи (від суб’єктивного “щастя у кожного своє” до об’єктивного “є певний ідеал, до якого треба прагнути” сприйняття) та сутності (від гедоністичних тлумачень, що базуються на бажанні отримувати задоволення, до евдемоністичних поглядів, що визначають щастя більш широко, – у поєднанні з категоріями життєвого сенсу, прагненням до самоактуалізації).

У відповідях підлітків знайшли своє відображення вікові особливості їхнього розвитку, такі як націленість на майбутнє, побудова життєвих планів та перспектив; становлення ціннісних орієнтацій та власного світогляду; поглиблення уявлень щодо відносин та норм соціальної дійсності. Виявилися певні гендерні особливості розуміння ними складових щастя (так, налагодження та підтримання близьких стосунків значно частіше фігурувало у відповідях про сутність щастя, що лунали від дівчат).

Добре простежується нерівномірність індивідуального розвитку учнів. Це виявлялося як на рівні формулювання власних думок (деякі учні говорили уривчастими фразами, погано орієнтувалися у змісті запитань, тоді як інші дуже докладно та комплексно викладали власне

розуміння тих чи інших фактів), так і на рівні позицій (інфантильне світосприйняття одних учнів контрастує з відповідальною позицією інших).

Проте, незважаючи на різне розуміння характеристик щастя, у процесі обговорення компонентів психологічного благополуччя, запропонованих у моделі К. Ріфф, старшокласники загалом продемонстрували досить глибоке та різнобічне їх розуміння, виявили тісні зв'язки між окремими компонентами вищезазначеної моделі, багато хто з них висловив власну згоду з евдемоністичним розумінням психологічного благополуччя.

Отже, модель психологічного благополуччя К. Ріфф цілком придатна для вивчення психологічного благополуччя осіб юнацького віку. Перспективою подальшого дослідження є створення методики дослідження цього соціально-психологічного феномена для осіб раннього юнацького віку.

Література

1. *Обухова Л. А.* Детская психология: теории, практики, проблемы / Л. А. Обухова. – Изд. 3-е, стереотип. – М. : Тривола, 1998. – 352 с.
2. *Созонтов А. Е.* Гедонистический и эвдемонистический подходы к проблеме психологического благополучия / А. Е. Созонтов // Вопросы психологии. – 2006. – № 4. – С. 105–114.
3. *Шаповаленко И. В.* Возрастная психология / И. В. Шаповаленко. – М. : Гардарики, 2005. – 349 с.
4. *Шевеленкова Т. Д.* Психологическое благополучие личности (обзор основных концепций и методик исследования) / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Психологическая диагностика. – 2005. – № 3. – С. 95–122.

References

1. Obukhova, L. A. (1998). *Detskaya psikhologiya: teorii, praktiki, problemy* [Child psychology: theory, practice, problems] – Moscow: Trivola Publ. (rus).
2. Sozontov, A. E. (2006). Gедonisticheskiy i evdemonisticheskiy podkhody k probleme psikhologicheskogo blagopoluchiya [Hedonistic and eudaimonic approaches to psychological well-being]. *Voprosy psikhologii* [Questions of psychology], 4, 105–114 (rus).
3. Shapovalenko, I. V. (2005). *Vozrastnaya psikhologiya* [Age Psychology]. Moscow: Gardariki Publ. (rus).
4. Shevelenkova, T. D. and Fesenko, P. P. (2005). Psikhologicheskoe blagopoluchie lichnosti (obzor osnovnykh kontseptsiy i metodik issledovaniya) [Psychological well-being (overview of basic concepts and techniques of research)]. *Psikhologicheskaya diagnostika* [Psychological diagnostics], 3, 95–122 (rus).

Шишко Н. С. Психологическое благополучие в представлениях современных старшеклассников

Представлен обзор результатов фокус-группового исследования, проведенного среди старшеклассников – юношей и девушек 15-16 лет. Дается общая характеристика особенностей понимания старшеклассниками категории “счастье” и их ориентации в фелицитарной проблематике. Анализируется специфика понимания десятиклассниками структурных компонентов предложенной К. Рифф модели психологического благополучия, состоящей из таких компонентов: позитивные отношения с другими, автономия, цели в жизни, самовосприятие, личностный рост, управление средой. Обосновывается возможность применения этой модели по отношению к лицам юношеского возраста. Рассматриваются определенные индивидуальные, гендерные, возрастные особенности понимания старшеклассниками категорий модели психологического благополучия, выявленные в процессе исследования. Установлено, что в представлениях девушек и юношей отражаются тесные связи между отдельными компонентами вышеупомянутой модели, проявляется достаточно глубокое и разностороннее их понимание. Обращается внимание на то, что многие из участников дискуссий выразили собственное согласие с эвдемонистическим пониманием категории психологического благополучия.

Ключевые слова: старшеклассники, ранняя юность, фокус-группа, счастье, модель психологического благополучия К. Рифф.

Shyshko N. S. Psychological Well-Being in Opinions of Modern High School Students

The article provides an overview of the results of the focus group study conducted among high school students, boys and girls aged 15-16 years. A general description on the specifics of understanding the category of “happiness” by high school students is provided. Specifications of understanding components of K. Riff’s model of psychological well-being, that encompasses 6 distinct dimensions of well-being (“positive relations with others”, “autonomy”, “purpose in life”, “self-acceptance”, “personal growth”, “environmental mastery”) by tenth grade students are analyzed and the applicability of this model for people of this age is substantiated. During the study certain individual, gender and age characteristics of understanding psychological well-being by high school students were discovered. Generalized findings are as follows: girls and boys see a strong correlation between particular components of K. Riff’s model, understand them deeply and comprehensively. Many discussants expressed their agreement with eudaimonistic understanding of psychological well-being.

Key words: high school students, juvenility, happiness, focus group study, K. Riff’s model of psychological well-being.

© Шишко Н. С.

ІНДИВІДУАЛЬНІ СТИЛІ МЕДІАКОМУНІКАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена вивченню індивідуально-своєрідних особливостей взаємодії особистості з медіасередовищем – індивідуальних стилів медіакомунікації. Визначено, що медіакомунікація здійснюється за допомогою віртуальних образів – медійних моделей об'єктів дійсності, які можуть адекватно відображати ці об'єкти або ж надавати викривлений їх образ. Завдяки специфічним властивостям медіасередовища користувач може створювати будь-які віртуальні образи відповідно до власних бажань та потреб. Встановлено, що сутність індивідуальних стилів медіакомунікації полягає в тому, наскільки створені користувачем віртуальні образи відповідають навколишній дійсності. Проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливають на становлення індивідуальних стилів медіакомунікації. У результаті дослідження, проведеного в середовищі підлітків – користувачів віртуальних соціальних мереж, виокремлено чотири основних стилі медіакомунікації: синхронний, комплементарний, компенсаторний і змішаний. Описано характеристики кожного із цих стилів.

Ключові слова: медіасередовище, медіакомунікація, віртуальний образ, індивідуальний стиль медіакомунікації.

Проблема. В умовах становлення інформаційного суспільства практично всі соціальні процеси слід розглядати з урахуванням впливу медіатехнологій. Це стосується передусім сфери комунікації, оскільки нові медіа надають практично необмежені можливості для обміну інформацією. Особливої популярності медіакомунікація набула серед користувачів підліткового віку, оскільки комунікація, спілкування, розширення соціальних зв'язків стають провідною діяльністю цього періоду.

У процесі активної взаємодії з медіасередовищем в особистості поступово виробляються індивідуально-своєрідні особливості медіакомунікації. Важливо описати ці особливості як відносно стійкі цілісні конструкти, спрямувавши увагу саме на стильові вияви особистості. У контексті вивчення закономірностей взаємодії особистості з медіасередовищем особливої ваги набуває визначення індивідуальних стилів медіакомунікації.

Хоча стильовий підхід до вивчення взаємодії особистості з медіасередовищем був запропонований ще Г. М. Маклюеном і пов'язувався з основними періодами історико-культурного розвитку медіазасобів, він досліджував медійно опосередковану сукупність способів сприймання дійсності особистістю. Відповідно до цього тлума-

чення стиль розглядався як спосіб сприймання, пізнання медіасередовища. Що ж стосується питання стильових виявів особистості як суб'єкта медіакомунікації – індивідуальних стилів медіакомунікації, особливостей їх становлення, то воно залишається досі недостатньо вивченим.

Мета статті: спираючись на теоретичний аналіз досліджень індивідуальних стилів діяльності та індивідуальних особливостей взаємодії особистості з медіасередовищем, виявити основні стилі медіакомунікації, характерні для користувачів підліткового віку.

Під медіакомунікацією розуміють передавання повідомлень індивідуі або групі за допомогою медіазасобів. Медіакомунікація здійснюється в медіасередовищі – структурованому віртуальному соціальному просторі, який створюється множиною користувачів [6, с. 131]. Взаємодія між користувачами в медіасередовищі відбувається за допомогою віртуальних образів-повідомлень (візуальних, аудіальних, текстових) (П. Віріліо, М. Кастельс, Г. М. Маклюен, В. В. Савчук та ін.). В. В. Савчук визначає віртуальний образ як цифрове відображення реальності [5]. За визначенням О. Ф. Русакової, віртуальний образ – це медійна модель певного елемента дійсності. Моделюючи дійсність, віртуальний образ нерідко викривлює її, стає, за Ж. Бодрійяром, симулякром, який не має оригіналу в дійсності [1, с. 23]. Таким чином, віртуальний образ може відображати або викривлювати дійсність (О. Г. Дьякова, Л. В. Матвеева, О. Ф. Ручакова, М. Л. Ткачова, А. М. Фортунатов, І. В. Челишева). Оскільки віртуальний образ створюється користувачем, саме він визначає, чи буде образ відображати дійсність, а чи викривлюватиме її.

Завдяки специфічним властивостям медіасередовища, зокрема віддаленості (О. М. Арестова, О. Є. Войскунський), анонімності, обмеженому сенсорному досвіду (А. Є. Жичкіна), особистість може створювати будь-які віртуальні образи залежно від власних потреб і бажань та вільно ними керувати (Дж. Донат, А. Є. Жичкіна, К. Янг). Отже, користувач вільний у виборі варіанта представлення навколишньої дійсності. При цьому він цілком вільний у вияві власної індивідуальності, відображаючи або викривлюючи дійсність залежно від власних потреб та бажань. Тобто йдеться про зовнішню та внутрішню свободу самовираження особистості. У цьому випадку, згідно з В. С. Мерліном, виникає індивідуальний стиль певної діяльності, що характеризується вибором варіанта виконання діяльності серед їх розмаїття, якому особистість віддає перевагу. У нашому випадку йдеться про індивідуально обумовлену манеру створення та передавання віртуальних образів у процесі медіакомунікації, тобто про індивідуальний

стиль медіакомунікації. Під індивідуальним стилем медіакомунікації ми розуміємо усталену сукупність індивідуальних особливостей взаємодії особистості з медіасередовищем. Сутність індивідуального стилю медіакомунікації полягає в тому, наскільки створені користувачем віртуальні образи відповідають реальним об'єктам (навколишній реальності користувача).

На становлення індивідуального стилю діяльності впливають чинники зовнішнього середовища та особистісні особливості суб'єкта (Є. П. Ільїн, О. В. Лібін, В. С. Мерлін). У випадку індивідуального стилю медіакомунікації зовнішніми чинниками його становлення виступають властивості медіасередовища, зазначені вище. Що ж до внутрішніх чинників, то в ході виконання різноманітних видів діяльності активізуються різні особистісні характеристики (Є. П. Ільїн, В. О. Толочек, Є. О. Климов). Розгляньмо особистісні особливості, які можуть впливати на вироблення індивідуального стилю медіакомунікації.

Як і стиль будь-якої діяльності, індивідуальний стиль медіакомунікації має природну основу. Індивідуальний стиль будь-якої діяльності є певним пріоритетним способом адаптації особистості до діяльності з метою найкращого її виконання (Є. П. Ільїн, В. О. Толочек, М. Р. Щукін). Тому природною основою стилю медіакомунікації ми вважаємо вроджені основи нервової системи, що виявляються у взаємодії з оточенням та стають основою формування способів психічної адаптації особистості. К. Г. Юнг визначив два основних таких способи: екстраверсію та інтроверсію.

Оскільки провідну роль у структурі індивідуального стилю будь-якої діяльності відіграють мотиви, інтереси (основи спрямованості) та смислові настановлення (Є. І. Маствіліскер, Н. Ю. Щербакова), важливими чинниками становлення стилю медіакомунікації є особистісна спрямованість і соціально-психологічне настановлення. Як смислове настановлення ми розглядаємо соціально-психологічне настановлення (егоїстичне або альтруїстичне), оскільки створення тих чи інших віртуальних образів багато в чому залежить від суб'єктивного бачення навколишнього середовища.

Суб'єктивне ставлення до власної особистості, власного життя, за визначенням Р. М. Шаміонова, відображається в рівні суб'єктивного благополуччя. Основними складовими, що впливають на рівень суб'єктивного благополуччя (особливо це стосується підліткового віку), можна вважати пов'язані між собою рівень самооцінки та груповий статус особистості (Г. М. Андрєєва, А. О. Реан). Рівень суб'єктивного благополуччя багато в чому визначає характер створюваних особистістю віртуальних образів, оскільки, за В. В. Знаковим,

створюючи образи, що викривлюють реальність, особистість намагається усунути почуття дискомфорту, викликане незадоволеністю власним життям та оточенням. За даними досліджень, ступінь відповідності віртуальних образів навколишній дійсності користувача залежить від рівня задоволеності власним життям [4, с. 201].

Ще однією важливою умовою становлення індивідуального стилю медіакомунікації, яку можна віднести як до внутрішніх, так і до зовнішніх чинників, є рівень медіакультури особистості. Основними критеріями медіакультури служать уміння вибору потрібної інформації, творчі комунікативні здібності (навички створення медіаобразів), а також дотримання соціальних норм комунікації [5].

Отже, індивідуальний стиль діяльності займає межове положення між суб'єктивними та об'єктивними чинниками. Він допомагає особистості найбільш ефективно пристосуватися до виконуваної діяльності. Разом з тим, наголошує В. С. Мерлін, особистість обирає той чи той стиль не тільки через його успішність у цій діяльності, а й тому, що він дає емоційне задоволення, відчуття внутрішнього комфорту. Це підтверджує і Д. О. Леонтєв: "...Використання індивідуального стилю приводить здебільшого до емоційного задоволення від діяльності..." [3, с. 94]. Тобто визначною умовою становлення індивідуального стилю медіакомунікації є відчуття комфорту, задоволення. Користувач скоріше за все буде транслювати в медіасередовище такі образи (що відповідають або не відповідають дійсності), які допоможуть йому відчувати задоволення від взаємодії з медіапростором.

У нашому дослідженні ми спиралися на теорію мовленнєвої діяльності О. О. Леонтєва. Теорія виділяє соціально важливі функції комунікації, передусім самопрезентацію, налагодження контакту і переконування. На основі згаданої теорії ми виділили три основних параметри стилю медіакомунікації: параметр самопрезентації (віртуальний образ Я, який найчастіше створюється за допомогою особистих даних, фото), параметр налагодження контактів у медіасередовищі (особливості вибору партнерів по медіакомунікації) та параметр комунікації (особливості змісту образів-повідомлень та особливості їх побудови). Зазначені параметри можуть різною мірою відповідати дійсності користувача. Так, віртуальний образ Я (параметр самопрезентації) може відрізнятись від реальної особистості, група взаємодії в медіасередовищі (параметр налагодження контактів) – від реальної групи взаємодії, зміст віртуальних образів-повідомлень та спосіб їх побудови – від реальних подій та способу висловлювань за безпосередньої комунікації. Різні комбінації індивідуальних особливостей за наведеними параметрами, детерміновані зазначеними чинниками, створюють певні стилі медіакомунікації.

У ході дослідження вивчалися особливості стилів медіакомунікації в просторі віртуальних соціальних мереж, оскільки, з одного боку, цей вид медіапрактик є найбільш популярним серед сучасних підлітків, а з другого – саме в соціальній мережі можна спостерігати вияви стилю медіакомунікації відповідно до виділених параметрів. Щоб дослідити індивідуальні стилі медіакомунікації, було проведено кількісне та якісне дослідження. У кількісному дослідженні взяли участь 303 підлітки віком 14–16 років. Для вимірювання зазначених вище суб'єктивних чинників становлення стилів медіакомунікації досліджуваним було запропоновано попрацювати з низкою стандартизованих методик: методикою вивчення типів особистості К. Г. Юнга (визначення типу психічної адаптації), методикою визначення особистісної спрямованості Б. Басса, методикою діагностики соціально-психологічного настановлення “егоїзм-альтруїзм”, шкалою суб'єктивного благополуччя (ШСБ) М. В. Соколової. Щоб з'ясувати особливості взаємодії особистості з медіасередовищем, ми створили спеціальний опитувальник, який містить шкали, спрямовані на вивчення особистісних особливостей за згаданими параметрами стилю медіакомунікації та суб'єктивного рівня медіакультури особистості. До опитувальника було також включено питання про рівень активності особистості в медіасередовищі взагалі та в соціальних мережах зокрема, адже становлення стилю будь-якої діяльності передбачає певний ступінь активності в цій діяльності. При цьому звичайно виділяють високий (інтенсивна взаємодія більше ніж 3 години на день), середній (1–3 години на день) та низький (до 1 години на день) рівні активності. Аналіз надійності шкал опитувальника методом б Кронбаха підтвердив допустимість їх використання. Для статистичної обробки даних було використано кластерний аналіз методом *k*-середніх (табл.).

На основі аналізу даних було виокремлено чотири групи досліджуваних з різними показниками за суб'єктивними чинниками становлення стилю медіакомунікації. Щоб більш ґрунтовно вивчити особливості взаємодії досліджуваних з медіасередовищем, ми провели якісне дослідження з використанням методу глибинного інтерв'ю. Для цього було відібрано приблизно однакову кількість досліджуваних з кожної групи (9–13 осіб). Глибинне інтерв'ю включало запитання про активність у медіасередовищі, мотиви створення власного акаунту в соціальній мережі, особливості самопрезентації, налагодження контактів та комунікації. Також в глибинне інтерв'ю були включені запитання про мотиви використання тих чи інших способів медіакомунікації.

Таблиця

Кінцеві центри кластерів

Параметри стилю медіакомунікації	Кластери			
	1	2	3	4
ШСБ	6,22	3,59	2,81	3,68
тип психічної адаптації	27	43	81	66
спрямованість*	2	2	1	2
соціально-психологічне настановлення	4,82	8,67	9,83	6,23
активність у медіасередовищі	9,96	8,59	8,03	8,06
активність у соцмережі	10,09	9,14	8,60	7,56
самопрезентація	19,39	12,64	13,74	18,30
налагодження контактів	19,49	12,45	13,91	11,65
комунікація	18,67	11,77	12,17	14,30
медіакультура	8,36	11,38	12,74	11,49

*Примітка. Для зручності аналізу даних за методикою Б. Басса колективістська спрямованість позначалася цифрою 1, спрямованість на себе – цифрою 2, спрямованість на діяльність – цифрою 3.

На основі аналізу даних кількісного дослідження та контент-аналізу відповідей на запитання глибинного інтерв'ю було визначено чотири основних стилі медіакомунікації, які використовують підлітки в соціальних мережах.

Стиль 1 характеризується низьким рівнем задоволеності життям (середній бал за методикою ШСБ – 6,22), інтроверсією (середній бал за методикою Юнга – 27), спрямованістю на себе, егоїстичним соціально-психологічним настановленням. Переважає високий рівень активності в медіасередовищі взагалі (8,96 за шкалою “активність у медіасередовищі”, де інтервал значень 8-9 відповідає високому рівню активності) та в соціальній мережі зокрема (10,09 за шкалою “активність у соцмережах”, де інтервал значень 10-12 балів відповідає високому рівню активності). Віртуальний образ Я не відповідає реальній особистості користувача (19,39 бала, інтервал значень шкали “самопрезентація” 18-24 відображає викривлення реальних даних при віртуальній самопрезентації). Для більшості респондентів (88%) глибинного інтерв'ю, які виявляють цей стиль, віртуальний образ Я є більш привабливим, аніж реальний. Провідним мотивом створення власного акаунту в соціальній мережі є демонстрація особистих якостей (67%). Контакти налагоджуються більше з віртуальними особами, аніж з реальними знайомими (19,49 бала за шкалою “контакти”, де інтервал зна-

чень 18-24 виявляє переважання контактів з віртуальними особами). При цьому 78% респондентів, що виявляють даний стиль під час глибинного інтерв'ю, відмічали, що референтною є віртуальна група взаємодії. Особливості віртуальної комунікації відрізняються від особливостей комунікації в реальному житті (18,67 бала за шкалою “комунікація”, де інтервал значень 17-21 відображає відмінність особливостей віртуальної та реальної комунікації). Респонденти глибинного інтерв'ю відмічають часткове (56%) або повне (44%) викривлення реальних подій у віртуальних образах. У ході медіакомунікації обговорюються теми, яких звичайно уникають під час реального спілкування. При цьому 88% респондентів висловлюються під час медіакомунікації “більш розкуто”, “впевнено”, аніж у реальному спілкуванні. Суб'єктивна оцінка медіакультури низька (8,36 бала за шкалою “медіакультура”, де інтервал значень 6-10 відповідає низькому рівню медіакультури). Основний мотив використання описаних особливостей медіакомунікації – уподобання (78%) і зручність (45%). Умовно наземо описаний стиль *компенсаторним* (оскільки особистість, що його виявляє, прагне компенсувати незадоволеність певними аспектами свого реального життя шляхом викривлення дійсності у віртуальних образах).

Стиль 2 характеризується достатнім рівнем суб'єктивного благополуччя (середній бал за методикою ШСБ – 3,59), амбівертивним способом психічної адаптації (середній бал за методикою Юнга – 43), особистісною спрямованістю. Виявляються тенденції до егоїстичного соціально-психологічного настановлення (середній бал 8,67). Спостерігається високий рівень активності взаємодії з медіасередовищем (8,59 бала за шкалою “активність у медіасередовищі”, де інтервал значень 8-9 відповідає високому рівню активності) та із соціальними мережами зокрема (9,14 бала за шкалою “активність у соцмережі”, де значення в інтервалі 9-12 виявляють високий рівень активності). Віртуальний образ себе повністю відтворює реальну особистість користувача (12,64 бала, інтервал значень за шкалою “самопрезентація” 8-13 свідчить про повне відтворення реальних даних при віртуальній самопрезентації). Провідним мотивом створення власного акаунту є демонстрація особистих якостей (88% респондентів глибинного інтерв'ю). Контакти налагоджуються з реальними знайомими (12,45 бала за шкалою “контакти”, де інтервал значень 8-13 відображає переважання віртуальних контактів з реальними знайомими). Під час глибинного інтерв'ю 34% респондентів відповіли, що принципово уникають контактів з віртуальними особами. Особливості віртуальної комунікації відтворюють особливості реальної комунікації (11,77 бала за шкалою “комунікація”, де інтервал значень 7-12 відбиває збіг особливостей

віртуальної та реальної комунікації). При медіакомунікації передається достовірна інформація, причому особливості віртуальної комунікації не відрізняються від особливостей безпосередньої комунікації. У соціальній мережі обговорюються ті ж самі теми, що й під час реального спілкування (це засвідчили 100% респондентів глибинного інтерв'ю з цієї групи). Суб'єктивна оцінка медіакультури середня (11,38 бала за шкалою “медіакультури”, де інтервал значень 11-14 відповідає середньому рівню медіакультури). Основний мотив використання описаних особливостей медіакомунікації – уподобання (100%). Умовно назвемо описаний стиль *синхронним* (оскільки особистість, що його виявляє, детально відображає навколишню дійсність у створених віртуальних образах).

Стиль 3 характеризується досить високим рівнем суб'єктивного благополуччя (2,81 бала за методикою ШСБ), екстравертивним способом психічної адаптації (81 бал за методикою Юнга), колективістською спрямованістю. Соціально-психологічне настановлення найбільш наближене до альтруїстичного порівняно з показниками інших кластерів (9,93 бала). Спостерігається високий рівень активності взаємодії з медіасередовищем (8,03 бала за шкалою “активність у медіасередовищі”, де інтервал значень 8-9 відповідає високому рівню активності) та середній рівень активності в соціальних мережах (8,6 бала за шкалою “активність у соцмережах”, де інтервал значень 7-9 балів співвідноситься із середнім рівнем активності). Віртуальний образ Я в загальних рисах передає реальні характеристики користувача (13,74 бала за шкалою “самопрезентація”, де інтервал значень 13-17 відображає узагальнене передавання реальних характеристик особистості). За результатами глибинного інтерв'ю 77% респондентів цієї групи розміщують у соціальних мережах лише узагальнені особисті дані. Провідним мотивом створення власного акаунту є продовження спілкування з друзями (46%), підтримання зв'язків з близькими, безпосередній зв'язок з якими неможливий (31%). Віртуальні контакти налагоджуються переважно з реальними знайомими, хоча мають місце і контакти з віртуальними особистостями (13,91 бала за шкалою “контакти”, де інтервал значень 13-17 виявляє наявність як реальних знайомих, так і віртуальних особистостей). За результатами глибинного інтерв'ю, 92% респондентів цієї групи налагоджують віртуальні контакти з реальними знайомими, а також з тими реальними знайомими, з якими безпосередня взаємодія з певних причин неможлива. Майже кожен другий респондент (46%) має в соціальній мережі декілька контактів з віртуальними особами. При цьому референтною є реальна група взаємодії (для 100% респондентів). Особливості медіакомунікації загалом відповідають особливостям реальної комунікації

(12,17 бала за шкалою “комунікація”, де інтервал значень 12-17 відображає частковий збіг особливостей медіакомунікації та реальної комунікації). Передану інформацію можна вважати достовірною, але передається вона в загальних рисах. Теми, що обговорюються в соціальних мережах, схожі з тими, що обмірковуються під час безпосереднього спілкування (100% опитаних). Також обговорюється загальна та організаційна інформація. Суб’єктивна оцінка медіакультури середня (12,74 бала за шкалою “медіакультура”, де інтервал значень 11-14 відповідає середньому рівню медіакультури). Основний мотив використання описаних особливостей медіакомунікації – уподобання (100%) та зручність (61%). Умовно назвемо описаний стиль *комплементарним*, оскільки особистість, яка його виявляє, використовує медіакомунікацію як доповнення до безпосереднього спілкування.

Стиль 4 характеризується достатнім рівнем суб’єктивного благополуччя (3,68 бала за методикою ПСБ), екстравертним типом психічної адаптації (66 балів за методикою Юнга), спрямованістю на себе. Соціально-психологічне настановлення егоїстичне (6,23 бала). Рівень активності в медіасередовищі досить високий (8,06 бала за шкалою “активність у медіасередовищі”, де інтервал значень 8-9 відбиває високий рівень активності), у соціальній мережі – середній (7,56 бала за шкалою “активність у соцмережах”, де інтервал значень 7-9 збігається із середнім рівнем активності). Віртуальний образ Я не відповідає реальній особистості користувача (18,3 бала, інтервал значень шкали “самопрезентація” 18-24 виявляє викривлення реальних даних при віртуальній самопрезентації). Провідним мотивом створення власного акаунту є данина моді (87%), перегляд новин (77%), передавання організаційної інформації однокласникам (56%). Контакти налагоджуються з реальними знайомими (11,65 бала за шкалою “контакти”, де інтервал значень 8-13 визначає переважання контактів з реальними знайомими). Кожен другий респондент (56%) глибинного інтерв’ю відмічав, що віртуальні контакти налагоджуються через необхідність (для передавання організаційної інформації). Особливості медіакомунікації загалом відповідають особливостям реальної комунікації (14,3 бала за шкалою “комунікація”, де інтервал значень 12-17 відповідає частковому збігу особливостей медіакомунікації та реальної комунікації). При цьому 56% респондентів глибинного інтерв’ю передають у соціальній мережі достовірну інформацію, а 45% часто викривлюють дійсність у своїх повідомленнях. Суб’єктивна оцінка медіакультури середня (11,49 бала за шкалою “медіакультура”, де інтервал значень 11-14 відображає середній рівень медіакультури). Основний мотив використання описаних особливостей медіакомунікації – уподобання (45%), небажання використовувати інший спосіб ме-

діакомунікації (61%). Умовно назвемо описаний стиль *змішаним*, оскільки він містить деякі характеристики вищеописаних стилів, а медіакомунікація в соціальній мережі здійснюється через необхідність.

Детермінація зовнішніми та внутрішніми чинниками, а також наявність емоційного компонента (за Д. О. Леонтьєвим, “емоційне задоволення від діяльності”) є підґрунтям для визначення описаних характеристик як стилів медіакомунікації.

Висновки. На основі теоретичного аналізу наукових джерел з’ясовано, що стилем медіакомунікації називається усталена сукупність індивідуальних особливостей взаємодії особистості з медіасередовищем. Оскільки медіакомунікація здійснюється за допомогою створюваних користувачами віртуальних образів, сутність індивідуального стилю медіакомунікації полягає в тому, наскільки створені віртуальні образи відповідають навколишній реальності користувача. Становлення індивідуального стилю медіакомунікації відбувається через вплив зовнішніх та внутрішніх (особистісних) чинників. В основі становлення індивідуального стилю медіакомунікації лежить емоційний компонент, тобто відчуття задоволення від медіакомунікації, що здійснюється обраним способом.

Шляхом емпіричного дослідження вдалося описати чотири основних стилі медіакомунікації, до яких вдаються підлітки в соціальних мережах. У випадку синхронного стилю особистість прагне детально передати у віртуальних образах події свого реального життя; за провідний мотив медіакомунікації править при цьому демонстрація себе. У разі комплементарного стилю особистість лише в загальних рисах передає події власного життя у віртуальних образах, адже основним мотивом медіакомунікації для неї є підтримання зв’язків з іншими. Особистість, якій властивий компенсаторний стиль, намагається усунути відчуття дискомфорту від певних аспектів свого реального життя у віртуальному просторі за допомогою віртуальних образів, що відображають не реальне життя особистості, а її бажання та потреби; основним мотивом при цьому є самоствердження. Особистість, для якої характерний змішаний стиль, виявляє різні характеристики всіх описаних стилів; основним мотивом медіакомунікації при цьому можна вважати її необхідність. Однак не всі із зазначених стильових характеристик можуть бути безпечними з погляду розвитку підлітка (наприклад, прагнення компенсації дискомфорту реального життя у віртуальному просторі у випадку компенсаторного стилю). Передбачення можливих наслідків подібних виявів і, за необхідності, пошук методів їх корекції є завданням нашого подальшого дослідження.

Л і т е р а т у р а

1. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр ; [пер. с фр. О. А. Печенкина]. – Тула : Тульский полиграфист, 2013. – 204 с.
2. Концепція впровадження медіа-освіти в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.kiev.ua/material/konceptsiya-vprovadzheniya-mediaosviti-v-ukravini>
3. Леонтьев Д. А. Индивидуальный стиль и индивидуальные стили – взгляд из 1990-х / Д. А. Леонтьев // Стиль человека: психологический анализ / [под ред. А. В. Либина]. – М. : Смысл, 1998. – С. 93–108.
4. Подгорная И. С. Искажение образов реальности в медиaprостранстве: причины и цели / И. С. Подгорная // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2014. – № 12. – С. 200–203.
5. Савчук В. В. Медиареальность. Медиа субъект. Медиа философия (Интервью) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.slideshare.net/ramakaa/ss-4570185>
6. Савчук В. В. Медиа философия. Приступ реальности / В. В. Савчук. – СПб. : Рус. христиан. гуманитар. академия, 2013. – 338 с.

R e f e r e n c e s

1. Bodriyar, Zh. (2013). *Simulyakry i simulyatsiya* [Simulacrums and simulation]. Tula: Tulskiy poligrafist (rus).
2. *Kontseptsiya vprovadzhenia media-osvity v Ukraini* [The Conception of introduction of media education in Ukraine], http://www.ispp.org.ua/news_44.htm
3. Leont'ev, D. A. (1998). Individualnyy stil i individualnye stili – vzglyad iz 1990-kh [Individual style and individual styles – view from 1990s]. In A. V. Libin (Eds.), *Stil cheloveka: psikhlogicheskyy analiz* [Human's style: psychological analysis] (pp. 93–108). Moscow: Smysl (rus).
4. Podgornaya, I. S. (2014). Iskazhenie obrazov realnosti v mediaprostanstve: prichiny i tseli [Falsification of reality images in mediaspace: reasons and targets]. *Aktualnye problemy gumanitarnykh I yestestvennykh nauk* [Actual problems of liberal arts and natural sciences], 12, 200–203 (rus).
5. Savchuk, V. V. (2009). Mediarealnost. Mediasubyeckt. Mediafilosofiya [Mediareality. Mediasubject. Mediaphilosophy], <http://www.slideshare.net/ramakaa/ss-4570185>
6. Savchuk, V. V. (2013). Mediafilosofiya. Pristup realnosti [Mediaphilosophy. Assault of the reality]. St. Petersburg: Russian Christian Humanitarian Academy (rus).

Подгорная И. С. Индивидуальные стили медиакоммуникации подростков

Статья посвящена изучению индивидуально-своеобразных особенностей взаимодействия личности с медиасредой – индивидуальных стилей медиакоммуникации. Определено, что медиакоммуникация осуществляется с помощью виртуальных образов – медийных моделей объектов действительности, которые могут адекватно отображать эти объекты либо же давать искаженный их образ. Благодаря специфическим свойствам медиасреды

пользователь может создавать любые виртуальные образы в соответствии с собственными желаниями и потребностями. Установлено, что сущность индивидуальных стилей медиакommunikации состоит в том, насколько созданные пользователем виртуальные образы соответствуют окружающей его действительности. Проанализированы объективные и субъективные факторы, оказывающие влияние на становление индивидуальных стилей медиакommunikации. В результате исследования, проведенного в среде подростков – пользователей виртуальных социальных сетей, выделены четыре основных стиля медиакommunikации: синхронный, комплементарный, компенсаторный и смешанный. Описаны характеристики каждого из этих стилей.

Ключевые слова: медиасреда, медиакommunikация, виртуальный образ, индивидуальный стиль медиакommunikации.

Pidgirna I. S. Individual Mediacommunication Styles of Teenagers

The article is concerned with the research of individual properties of person's intercommunication with mediaenvironment – individual mediacommunication styles. It is defined that mediacommunication is accomplished by means of virtual images – media models of real objects that can reflect these objects or falsify them. Due to specific properties of mediaenvironment users can create any virtual images according to their own wishes and needs. It is found out that the essence of individual mediacommunication styles is reflected in the level of correspondence between created virtual images with person's reality. Objective and subjective factors that impact mediacommunication styles formation are analyzed. Findings of investigation featuring teenagers that use virtual social networks defined four main mediacommunication styles: synchronic, complementary, compensatory and intermixed. The characteristics of the styles are described.

Key words: mediaenvironment, mediacommunication, virtual image, individual mediacommunication style.

© Підгірна І. С.

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

С. М. Іванченко

МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ КОНСОЛІДОВАНОЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Статтю присвячено методам формування консолідованої громадської думки. Консолідація громадської думки є процесом і результатом широкої громадської дискусії всіх зацікавлених сторін щодо суспільно значущих питань. Метою дослідження був пошук методів, які давали б змогу оцінювати консолідовану громадську думку на інтерсуб'єктному рівні. Сформульовано “консensusний” критерій консолідації громадської думки, який гарантує врахування всіх думок, ідей та потреб зацікавлених сторін. Розглядаються соціально-психологічні методи, які можуть бути використані для оцінювання та формування консолідованої громадської думки: методи групового прийняття рішень на основі групової дискусії. Серед дискусійних та експертних методів виокремлено групу консensusних методів: метод номінальних груп, метод Дельфі та метод досягнення консensusу. Проведено емпіричне дослідження формування групової думки щодо якості освіти серед студентів ВНЗ. Дослідження складалося з опитування (анкетування), фокус-груп та групової дискусії методом досягнення консensusу. Результати дослідження показали, що метод досягнення консensusу має потенціал як для формування громадської думки, так і для проведення групової роботи.

Ключові слова: громадська думка, групова дискусія, консолідація, консensus, метод досягнення консensusу, групове прийняття рішення.

Проблема. Соціально-психологічний підхід до вивчення громадської думки акцентує два моменти: по-перше, це думка не абстрактної “громадськості”, а позиція певних соціальних груп, що виражає їхні уявлення та ставлення до суспільно значущих проблем і подій [3]; по-друге, консолідований характер громадської думки. Хоча громадська думка є консолідованою вже за визначенням, емпіричні дані показують, що вона може бути амбівалентною, консолідованою або невизначеною. Консолідованою громадська думка вважається тоді, коли абсолютна більшість населення/громади висловлюється за чи проти чогось (наприклад, заміна смертного вироку на пожиттєве ув'язнення, легалізація або заборона абортів тощо). Амбівалентна (або

поляризована) громадська думка показує, що суспільство поділяється приблизно навпіл і підтримує, як правило, взаємовиключні точки зору. Невизначеною громадська думка буде у випадку, коли значна кількість громадян не має певної думки щодо порушеного питання. Тоді в результатах опитувань значно зростає частка тих, хто “не визначився”, “утримався” тощо.

Очевидно, що для вирішення важливих соціальних проблем, зокрема при впровадженні суспільних інновацій чи проведенні реформ, важливо досягти в суспільстві консенсусу, тобто консолідувати громадську думку.

Метою цього дослідження є пошук методів, які давали б змогу оцінити консолідовану громадську думку на інтерсуб'єктному рівні.

П. Д. Фролов визначає консолідацію громадської думки як надсумативний тип єдності, якому притаманні різної сили взаємодія між частинами, наявність інтегративних властивостей у цілого, а також певний тип співвідношення цілого і частин [11]. Виокремлюють дві полярні моделі консолідованої громадської думки: авторитарну (тоталітарну) і демократичну. Тоталітарна модель передбачає кінцевий результат консолідації як цілковиту однотайність; у рамках демократичної моделі головною умовою єдності є орієнтація на діалог, пошук нових спільних точок при визнанні неминучості розбіжностей, суперечностей тощо. Для оцінки консолідації громадської думки П. Д. Фролов пропонує використовувати такі групи показників, як оцінка ступеня поширеності та збігу-незбігу певних думок; особливості образу носіїв тої чи тої думки; оцінка можливостей вільно висловлюватись; наявність бажання та готовності спілкуватися, домовлятися тощо; орієнтація на ті чи ті правила досягнення спільної позиції, спільного бачення, ведення суперечок, вирішення конфліктів [там само].

Формування консолідованої громадської думки пов'язане з питанням критерію її оцінювання: коли можна вважати, що вона консолідована – коли певної позиції дотримується переважна більшість? Або немає незгодних? На нашу думку, таким критерієм має бути наявність консенсусу в суспільстві (громаді) щодо певного питання.

Поняття “консенсус” вживають переважно у двох значеннях. Найчастіше – як спосіб прийняття політичних рішень, коли політична воля більшості учасників врівноважена відсутністю заперечень з боку хоча б одного з учасників. У другому випадку під консенсусом розуміють досягнуту або таку, що формується в суспільстві, широку громадянську згоду. У такому розумінні політичний консенсус наближається до соціологічного тлумачення як згода значущої більшо-

сті людей будь-якої спільноти щодо найбільш важливих аспектів її соціального порядку, виражена в діях [9, с. 134].

Існує принцип політичного консенсусу, коли політичні структури спираються на пошук згоди, взаємоприйняття умов заради досягнення консенсусу в суспільстві. У світовій практиці відомі випадки, коли релігійні об'єднання (квакери), економічні спільноти (Ганзейська спілка), громадські організації (анархісти), народи (ірокези) приймали рішення методом консенсусу [1].

Консensusний підхід гарантує врахування усіх думок, ідей та потреб зацікавлених сторін. Консensusу може бути досягнуто в різних умовах – у малій групі, місцевій громаді, професійному колективі і навіть у масштабі країни. Процес може відрізнятися залежно від розміру групи, але принципи завжди одні й ті ж самі: спільна мета, кооперація, довіра, достатня кількість часу тощо [7]. Отже, оцінити консolidовану громадську думку можна за наявності в суспільстві або його частині консensusу щодо певної проблеми.

Не менш важливо з'ясувати методи вивчення громадської думки. Слід розрізняти методи зондування громадської думки (традиційні методи соціологічного опитування) і методи формування громадської думки [5]. Для формування громадської думки використовуються різноманітні інформаційні методи і технології, а також дискусійні методи. Раніше ми розглядали технологію збагачення громадської думки, яка поєднує опитування з дискусією, але вона не спрямована на досягнення консensusу [2]. Звернімося відтак до соціально-психологічних методів, які ґрунтуються на груповій дискусії і груповому прийнятті рішення.

Зауважимо, що формування громадської думки ми розглядаємо як діалогічний, ітераційний процес, аналогом якого може бути процес групового прийняття рішення. Процес формування громадської думки проходить кілька фаз, зокрема ініціацію обговорення, дискусію і досягнення консensusу. Таким чином, консolidована громадська думка виникає як результат цього процесу. Невизначена або поляризована групова думка – це певні стадії її формування, тому не слід вважати, що консolidована думка – це “добре”, а поляризована – це “погано”.

Ми виходили з припущення, що для формування консolidованої громадської думки можуть бути використані соціально-психологічні методи вивчення групового прийняття рішення, а також прогностичні методи експертної оцінки. Основним напрямом тут є експериментальна робота з групами, зокрема “групова динаміка” Курта Левіна. Другий напрям практичної та експериментальної роботи з групами – ділова сфера, яка охоплює проблеми прийняття управлінських рішень та професійну експертизу [10].

Експериментальні дослідження групового прийняття рішення показали, що групова дискусія дає змогу зніщувати зіткнення протилежних позицій і тим самим допомогти учасникам розглянути проблему з різних боків. Другий важливий висновок такий: рішення, ініційоване групою і підтримане всіма учасниками, легітимізується і набуває статусу групової норми.

У соціальній психології, з одного боку, і у сфері управління, з другого, було напрацьовано чимало методів, які нині широко використовуються на практиці: це групове інтерв'ю, брейнстормінг, групова дискусія, обговорення окремого випадку та виступ-дискусія [там само]. Окремо слід виокремити групу експертних методів, до яких належать метод номінальних груп, метод Дельфі та метод досягнення консенсусу. Усі вони передбачають вимірювання консенсусу, а два останніх – його формування.

Метод номінальних груп – це метод отримання експертної інформації шляхом проведення структурованих зустрічей. Процедура складається з двох турів, де учасники оцінюють, обговорюють, і знову оцінюють низку питань або проблем. Метод був розроблений у США в 1960-ті роки і застосовувався у сферах освіти, державного управління та промисловості [8].

Метод номінальних груп є різновидом брейнстормінгу. Він ґрунтується на анонімному генеруванні ідей і спрямований на активізацію участі членів команди в цьому процесі. До роботи залучаються експерти, які добре вирішують проблеми, але тільки ті, що раніше разом не працювали. Обговорення ідей відбувається швидко, без повторів і дискусій, у підсумку експерти відбирають 12-15 ідей. Результат досягається шляхом голосування і ранжування. Кожному експерту видають по 8 карток і пропонують відібрати 8 найбільш важливих ідей. Картки ранжуються: найважливіша оцінюється числом 8, а найменш важлива – 1. Оцінювання здійснюється таємно, що підсилює об'єктивність підходів до визначення пріоритетів, але оскільки раніше експерти вже були ознайомлені з думкою інших, то це сприяє уніфікації позицій учасників.

Метод Дельфі належить до класу кількісних методів групових експертних оцінок. Цей метод являє собою прогнозування, метою якого є консолідація знань експертів [4]. Опитування експертів проводиться в 3-4 тури, що складаються із серії анкет, питання в яких постійно конкретизуються. Крім експертів, необхідно створити аналітичну групу, яка після кожного туру здійснюватиме статистичну обробку інформації. Цей метод був розроблений ще в 1950 р., але тільки останнім часом набув популярності і поширеності як метод групового прийняття рішень, зокрема під час довгострокового прогнозування.

На першому етапі експерти роблять прогноз самостійно. Вони не знають, хто є іншими учасниками дослідження (ідеальна кількість експертів – 25). Протягом місяця експерти повертають заповнені бланки, і адміністратор їх опрацьовує. На другому етапі анкети зі значеннями середньої величини й інквартильного розмаху роздають експертам, їх просять обґрунтувати свої прогнози або переглянути їх. Одержавши відповіді, адміністратор знову розраховує середнє значення й інквартильний розмах. Аналогічно проводиться третій етап, аж до вироблення консолідованого рішення.

Метод Дельфі застосовують для ідентифікації технологій, які вже існують або ж наразі з'явилися; для визначення часу реалізації технології, досягнення певних параметрів або готовності конкретного технологічного продукту до виходу на ринок. Перевагою цього методу є те, що кожен член групи може висловлюватися вільно, а також змінювати свою думку і не відчувати незручностей перед опонентом. Проводиться також статистичний аналіз відповідей з ранжуванням суджень. У дослідженні можуть брати участь сотні експертів.

Різновидом методу Дельфі є метод Foresight (“Передбачення”), який останнім часом активно використовується країнами, зацікавленими в інноваційному розвитку, для визначення пріоритетних напрямків технологічного прогресу. У сфері освіти нещодавно було проведено дослідження, у ході якого близько 500 експертів з ІКТ оцінювали перспективність та пріоритетність запровадження в Росії 74 сучасних технологій. Результати показали, що для національного проекту “Освіта” актуальним є запровадження моделей безперервної професійної освіти з опорою на методи здобування знань, а також поширення систем дистанційної освіти. Крім відбору найбільш актуальних технологій, прикметним результатом дослідження став вияв так званих “згустків думок”, або “зони консенсусу” експертів щодо того, який ефект можуть дати конкретні технології або напрямки розвитку [12].

Наступний метод – *досягнення консенсусу* – це метод прийняття групового рішення, який широко використовується в роботі міжнародних та громадських організацій. Формальний консенсус складається з циклів, або рівнів. На першому рівні дозволяється проводити дискусію з філософських та політичних питань, визначати загальні плюси та мінуси тощо. На другому рівні коло дискусії обмежується застереженнями. Їх виявляють та конкретизують, кожен учасник має скласти карту основних застережень. Увага концентрується на виявленні та групуванні таких застережень. На третьому рівні фокус звужується, обмежується єдиним застереженням, яке й має бути зрештою вирішеним. Процес пошуку рішення триває доти, доки не залишиться незгод-

них з ним. Але консенсус може бути кількох видів: одноголосно мінус один – усі учасники, крім одного, підтримують рішення; одноголосно мінус два [13].

Метод консенсусу розрахований на роботу в невеликих групах. У великих групах він також можливий, але його процедура дещо змінюється. Для роботи у великих групах використовують так звані ради представників. Рада представників є інструментом досягнення консенсусних рішень для великих груп. У раді представників збираються представники менших груп для прийняття спільних рішень. Кожна група представлена своїм речником. За допомогою такого представника-речника група спілкується з більшим зібранням, що дає змогу тисячам людей бути представленими в дискусії меншої групи. Повноваження речника визначаються його групою зближення позицій. Речникові може знадобитися консультування зі своєю групою перед тим, як брати участь в обговоренні чи узгодженні певних питань [7].

Цей метод, як і інші, має свої обмеження. По-перше, він потребує досить багато часу для реалізації поставлених цілей, а його результативність залежить від бажання учасників знайти спільне рішення. Право блокування може використовуватися для того, щоб унеможливити прийняття рішення (у літературі описано випадки, коли в групу заслався “провокатор”, метою якого було перешкоджання її діяльності). Крім того, група може дійти такого рішення, якого не хоче ніхто: відкидання всіх пропозицій призводить до вироблення такого рішення, проти якого ніхто не виступає, але яке при цьому є ані ефективним, ані бажаним.

Методи Дельфі та номінальних груп використовувалися для вирішення таких питань, як визначення професійних обов'язків (охорона здоров'я), розроблення порядку надання медичної допомоги, створення освітніх програм, визначення критеріїв доцільності проведення інтервенцій, і як елемент різних технологій оцінювання [14]. Метод досягнення консенсусу використовується частіше на практиці, у діяльності громадських організацій та груп активістів. Згадаймо, наприклад, відомі акції проти ядерної зброї в 1970-х (Сібрук, Нью-Гемпшир, США; Торнесс, Шотландія), проти використання атомної енергії і за роззброєння в Німеччині в 1980-х та 1990-х, акції антиглобалістів 1999 р. (Сіетл, Вашингтон, США) [6].

Розглянуті консенсусні методи мають деякі спільні риси, але метод номінальних груп орієнтований перш за все на відбір ідей, метод Дельфі – на пошук консенсусу серед експертів, а метод консенсусу – на досягнення консенсусу в ході прийняття рішень у будь-якій групі. Саме тому для апробації ми обрали метод досягнення консенсусу, оскільки він не вимагає участі експертів, а також може бути застосова-

ний до процесу вироблення спільної думки групи, а не розв'язання окремої проблеми, де результатом є прийняття рішення.

Під час експериментального дослідження, яке проводилося протягом 2014 р., ми спробували оцінити можливості а) оцінювання консенсусу методом анкетування – шляхом підрахунку кількості збіжних/незбіжних відповідей; б) формування консолідованої думки групи методом консенсусу. За проблему, яку ми вивчали серед освітян (нашої цільової групи), було визначено якість освіти. На першому етапі проводилося опитування студентів ВНЗ (47 осіб) та фокус-групові дослідження серед студентів (19 осіб) і викладачів ВНЗ (8 осіб).

Студентам пропонувався список тверджень, які характеризують певне ставлення до освіти, нововведень, позиції в житті, доступності освіти. Ми намагалися оцінити ступінь сформованості групової думки за кількістю збіжних відповідей респондентів. Так, якщо відповіді переважно більшості респондентів збігалися (на рівні 70-80%), ми вважали, що існує сформована думка щодо цього питання. Якщо думки розподілялися приблизно порівну між “так”, “ні” або “не знаю”, це давало підстави характеризувати групову думку як поляризовану або потенційно конфліктну. Якщо ж переважали відповіді “не знаю”, то таку думку ми визначали як несформовану.

Результати показали, що найвищий рівень згоди серед студентів існує щодо того, що якісна освіта потребує здобуття професійних умінь (85% опитаних); що освіта повинна навчити вчитися протягом усього життя (80%), а також що освіта має орієнтуватися на загальний розвиток людини (78%). Переважна більшість респондентів вважають ознаками якісної освіти її міжнародне визнання (70%) і дослідницьку роботу студентів (78%). Погоджуються, що академічна успішність не є показником рівня знань, 72% опитаних і 70% – що повернення до радянської системи не сприятиме підвищенню рівня освіти.

Амбівалентною виявилася думка щодо престижності навчального закладу (“Про якість освіти свідчить конкурс абітурієнтів”): 47% опитаних погоджуються із цим, 45% – не погоджуються. Також сумніви викликало твердження “Якість освіти можна оцінити тільки через тривалий період часу”: 48% опитаних погодилися з ним, 30% не погодилися і 22% не визначилися. Найбільш невизначеними були оцінки студентів щодо необхідності зв'язку освіти з академічною наукою: 38% респондентів відповіли ствердно, 16% заперечили необхідність такого зв'язку, а 46% не змогли визначитися.

У сфері життєвої позиції 87% респондентів вважають, що за свої права треба боротися. Водночас із протилежним твердженням “Потрібно вміти пристосовуватися до реальності, а не витрачати сили на боротьбу з нею” погодилися 52%. Як бачимо, тут спостерігається

певна амбівалентність на рівні індивідуальних суджень. Зокрема, 67% респондентів переконані, що рівень добробуту людини залежить від її активності, тоді як 28% вважають вирішальними зовнішні обставини; 50% опитаних не згодні із цим. Якісну освіту вважають доступною для себе 72%, що підтверджується негативною відповіддю на протилежне твердження (67%).

Отже, серед студентів більшість запропонованих тверджень щодо якості освіти можна вважати узгодженими; амбівалентною визнано думку стосовно того, що показником якості освіти є конкурс абітурієнтів і що оцінити її можна лише через деякий час. Невизначеною залишається позиція студентів щодо зв'язку освіти з академічною наукою.

На другому етапі проводилася групова дискусія методом консенсусу, участь у якій взяли 19 студентів ВНЗ. Їм було запропоновано заповнити анкету “Якість освіти”. Після цього було проведено коротке ознайомлення з методом консенсусу, визначено ролі (“хронометрист”, “той, що стежить за атмосферою”, “секретар”). Далі проводилося групове обговорення запропонованого порядку денного, після чого учасники дискусії заповнили підсумкову форму. До порядку денного були включені питання з анкети щодо визначення якості освіти, компетенцій, показників та заходів щодо підвищення якості освітніх послуг.

За кожним питанням проводилося коротке обговорення, у результаті якого шляхом голосування ухвалювалося рішення, прийнятне для всіх. Якщо під час обговорення виникали протилежні думки, проводилося проміжне голосування, щоб побачити, яким є розподіл думок. Після цього учасники вирішували, яка думка є більш прийнятною, і голосували вдруге. Слід зазначити, що учасники спромоглися в обмежений часовий термін дійти згоди щодо всіх питань. Підсумкове опитування показало: 7 осіб визнали, що результати колективного обговорення збігаються з їхніми індивідуальними відповідями, 12 – що збігаються частково. Під час обговорення свою думку змінили 6, частково змінили – 11 осіб; 2 учасники не змінили своєї думки, висловленої на початку в анкеті.

На запитання, чи сприяє таке обговорення створенню спільної думки групи, більшість відповідей була ствердною. Також 18 учасників вважають, що група змогла дійти консенсусу (один – “не зовсім”).

Хоч і було отримано позитивний результат, ми усвідомлюємо, що для остаточного висновку щодо доцільності використання методу консенсусу для формування громадської думки необхідні більш масштабні випробування – на різних вибірках, з різної тематики та в різних форматах. Але, безперечно, вважаємо доцільним запропонувати освітянам використовувати цей метод як форму групової роботи для розв'язання колективних проблем.

Висновки. Формування громадської думки спрямоване на досягнення суспільного консенсусу щодо суспільно значущих питань та проблем. Критерієм оцінювання консолідованої громадської думки є наявність у суспільстві або його частині консенсусу щодо певної проблеми. Для формування консолідованої громадської думки можуть бути застосовані соціально-психологічні методи групового прийняття рішень на основі групової дискусії. Серед дискусійних та експертних методів виокремлено групу так званих консенсусних методів: метод номінальних груп, метод Дельфі та метод досягнення консенсусу. Метод консенсусу є, з одного боку, технологією формування громадської думки, а з другого – практичним методом взаємодії і діяльності груп та організацій. Результати дослідження формування групової думки методом консенсусу показали, що цей метод має потенціал як для формування громадської думки, так і для використання його як методу групової роботи.

Л і т е р а т у р а

1. *Гелдерлоос П.* Консенсус: принятие решений в свободном обществе / Питер Гелдерлоос. – СПб. : Реноме, 2010. – 106 с.
2. *Докторов Б.* Методология и практика опросов обогащенного общественного мнения / Б. Докторов // Социальная реальность. – 2007. – №10. – С. 81–94.
3. *Іванченко С. М.* Шляхи формування консолідованої громадської думки у цільових групах / С. М. Іванченко // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2014. – Вип. 1 (15). – С. 267–273.
4. Методи прогнозування [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studies.in.ua/soc-ekzam/1360-97-102-sutnst-prognozuvannya-v-socologiyi-metod-delf-yak-metod-klksnoyi-ocnki-dumki-ekspertv.html>
5. *Нозль-Нойман Э.* Общественное мнение: открытие спирали молчания : пер. с нем. / Э. Нозль-Нойман. – М. : Прогресс ; Академия, 1996. – 352 с.
6. Підручник з ненасильницького спротиву [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://textv.org.ua/pg/chapter/Valera/read/40504/40506>
7. Принятие решений через консенсус [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.seedsforchange.org.uk/>
8. Прогнозування розвитку інноваційних технологій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://moodle.ipk.kpi.ua/moodle/mod/resource/view.php?id=30402>
9. Современная западная социология: Словарь. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
10. Феноменология социальной психологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rudocs.exdat.com/docs/index-519182.html?page=10#13707042>
11. *Фролов П. Д.* Громадська думка: критерії та моделі консолідації / П. Д. Фролов // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. статей / Нац. акад. пед. України, Ін-т соц. та політ. психології. – К., 2014. – Вип. 34 (37). – С. 233–246.

12. Юргенс И. “Дельфийский метод” с российской спецификой – дальний прицел [Электронный ресурс] / И. Юргенс. – 2006. – Режим доступа : <http://forum-msk.org/>
13. Consensus Decision-Making – A Virtual Learning Center for People Interested In Making Decisions by Consensus [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.consensusdecisionmaking.org/index.html>
14. Jones J. Consensus methods for medical and health services research / J. Jones, D. Hunter // *BMJ*. – 1995. – Vol. 311. – P. 376–380.

References

1. Gelderloos, P. (2006). *Konsensus: prinyatie resheniy v svobodnom obshchestve* [Consensus making decision in the free society]. St. Petersburg: Renome (rus).
2. Doktorov, B. (2007). *Metodologiya i praktika oprosov obogashchennogo obshchestvennogo mneniya* [Methodology and practice of deliberated public opinion]. *Sotsialnaya realnost* [Social Reality], 10, 81–94 (rus).
3. Ivanchenko, S. M. (2014). *Shliakhy formuvannya konsolidovanoi hromadskoi dumky u tsiliovyykh hrupakh* [Consolidated public opinion formation in target groups]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 1 (15), 267–273 (ukr).
4. *Metody prohnozuvannya* [Prognosis methods], <http://studies.in.ua/soc-ekzam/1360-97-102-sutnst-prognozuvannya-v-socologvi-metod-delf-yak-metod-klksnovi-ocnki-dumki-ekspertv.html>
5. Noelle-Neumann, E. (1996). *Obshchestvennoe mnenie: otkrytie spirali molchaniya* [Public Opinion: Spiral of silence]. Moscow: Progress-Akademiya Publ. (rus).
6. *Pidruchnyk z nenasylnytskoho sprotyvu* [Handbook for nonviolent campaigns], <http://textv.org.ua/pg/chapter/Valera/read/40504/40506>
7. *Prinyatie resheniy cherez konsensus* [Seeds for Change: a non-profit activist co-op], <http://www.seedsforchange.org.uk/>
8. *Prognozuvannya rozvytku innovatsiinykh tekhnolohii* [Prognosis of development of innovative technologies], <http://moodle.ipk.kpi.ua/moodle/mod/resource/view.php?id=30402>
9. *Sovremennaya zapadnaya sotsiologiya: Slovar* (1990). [Modern Western Sociology: Dictionary]. Moscow: Politizdat (rus).
10. *Fenomenologiya sotsialnoy psikhologii* [Phenomenology of Social Psychology], <http://rudocs.exdat.com/docs/index-519182.html?page=10#13707042>
11. Frolov, P. D. (2014). *Hromadska dumka: kryterii ta modeli konsolidatsii* [Public Opinion: criteria and models of consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific studies of social and political psychology], 34 (37), 233–246 (ukr).
12. Jurgens, I. (2006). *Delfiyskiy metod s rossiyskoy spetsifikoy – dalniy pritsel* [“Delphi method” with Russian specifics – distant breach-sight], <http://forum-msk.org/>
13. Consensus Decision-Making – A Virtual Learning Center for People Interested in Making Decisions by Consensus, <http://www.consensusdecisionmaking.org/index.html>

14. Jones, J. and Hunter, D. (1995). Consensus methods for medical and health services research. *BMJ*, 311, 376–380.

Иванченко С. Н. Методы формирования консолидированного общественного мнения

Статья посвящена методам формирования консолидированного общественного мнения. Консолидация общественного мнения является процессом и результатом широкой общественной дискуссии всех заинтересованных сторон по социально значимым вопросам. Целью исследования был поиск методов, которые позволили бы оценивать консолидацию общественного мнения на интересующем уровне. Сформулирован “консенсусный” критерий консолидации общественного мнения, который гарантирует учет всех мнений, идей и потребностей заинтересованных сторон. Рассматриваются социально-психологические методы, которые могут быть использованы для оценки и формирования консолидированного общественного мнения: методы группового принятия решений на основе групповой дискуссии. Среди дискуссионных и экспертных методов выделена группа консенсусных методов: метод номинальных групп, метод Дельфи и метод нахождения консенсуса. Проведено эмпирическое исследование формирования группового мнения о качестве образования среди студентов вузов. Исследование включало опрос (анкетирование), фокус-группы и групповую дискуссию методом нахождения консенсуса. Результаты исследования показали, что этот метод обладает потенциалом как для формирования общественного мнения, так и для проведения групповой работы.

Ключевые слова: общественное мнение, групповая дискуссия, консолидация, консенсус, метод нахождения консенсуса, групповое принятие решения.

Ivanchenko S. M. Methods for Consolidated Public Opinion Formation

Methods for consolidated public opinion formation are discussed. Consolidation of public opinion is considered both as a process and an outcome of public discussion among social groups, institutions or stakeholders on the socially important issues. The study was aimed at the selection of methods that allow assessing public opinion consolidation at the inter-subject level. The “consensus” criterion is suggested: it guarantees that all opinions, ideas and needs of the subjects to be taken into consideration. Social psychological methods to be used for estimation and formation of public opinion are described; these are group decision making and group discussion methods. Within group discussion and expert methods so called consensus methods were defined: method of nominal groups, Delphi method and method of finding consensus. Empirical study on quality of education was conducted in undergraduate university students. Research data of the group opinion formation suggest that the consensus method can be successfully applied for public opinion formation as well as for group work.

Key words: public opinion, group discussion, consolidation, consensus, consensus method, group decision making.

© Иванченко С. М.

О. Г. Цукур

РЕСУРСИ КРИТИЧНОГО ДИСКУРС-АНАЛІЗУ ЯК МЕТОДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ ПРАВОСЛАВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Розкриваються можливості дослідження інституційних основ православної ідентичності засобами критичного дискурс-аналізу. Наголошується на тому, що одним з методологічних міждисциплінарних проєктів вивчення ідентичності стає дискурсивний підхід, який дає змогу досліджувати вияви ідентичності, процеси її формування, підтримки (у практиках) та реалізації в конкретній ситуації. Становлення ідентичності розглядається насамперед як процес, а не як результат. У критичному дискурс-аналізі ідентичність виступає як ідеологічний ефект дискурсів; у більш широкому розумінні критичний дискурс-аналіз покликаний пояснити процеси влади – як вона закріплюється, відтворюється у текстах домінуючих груп та інститутів. Пояснюється специфіка критичного дискурс-аналізу: письмовий і усний дискурси презентуються як форма соціальної практики, що дає змогу зосередитися на аналізі комунікації в інституційних сферах. Обстоюється думка, що використання ресурсів критичного дискурс-аналізу є продуктивним для виокремлення та пояснення елементів і механізмів інституційного дискурсу; для проведення аналізу теорія дискурсу пропонує зосередитися на конкретних мовних конструктах, які постійно відтворюють або перетворюють структуру репрезентацій. Обґрунтовується перевага аналізу вторинних релігійних текстів для дослідження інституційних основ православної ідентичності.

Ключові слова: інститут, релігійна ідентичність, інтертекстуальність, дискурс, православ'я.

Проблема. Актуальність теми дослідження зумовлюється двома основними аспектами, пов'язаними, по-перше, з трансформаціями в сучасній науці та зі станом чинних знаково-символічних і комунікативних процесів у суспільстві і, по-друге, з проблемою конструювання релігійної ідентичності українців в умовах прискорення глобалізаційних процесів у світі. Варто зазначити, що становлення і розвиток православної ідентичності відбуваються в тісному зв'язку з різноплановими соціокультурними трансформаціями. Україна певною мірою переживає релігійне відродження, яке має свої особливості та продиктоване частково духовною кризою, викликаною втратою попередніх моделей соціокультурної ідентичності.

Православна традиція відіграє роль ключового системотвірного чинника культури і суттєво впливає на процес самоідентифікації етні-

чних та національних спільнот. Православ'я можна аналізувати, досліджуючи його взаємозв'язок із процесами національного відродження та національної консолідації, взаємодію із суспільно-політичною та духовною сферами суспільства [10].

“Лінгвістичний поворот”, який відбувся в науці, породив тезу про те, що сучасна людина живе переважно в дискурсивній, а не предметній реальності, тобто у світі конструйованих цінностей і смислів, а не речей і фактів; у світі залежних від контексту конвенцій, а не універсальних норм; у світі знаків, а не предметів, які вони позначають. Нові критерії раціональності, сформовані постнекласичною парадигмою, пропонують, відповідно, новий підхід до аналізу психічних явищ, феномена ідентичності й особистості загалом. Нині для наукового знання симптоматичним є звернення відразу до декількох галузей – філософії, соціології, психології – до аналізу мови. Дослідницькі інтереси фокусуються на вивченні її ролі в конструюванні соціокультурної реальності, в обґрунтуванні повсякденності, її ролі як ідеологічного інструменту упорядкування соціокультурних відносин. Наголошується на тому, що специфіка використання мови залежить від екстралінгвістичних чинників соціального, історичного, комунікативного та інших, у тому числі і релігійного, контекстів, а отже, мова може бути інструментом вивчення особливостей соціальних інститутів. По суті, окреслено новий предмет дослідження: вплив дискурсу на формування суспільної та індивідуальної свідомості, а одним з методологічних міждисциплінарних проєктів вивчення ідентичності стає дискурсивний підхід (дискурс-аналіз), де мова набуває статусу конститутиву соціальної реальності [2].

Метою статті є визначення ресурсів критичного дискурс-аналізу як методу дослідження інституційних основ православної ідентичності.

Дослідження дискурсу є міждисциплінарним й багатоаспектним, а сам термін може тлумачитися по-різному залежно від наукової дисциплінарної традиції або фокусу дослідницької уваги. У цьому контексті прийнято говорити про “лінгвістичний поворот” у соціально-гуманітарних дисциплінах, який мав місце в кінці XIX – на початку XX століть. Його опис дається в працях Л. Вітгенштейна, Ч. Пірса, М. М. Бахтіна. Дискурс-аналітичній проблематиці значну увагу приділяли також Т. Ван Дейк, М. Йоргенсен, Є. О. Кожемякін, Е. Лаклау, Ш. Муфф, Н. Феркло, Дж. Філліпс та ін.

Розгляньмо основні напрямки досліджень більш детально. Наприкінці 70-х років XX ст. остаточно формуються й активно розвива-

ються численні течії і школи дискурс-аналізу, серед яких найбільш впливовими і продуктивними є: а) французька школа дискурс-аналізу (П. Анрі, Ж. Куртін); б) теорія мовних актів (Дж. Остін); в) соціолінгвістика (У. Лабов, Дж. Фішман); г) критичний дискурс-аналіз (Т. Ван Дейк, Д. Лакофф та ін.); д) німецька школа дискурс-аналізу (Е. Тугендхат, Ю. Габермас та ін.) [9, с. 7].

Специфіка критичного дискурс-аналізу як напряму (або школи) полягає в тому, що він розглядає письмовий і усний дискурс як форму соціальної практики і зосереджується на аналізі комунікації в інституційних сферах [7]. У зв'язку з розвитком ідей М. Фуко, де дискурс трактується як єдність знання і влади, а розгляд різних галузей знання і соціальних інститутів – як сфер дисциплінарного контролю з боку владних інстанцій, виникає значний інтерес до інституційних видів дискурсу, зокрема релігійного [8].

Продуктивна спроба представити релігію як цілісний психологічний феномен належить філософу-релігієзнавцю Є. О. Торчинову, який обґрунтував і розвинув принципово новий психологічний підхід до тлумачення феномена релігії, вибудовуючи поняття глибинного релігійного досвіду як особливої психологічної реальності [10]. У сучасній науці провідними дослідниками у сфері вивчення релігійного дискурсу визнані В. І. Карасик, Н. Б. Мечковська, О. О. Прохватилова, Ч. Каррен, Дж. Ніксон та ін. У працях цих авторів з різних позицій і в контексті різних наукових дисциплін розглядаються проблеми суб'єкта дискурсу, типологізації ознак, особливостей вживання мови в конкретному акті спілкування тощо.

Поряд з безперечно значущими для вивчення проблеми результатами досліджень вищезгаданих шкіл та авторів аналіз напрацьовань дає підстави зробити такі висновки про дослідницькі лакуни й перспективи сучасної методології дискурсивного аналізу щодо інституційних основ православної ідентичності:

– нині немає достатньо чітко сформульованого уявлення про можливість дискурсивного аналізу інституційних основ православної ідентичності;

– досі не представлено комплексного теоретичного дослідження інституційних основ феномена православної ідентичності, хоча в цьому полі існує уніфікована, диференційована і конвенційно закріплена система категорій і базових понять;

– не розкрито нормативні елементи інституційного релігійного дискурсу, що організують компоненти православної ідентичності особистості (канонічні та проповідницькі тексти, ритуалізовані дії, звернення до авторитетів, релігійна регламентація життя);

– недостатньо повно розкрито механізми, елементи і підстави специфікації інституційного релігійного дискурсу, що сприяло б ефективнішій ідентифікації конкретних текстів (основні мовні та лінгвостилістичні засоби оформлення інституційного релігійного дискурсу, що виступають як його дискурсивні формули).

Наше дослідження присвячене вивченню можливостей аналізу змістів інституційних основ православної ідентичності. У контексті цього завдання вважаємо за необхідне зробити кілька зауваг.

По-перше, православ'я ми будемо тлумачити як упорядкований набір відповідних ідей, знань, уявлень та образів, що використовуються для відтворення і підтримки певного соціокультурного порядку й конструювання життєвого досвіду агентів [4]. У контексті релігії цей корпус має комунікативно-семіотичну форму і може вивчатися з позицій критичного дискурс-аналізу.

По-друге, православна ідентичність визначається як форма колективної та індивідуальної самосвідомості. Побудована на визнанні своєї належності до православної традиції, вона формує уявлення про себе і світ за допомогою відповідних інституційних норм і практик [10]. Православний дискурс вибудовується навколо вирішення проблеми віри як феномена індивідуальної та масової свідомості і виражається в принциповій неможливості доведення тези, що фіксує істину, яка трактується як найвища цінність [3]. Ця проблема виражається в параметрах дискурсу.

По-третє, православний дискурс в інституційних межах описується і як структура, що передбачає ієрархію відносин і значень; і як практика, що має на увазі створення, інтерпретацію і поширення необхідних значень; і як спосіб говоріння, спрямований на відтворення життєвого досвіду і підтримку (встановлення) соціокультурного порядку. Ці способи опису і вивчення дискурсу дають змогу підтвердити правомірність виокремлення таких двох основних типів дискурсу, як інституційний (у нашому випадку – релігійний) і побутовий (у тому числі повсякденний), причому обидва типи дискурсу мають стосунок до конструювання, відтворення та актуалізації ідентичності. Також можна говорити про відокремлення глибинних, відносно сталих структур інституційного середовища (інституційних основ) від зовнішнього, динамічного, мінливого, поверхневого шару (інституційних форм). Слідом за С. Г. Кірдіною інституційні основи можна визначити як такі, що є “історично стійкими, інваріативними щодо дій окремих агентів і постійно відтворюються в практиці соціальних відносин” [4, с. 35].

Нам видається більш адекватним вибір як матеріалу для дискурс-аналізу не самих прецедентних текстів, а вторинних інституцій-

них джерел, де є можливість виокремити “прецедентні осади”. На наш погляд, найбільшою мірою відповідають окресленому завданню такі жанрово-стильові тексти, як проповіді. Цей вибір продиктовано низкою причин. Проповідь як мовний жанр має певний набір характеристик. До них належать, зокрема, тематична обмеженість, канонічність, діалогічність, інтертекстуальність. Зауважимо, що саме інтертекстуальність можна розглядати як синтаксичний взаємозв’язок дискурсів [6]. А оскільки цей зв’язок здійснюється через включення фрагментів одного тексту до складу іншого, то звідси – важливість вивчення вторинних текстів.

Вторинний текст розкриває особливості релігійного світогляду, декларує моральні цінності й сприяє своєрідному його “осучасненню”, що дає змогу враховувати реальні умови вибудовування особистістю власної ідентичності. Також слід відмітити адаптивність вторинних текстів до сучасної реальності. В аналітичних проповідях є можливість послівно аналізувати фрагменти прецедентних текстів. Останні визначаються як “тексти, значущі для тієї чи іншої особистості з пізнавального й емоційного поглядів, які мають надособистісний характер, тобто добре відомі й оточенню особистості, включаючи її попередників і сучасників, і, нарешті, такі, звернення до яких відновлюються в дискурсі мовної особистості” [4, с. 106]. Ідеться про семіотичну і психологічну значущість для певної групи людей у межах конкретного історичного хронотопу, соціокультурного контексту. Оскільки прецедентні тексти постійно відтворюються в мікро- та макрокультурі, знання таких текстів сприймається представниками певної соціокультурної спільноти як цілком природне [5]. Мова релігійного дискурсу формально і змістовно консервативна, що викликано необхідністю збереження догматичного потенціалу дискурсу. Це дає змогу ідентифікувати прецедентні феномени (тексти, імена, вислови й ситуації) з обов’язковим визначенням того, як і коли, з якої причини вони виникли.

З огляду на вищезазначене тексти варто обирати з урахуванням інтертекстуальних одиниць аналізу для розпізнавання інституційного дискурсу. Це мають бути:

- 1) прямі цитатні уривки (з прецедентних текстів);
- 2) прецедентні номінації, зокрема іменування;
- 3) порівняння, метафори прецедентних текстів;
- 4) догматичні категорії, прецедентні феномени (належать до вивчення інституту).

Критичний дискурс-аналіз дає змогу виокремити та проаналізувати елементи інституційного дискурсу. До головних слід віднести такі:

1. *Звернення до прецедентних текстів.* Мова релігії орієнтована на пошук можливостей для адекватного вираження системи референцій. Мовними засобами виступають евфемізми, експресивно-піднесена лексика, позитивні і негативні експресиви – те, що забезпечує не точну раціоналізацію референта висловлювання, а його “інтуїтивне розуміння”. Текстовий параметр релігійного дискурсу вирізняється широким спектром джерел різного жанру, водночас їхній “смысловий центр” – це сакральний текст, який містить у собі базові положення релігії, служить орієнтиром і відправною точкою в реалізації дискурсивної практики. Сакральний (канонічний) текст фактично є записом релігійного вчення і може бути використаний для пояснення повсякденних вимірів життя і побудови нових текстів.

2. *Тематичний репертуар.* Змістовий рівень є інституціональною макрокатегорією, конструкцією, яка організується відповідно до інституційних настановлень та обмежень. Тематичний репертуар у межах інституту може бути присвячений релігійним святкам, важливим церковним подіям, релігійним практикам тощо.

3. *Інтерпретаційний репертуар.* Ще один елемент дискурсивного горизонту, що дає змогу аналізувати змістові особливості інституційних основ православної ідентичності. Це набір понять та концептів, який використовується для опису дій і подій та зазвичай вибудовується навколо специфічних метафор і фігур мовлення. До базових концептів православного дискурсу належать “віра”, “Бог”, “порятунок-спасіння”, “любов” тощо.

Інституційний православний дискурс постає як механізм актуалізації ціннісно-нормативних і догматичних основ релігії, а також як засіб контролю та регуляції відповідності дій і думок особистості встановленим релігійним стандартам. Він являє собою сугестивне і рефлексивне явище; його рефлексивність не зводиться виключно до раціональних механізмів обґрунтування і пояснення, але стосується також і догматичних норм інтерпретації [2]. Процедури дискурс-аналізу дають змогу виявити механізми конструювання інституційних основ ідентичності.

На основі теоретичного аналізу праць Т. Ван Дейка [1] до основних механізмів інституційного дискурсу, найбільш актуальних для конструювання православної ідентичності, можна віднести такі:

а) механізм ідеологічної універсалізації (легітимація стану речей; декларація постійності, незмінності фактів як законних, незалежних від специфічних умов);

б) механізм категоризації-концептуалізації (виділення фактів з певної групи на основі конкретно взятої ознаки; репрезентація на основі акцентуації унікальності, несхожості і, відповідно, протиставлення об'єкта групі інших об'єктів);

в) механізм уніфікації-ритуалізації (стандартизація стану речей; символічне конструювання форм інституційності та повсякденності).

Перераховані механізми не вичерпують усієї різноманітності дискурсивного інструментарію, що використовується для трансляції тих чи тих смислів, значень, ідей і образів; однак саме вони є найбільш поширеними та визначальними в дослідженні інституційних основ.

Висновки. Конструювання православної ідентичності можна розглядати як процес вироблення смислових, ціннісно навантажених відносин між повсякденністю (“символічними значеннями першого порядку”) і певним корпусом ідей та уявлень, пропонованих інститутом, який виступає агентом релігійного впливу. Зміст цього впливу реалізується в ідеологічному (нормувальному) дискурсі, що коригує діяльність адресата.

У статті описано інструменти аналізу православного дискурсу як складного, динамічного інституційного явища. Запропонована нами дискурсивна матриця інституційних основ православної ідентичності може слугувати для ідентифікації та специфікації дискурсивних одиниць, а також для прогнозування розвитку і сумісності різних дискурсів (релігійного та повсякденного) у соціокультурній системі.

Дослідницьким ресурсом дискурс-аналізу у вивченні інституційних основ православної ідентичності є те, що за його допомогою можуть бути визначені ідеологічна й ціннісна позиції авторів текстів (у випадку звернення до проповіді). Значний потенціал для дослідження інституційних основ православної ідентичності має також аналіз вторинних релігійних текстів. Не менш важливо звертати увагу на інтертекстуальні включення, якими пронизані різні жанрово-стильові тексти релігійного (православного) дискурсу. Активізація змісту прецедентного тексту, осмислення його в новому контексті сприяють розвитку ментальних структур розуміння, а також формуванню ціннісно орієнтованої поведінки, у тому числі і мовної. Використання ресурсів критичного дискурс-аналізу є також досить продуктивним для виокремлення та пояснення елементів і механізмів інституційного дискурсу.

Л і т е р а т у р а

1. Дейк Ван Т. А. Дискурс и власть. Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Т. А. Ван Дейк. – М. : Книжный дом “Либроком”, 2013. – 344 с.
2. Дейк Ван Т. А. Анализ новостей как дискурса / Т. А. Ван Дейк // Язык. Познание. Коммуникация. – М. : Прогресс, 1989. – С. 111–160.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград : Перемена, 2002. – 332 с.
4. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Изд-во ЛКИ, 2010. – 264 с.
5. Кожемякин Е. Дискурсный подход к изучению культуры [Электронный ресурс] / Е. Кожемякин // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. – 2009. – Вып. 1. – Т. 1. – Режим доступа : http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf
6. Кочубейник О. М. Соціальний діалог як комунікативна практика суспільства / О. М. Кочубейник // 10×20 : зб. наук. праць / НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. – К. : Ліра-К, 2014. – С. 65–74.
7. Лакофф Д. Метафоры, которыми мы живем / Д. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
8. Ферклоу Н. Диалектика дискурса [Электронный ресурс] / Н. Ферклоу // Современный дискурс-анализ. Методология: концептуальные обоснования. – 2009. – Вып. 1. – Т. 1. – Режим доступа : http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf
9. Филипп Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Л. Дж. Филипп, М. В. Йоргенсен. – Х. : Гуманитар. центр, 2008. – 352 с.
10. Торчинов Е. А. Религии мира: опыт запредельного / Е. А. Торчинов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 1998. – 302 с.

R e f e r e n c e s

1. Deyk, Van T. A. (2013). *Diskurs i vlast. Rerezentatsiya dominirovaniya v yazyke i kommunikatsii* [Discourse and Power. Representation of dominance in language and communication]. Moscow: Book house “Librokom” Publ. (rus).
2. Deyk, Van T. A. (1989). *Analiz novostey kak diskursa* [News Analysis as a discourse]. *Yazyk. Poznanie. Kommunikatsiya* [Language. Cognition. Communication]. Moscow: Progress Publ. (rus).
3. Karasik, V. I. (2002). *Yazykovoy krug: lichnost, kontsepty, diskurs* [Linguistic Circle: Personality, Concepts, Discourse]. Volgograd: Peremena Publ. (rus).
4. Karaulov, Yu. N. (2010). *Russkiy yazyk i yazykovaya lichnost* [Russian language and linguistic identity]. Moscow: LKI Publ. (rus).
5. Kozhemyakin, E. (2009). *Diskursnyy podkhod k izucheniyu kultury* [Discursive approach to the study of culture]. *Sovremennyy diskurs-analiz. Metodologiya: kontseptualnye obosnovaniya Vyp. 1. № 1* [Modern discourse analysis. Methodology: conceptual study. Is. 1. Vol. 1]. http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf (rus).

6. Kochubeynik, O. M. (2014). *Sotsialnyi dialog yak komunikatyvna praktyka suspilstva* [Social dialogue as communicative practice society]. *10×20: Zbirnyk prats Instytutu sotsialnoi i politychnoi psykholohii* [10×20: Proceedings of the Institute of Social and Political Psychology]. Kyiv: Lira-K Publ. (ukr).
7. Lakoff, D. and Johnson, M. (2004). *Metafory, kotorymi my zhivem* [Metaphors We Live By]. Moscow: Editorial URSS Publ. (rus).
8. Ferklou, N. (2009). *Dialektika diskursa* [The dialectics of discourse]. *Sovremennyy diskurs-analiz. Metodologiya: kontseptualnye obosnovaniya Vyp. 1. № 1* [Modern discourse analysis. Methodology: conceptual study. Is. 1. Vol. 1]. http://www.discourseanalysis.org/ada1_1.pdf (rus).
9. Fillips, L. and Yorgensen, M. V. (2008). *Diskurs-analiz. Teoriya i metod* [Discourse Analysis. Theory and Method]. Kharkov: Humanities Center Publ. (rus).
10. Torchinov, E. A. (1998). *Religii mira: opyt zapredelnogo* [Religions of the World: the experience of the beyond]. St. Petersburg: Petepbypgskoe Vostokovedenie Publ. (rus).

Цукур О. Г. Ресурсы критического дискурс-анализа как метода исследования институциональных основ православной идентичности

Раскрываются возможности исследования институциональных основ православной идентичности средствами критического дискурс-анализа. Акцентируется тот факт, что одним из методологических междисциплинарных проектов изучения идентичности становится дискурсивный подход, который позволяет исследовать проявления идентичности, процессы ее формирования, поддержания (в практиках) и реализации в конкретной ситуации. Становление идентичности рассматривается прежде всего как процесс, а не как результат. В критическом дискурс-анализе идентичность выступает как идеологический эффект дискурсов; в более широком понимании критический дискурс-анализ должен объяснить процессы власти – как она закрепляется, воспроизводится в разговорах и текстах доминирующих групп и институтов. Объясняется специфика критического дискурс-анализа: письменный и устный дискурсы представляются как форма социальной практики, что позволяет сосредоточиться на анализе коммуникации в институциональных сферах. Отстаивается мнение, что использование ресурсов критического дискурс-анализа является продуктивным для выделения и объяснения элементов и механизмов институционального дискурса; для проведения анализа теория дискурса предлагает сосредоточиться на определенных выражениях, которые постоянно воспроизводят или преобразовывают структуру репрезентаций. Обосновывается преимущество анализа вторичных религиозных текстов для исследования институциональных основ православной идентичности.

Ключевые слова: институт, религиозная идентичность, интертекстуальность, дискурс, православие.

Tsukur O. G. Resources of Critical Discourse Analysis as a Research Technique of Orthodox Identity Institutional Foundations

The article reveals the possibility of studying the institutional foundations of Orthodox identity by means of critical discourse analysis. The attention is on the fact that one of the methodological interdisciplinary projects of the identity research becomes the discursive approach. It gives opportunity to study manifestations of identity, processes of its formation, maintenance (in practice) and implementation in a particular situation. The formation of identity is seen primarily as a process rather than as a result. In the critical discourse analysis identity serves as an ideological effect of discourses. In wide understanding, critical discourse analysis aims to explain the processes of power – how it is fixed, reproduced in conversations and texts of the dominant groups and institutions. This explains the specifics of critical discourse analysis, which lies in the fact that the written and oral discourse is considered as a form of social practice that enables to focus on the analysis of communication in the institutional spheres. It is proved that the use of critical discourse analysis resources is productive to highlight and explain the elements and mechanisms of institutional discourse. To perform the analysis the theory of discourse offers to focus on specific expressions that constantly reproduce or transform the structure of representations. The advantage of the secondary religious texts analysis for the study of the institutional foundations of Orthodox identity is justified.

Key words: institute, religious identity, intertextuality, discourse, Orthodoxy.

© Цукур О. Г.

НАШІ АВТОРИ

Васютинський Вадим Олександрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології мас та спільнот Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Вознесенська Олена Леонідівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горбунова Вікторія Валеріївна

доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, завідувач лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Дроздов Олександр Юрійович

кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, в. о. завідувача лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, завідувачка лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Жовтянська Валерія Вікторівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Іванченко Світлана Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Климчук Віталій Олександрович

кандидат психологічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Кочубейник Ольга Миколаївна

доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Мироненко Ганна Валентинівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Підгірна Ірина Сергіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології політичної поведінки молоді Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сіверс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, заступник директора з науково-методичної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Слюсаревський Микола Миколайович

член-кореспондент НАПН України, кандидат психологічних наук, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Сушій Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, завідувачка лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Титаренко Тетяна Михайлівна

член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Фролов Павло Дмитрович

кандидат психологічних наук, завідувач лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Цукур Ольга Григорівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології спілкування Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хазратова Нігора Вікторівна

доктор психологічних наук, завідувачка лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Хлаповська Тетяна Георгіївна

молодший науковий співробітник лабораторії соціально-психологічних технологій Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шишко Надія Сергіївна

аспірантка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Шусть Василь Володимирович

кандидат педагогічних наук, докторант Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

Яцина Олена Федорівна

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології Ужгородського національного університету, здобувачка Інституту соціальної та політичної психології НАПН України

З М І С Т

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

<i>Слюсаревський М. М.</i> Історія соціальної психології як методологічне підгрунтя її розвитку	3
<i>Кочубейник О. М.</i> Архітектоніка соціального діалогу: проекція в дискурсивний вимір	13
<i>Жовтянська В. В.</i> Ідеологічні детермінанти суспільного розвитку	24
<i>Фролов П. Д.</i> Консолідована громадська думка: спроба операціоналізації поняття	34

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

<i>Васютинський В. О.</i> Долаючи бідність у собі: соціально-психологічні засоби підвищення самоефективності особи	47
<i>Суший О. В.</i> Динаміка політичних і психологічних процесів у сучасній Україні	61
<i>Хлаповська Т. Г.</i> Теми війни і миру в громадській думці: точки консолідації	77
<i>Яцина О. Ф.</i> Деабсолютизація цінностей традиційної сім'ї як ефект постмодерних трансформацій інститутів сім'ї та шлюбу	89

МАСОВА ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ, ЇЇ ЕТНІЧНІ КОМПОНЕНТИ ТА ДЕТЕРМІНАНТИ

<i>Дроздов О. Ю.</i> Психосемантичні особливості геополітичних уявлень української та російської молоді під час міждержавного конфлікту 2014 року	103
---	-----

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖСОБОВИХ ВІДНОСИН

<i>Горностаї П. П.</i> Групова взаємодія у світлі психологічних парадигм	113
<i>Горбунова В. В.</i> Індивідуальні поведінкові моделі командної інтеракції: ціннісно-рольовий аналіз	127

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

<i>Титаренко Т. М.</i> Способи оптимізації практик побудови життєвого шляху	137
<i>Шусть В. В.</i> Становлення політичних цінностей у структурі ціннісної сфери особистості	147

Климчук В. О. Практики конструювання мотиваційного дискурсу особистості..... 161

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

Сівєрс З. Ф. Уявлення молоді про власні права як показник очікувань інституціональної справедливості..... 175

Жадан І. В. Соціалізувальний дискурс як чинник структурування політичної картини світу студентської молоді: емпірична модель.... 186

Хазратова Н. В. Становлення професіоналізму студентів-психологів у процесі оволодіння дисциплінами соціально-психологічного циклу... 195

Позняк С. І. Соціальна взаємодія в політичній картині світу студентської молоді..... 205

Духневич В. М. Політико-правова свідомість особистості та становлення громадянської позиції молоді 216

МЕДІАПСИХОЛОГІЯ І МЕДІАОСВІТА

Вознесенська О. Л., Череповська Н. І. Медіаосвітні засоби як ресурс розвитку патріотичних почуттів особистості..... 231

Мироненко Г. В. Типологія темпоральних стилів взаємодії особистості з медіареальністю 244

Шишко Н. С. Психологічне благополуччя в уявленнях сучасних старшокласників 258

Підгірна І. С. Індивідуальні стилі медіакомунікації підлітків 269

МЕТОДИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Іванченко С. М. Методи формування консолідованої громадської думки 281

Цукур О. Г. Ресурси критичного дискурс-аналізу як методу дослідження інституційних основ православної ідентичності 292

Наші автори.....302

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ

<i>Слюсаревский Н. Н.</i> История социальной психологии как методологическое основание ее развития.....	3
<i>Кочубейник О. Н.</i> Архитектоника социального диалога: проекция в дискурсивное измерение.....	13
<i>Жовтянская В. В.</i> Идеологические детерминанты общественного развития.....	24
<i>Фролов П. Д.</i> Консолидированное общественное мнение: попытка операционализации понятия.....	34

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

<i>Васютинский В. А.</i> Преодолевая бедность в себе: социально-психологические средства повышения самооффективности личности	47
<i>Суший Е. В.</i> Динамика политических и психологических процессов в современной Украине	61
<i>Хлаповская Т. Г.</i> Темы войны и мира в общественном мнении: точки консолидации	77
<i>Яцина Е. Ф.</i> Деабсолютизация ценностей традиционной семьи как эффект постмодерных трансформаций институтов семьи и брака	89

МАССОВОЕ ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ, ЕГО ЭТНИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ И ДЕТЕРМИНАНТЫ

<i>Дроздов А. Ю.</i> Психосемантические особенности геополитических представлений украинской и российской молодежи в ходе межгосударственного конфликта 2014 года	103
---	-----

ПСИХОЛОГИЯ ГРУПП И МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ

<i>Горностай П. П.</i> Групповое взаимодействие в свете психологических парадигм	113
<i>Горбунова В. В.</i> Индивидуальные поведенческие модели командной интеракции: ценностно-ролевой анализ	127

СОЦИАЛЬНАЯ ПСИХОЛОГИЯ ЛИЧНОСТИ

<i>Титаренко Т. М.</i> Способы оптимизации практик построения жизненного пути.....	137
--	-----

<i>Шусть В. В.</i> Становление политических ценностей в структуре ценностной сферы личности.....	147
<i>Климчук В. А.</i> Практики конструирования мотивационного дискурса личности	161

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ
И ВОСПИТАНИЯ В СОЦИАЛЬНОМ И ПОЛИТИЧЕСКОМ
ИЗМЕРЕНИЯХ**

<i>Сиверс З. Ф.</i> Представления молодежи о своих правах как показатель ожиданий институциональной справедливости.....	175
<i>Жадан И. В.</i> Социализирующий дискурс как фактор структурирования политической картины мира студенческой молодежи: эмпирическая модель	186
<i>Хазратова Н. В.</i> Становление профессионализма студентов-психологов в процессе овладения дисциплинами социально-психологического цикла.....	195
<i>Позняк С. И.</i> Социальное взаимодействие в политической картине мира студенческой молодежи.....	205
<i>Духневич В. Н.</i> Политико-правовое сознание личности и становление гражданской позиции молодежи.....	216

МЕДИАПСИХОЛОГИЯ И МЕДИАОБРАЗОВАНИЕ

<i>Вознесенская Е. Л., Череповская Н. И.</i> Медиаобразовательные средства как ресурс развития патриотических чувств личности	231
<i>Мироненко А. В.</i> Типология темпоральных стилей взаимодействия личности с медиареальностью	244
<i>Шишко Н. С.</i> Психологическое благополучие в представлениях современных старшеклассников	258
<i>Подгорная И. С.</i> Индивидуальные стили медиакоммуникации подростков.....	269

**МЕТОДИЧЕСКИЙ ИНСТРУМЕНТАРИЙ СОЦИАЛЬНОЙ
И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ**

<i>Иванченко С. Н.</i> Методы формирования консолидированного общественного мнения	281
<i>Цукур О. Г.</i> Ресурсы критического дискурс-анализа как метода исследования институциональных основ православной идентичности.....	292
Наши авторы	302

CONTENTS

HISTORY AND THEORY OF SOCIAL PSYCHOLOGY

<i>Slyusarevskyy M. M.</i> History of social psychology as a methodological background for its development	3
<i>Kochubeynyk O. M.</i> Social dialogue architectonics: discourse dimension	13
<i>Zhovtyanska V. V.</i> Ideological determinants of social development.....	24
<i>Frolov P. D.</i> Consolidated public opinion: an attempt to operationalize the notion.....	34

SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATION PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

<i>Vasiutynskiy V. O.</i> Overcoming poverty in oneself: social and psychological means of increasing person's self-efficacy	47
<i>Sushyi O. V.</i> The dynamics of the political and psychological processes in contemporary Ukraine	61
<i>Khlapovska T. H.</i> The topics of war and piece in public opinion: points of consolidation	77
<i>Yatsyna O. F.</i> Deabsolutisation of traditional family values as an effect of postmodern transformations of family and marriage institutes	89

MASS POLITICAL CONSCIOUSNESS, ITS ETHNICAL CONSTITUENTS AND DETERMINANTS

<i>Drozдов O. Yu.</i> Psychosemantic peculiarities of Ukrainian and Russian youths' geopolitical representations during the conflict of 2014.....	103
---	-----

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERGROUP RELATIONS

<i>Gornostai P. P.</i> Group interaction in the psychological paradigms.....	113
<i>Gorbunova V. V.</i> Individual behavioral models of team interaction: value-role analysis	127

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

<i>Tytarenko T. M.</i> Ways of optimizaing the practices of life course construction...	137
<i>Shust V. V.</i> Formation of political values in the structure of value sphere of personality.....	147
<i>Klymchuk V. O.</i> Practices of personal motivational discourse's construction	161

**PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION AND UPBRINGING
IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSION**

<i>Sivers Z. F.</i> Social representations of young people concerning of their rights as an indicator of expectations of institutional justice	175
<i>Zhadan I. V.</i> Socialize discourse as a factor in the structuring of the political world view of students: an empirical model	186
<i>Khazratova N. V.</i> Formation of psychology students' professionalism in the process of mastering the disciplines of social and psychological cycle	195
<i>Poznyak S. I.</i> Social interaction in the political worldview of students.....	205
<i>Duhnevych V. M.</i> Political and legal consciousness of personality and youth's civic position becoming	216

MEDIA PSYCHOLOGY AND MEDIA EDUCATION

<i>Voznesenska O. L., Cherepovska N. I.</i> Media educational tools as a resource in the development of patriotism of a person.....	231
<i>Myronenko G. V.</i> The typology of temporal styles of interaction between a person and mediareality	244
<i>Shyshko N. S.</i> Psychological well-being in opinions of modern high school students.....	258
<i>Pidgirna I. S.</i> Individual mediacommunication styles of teenagers	269

METHODOLOGY OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

<i>Ivanchenko S. M.</i> Methods for consolidated public opinion formation.....	281
<i>Tsukur O. G.</i> Resources of critical discourse analysis as a research technique of orthodox identity institutional foundations.....	292
Authors	302

Наукові студії із соціальної та політичної психології :
Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко та ін.] – К. : Міленіум, 2014. – Вип. 35 (38). – 312 с.

Черговий випуск збірника знайомить читача з результатами науково-дослідної роботи Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за 2014 рік. Висвітлюються напрацювання в галузі методології, теорії та історії соціальної психології. Обговорюється широке коло соціально-психологічних проблем, зумовлених трансформацією українського суспільства, – від аналізу динаміки політичних та психологічних процесів у сучасній Україні до деабсолютизації цінностей традиційної сім'ї та шлюбу. Презентуються результати теоретичних та емпіричних досліджень у сфері масової політичної свідомості, соціальної психології особистості, групової взаємодії, медіапсихології та медіаосвіти. Аналізуються психологічні проблеми освіти і виховання у соціальному та політичному вимірах. Пропонується методичний інструментарій соціальної та політичної психології.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів, студентів.

Очередной выпуск сборника знакомит читателя с результатами научно-исследовательской работы Института социальной и политической психологии НАПН Украины за 2014 год. Освещаются наработки в области методологии, теории и истории социальной психологии. Обсуждается широкий круг социально-психологических проблем, обусловленных трансформацией украинского общества, – от анализа динамики политических и психологических процессов в современной Украине до деабсолютизации ценностей традиционной семьи и брака. Представлены результаты теоретических и эмпирических исследований в сфере массового политического сознания, социальной психологии личности, группового взаимодействия, медиапсихологии и медиаобразования. Анализируются психологические проблемы образования и воспитания в социальном и политическом измерениях. Предлагается методический инструментальный социальный и политической психологии.

Для социальных и политических психологов, специалистов по смежным наукам, преподавателей, аспирантов и студентов.

The current issue presents the results of scientific and research work of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Science of Ukraine in 2014. The issue covers the best practices in methodology, theory and history of social psychology. The broad field of social psychological problems of Ukrainian society transformation is discussed – starting from analysis of dynamics in political and psychological processes in modern Ukraine to deabsolutisation of traditional family and marriage values. The results of research on mass political consciousness, social psychology of personality, group interaction, media psychology and media education are presented. The authors of the issue analyze psychological problems of education and upbringing in social and political dimensions. Methodology of social and political psychology is proposed.

For social and political psychologists, specialists from allied science, teachers, undergraduate and PhD students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Засновано в 1995 році

Випуск 35(38)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. П. Зубко, І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад анотацій (англ.): *І. О. Бондаревська, Ю. С. Кальницька*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 30.04.2015 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 19,0.

Тираж 300 пр.

Видавництво “Міленіум”

Свідectво про внесення суб’єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК №535 від 19.07.2001 р.

м. Київ, вул. Фрунзе, 60. Тел./факс 222-74-35
